Sindhica
سنڌيڪا

انسانيت جو ازلي ورثو

ابوالڪلام آزاد

انسانيت جو

ازلي ورثو

ابوالڪلام آزاد

سهيڙيندڙ ۽ سنڌيڪار:
نور احمد ميمڻ

Sindhica
سنڌيڪا

ڪتاب نمبر

63

حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو: انسانيت جو ازلي ورثو
مصنف: ابوالڪلام آزاد
سهيڙيندڙ ۽ سنڌيڪار: نور احمد ميمڻ
پهريون ڇاپو: 1997ع
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز ڪراچي
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي

ملھ: 30 رپيا

"Insaaniat jo Azali Warso"
(Selected Paragraphs from Tarjuman ul Quraan)
By: Abul Kalaam Azad
Compiled & Translated by: Noor Ahmed Memon
Published by: Sindhica Academy, Karachi-74400
Ph: 7737290

Price: Rs. 30.00

لکپڙھ ۽ وي پيءَ ذريعي گهرائڻ لاءِ

سنڌيڪا اڪيڊمي

B-24 نيشنل آٽو پلازه، مارسٽن روڊ
پوسٽ باڪس نمبر: 7363، ڪراچي 74400

فهرست

سهيڙيندڙ پاران 5

معبود بابت تصور 9

ربوبيت (پالڻهاريءَ) جي صفت 22

صفت رحمت 49

صفت رحمت ۽ انسان 69

خدا جي صفت عدل 84

وحدت دين 90

وحدت انساني 106

اسلام جو پيغام 126

شڪ ۽ يقين 165

سهيڙيندڙ پاران

مولانا ابوالڪلام آزاد پنهنجي عهد جي سڀ کان وڏي مدبر ۽ مفڪر شخصيت هو، جنهن جي موت تي برٽرنڊ رسل چيو هو ته اهو فيثاغورث ۽ هيگل کان پوءِ دنيا جي وڏي انسان جو موت آهي.

سورهن سالن جي عمر ۾ ”لسان صدق“ رسالو جاري ڪيائين جنهن هندستان جي مسلمانن ۾ سجاڳيءَ جي لهر پيدا ڪئي. 13 جولاءِ 1912ع تي الهلال جو پهريون شمارو شايع ٿيو ته انوقت مولانا آزاد جي عمر چوويه سال هئي. ان رسالي، قومي، سياسي ۽ سڌارڪ مقصدن جي لاءِ جيڪا ڪاميابي حاصل ڪئي، ننڍي ڪنڊ ۾ اڄ ڏينهن سوڌو ان جي ڪا پيٽا ئي ڪونهي. سياسي ميدان ۾ هي پهريون آواز هو جيڪو عليڳڙه اسڪول جي ڪانگريس دشمني ۽ انگريز دوستيءَ جي خلاف بلند ٿيو. ان کان اڳ ۾ سياسي طور تي سرسيد جي 1857ع کان پوءِ اختيار ڪيل انگريز نواز پاليسيءَ تي ڪليل تنقيد جي ڪوبه جرئت ڪري نه سگهيو هو. الهلال پوري قوت ۽ جرئت سان انهيءَ طريقي ڪار جي مدي خارج ۽ بي مقصد رکن کي وائکو ڪرڻ شروع ڪيو. انهيءَ جو نتيجو هي نڪتو جو هندستان جي مسلمانن ۾ انگريزن جي غلاميءَ تي خار کائڻ جو عمل شروع ٿيو ۽ جلدي پوءِ ان غلاميءَ جي خلاف نفرت جي تيز لهر شروع ٿي. جيئن ته مولانا آزاد اهو تحرڪ ديني لباس ۾ پيدا ڪيو، انڪري اهو ايترو ته موثر نڪتو جو انگريزن کي بار بار الهلال کان ضمانتون وٺڻيون پيون، يا ان کي بند ڪيو پئي ويو، يا وري ان جي ايڊيٽر مولانا آزاد کي جيل جو هوائون پئي کارايون ويون. بعد ۾ اهو سلسلو هندستان جي آزاديءَ تائين جاري رهيو. هندستان جي آزاديءَ لاءِ سياسي طريقن سان ويڙه وڙهندڙن ۾ مولانا سڀ کان وڏيڪ عرصو يعني زندگيءَ جا پورا پندرهن سال جيل ۾ رهيو. سندس علميت ۽ سياسي تدبر جي مڃيا ۾ کيس ٽي ڀيرا مسلسل انڊين نيشنل ڪانگريس جو سربراه چونڊيو ويو. جڏهن پهريون ڀيرو کيس صدر چونڊيو ويو ته ان وقت سندس عمر پنجٽيه سال هئي.

هندستان کي ان وقت انگريز سامراج هر صورت ۾ تقسيم ڪرڻ جو عهد ڪري رکيو هو جو ڪين گڏيل هندستان جي آزاديءَ سان، هڪ مضبوط قوت جي طور تي ايشيا ۽ آفريڪا جي غلام قومن جي لاءِ سهارو بنجڻ ۽ ٽين دنيا جو هڪ آزاد بلاڪ وجود ۾ اچڻ جو خطرو سامهون هو. ليڪن مولانا ابولڪلام آزاد ان وقت به مايوس نه ٿيو ۽ هو نئين صورتحال سان منهن ڏيڻ

جي لاءِ مستعد هو. هن آزاد ڀارت هندستان ۾ وزير تعليم جو منصب جو سنڀاليو ۽ اتان جي تعليم کي نئين دنيا جي تعليم سان ڳنڍيو ملائڻ ۽ خودمختيار هندستان جي تعمير واري جذبي سان سرشار ڪيو. تعليم جي سڌاري جو اهو تسلسل هينئر به دنيا جي قومن ۾ هندستان جي لاءِ فخر جو باعث آهي.

علمي ۽ ديني خدمتن جي حوالي سان مولانا آزاد پنهنجي سموري زندگي هڪ پرچارڪ واري حيثيت ۾ گذاري. سندس فڪر ۽ پرچار جو بنياد قرآن مجيد هيو، جنهن جي سمجھ قدرت جي طرفان سندس خمير ۾ شامل هئي. پاڻ مڪي مڪرم ۾ ڄائو، سندس ماءُ عربياڻي هئي ۽ سندس والد سيد خيرالدين شاهه هندستان جو هڪ وڏو عالم ۽ بزرگ هو. ماءُ ڪيس عربيءَ ۾ لوليون ڏنيون، ان ڪري هندستان جي هن ذهين ترين ٻارڙي جي مٿان عربي شناسيءَ ذريعي قرآن فهميءَ جا ابتدا عمر ۾ ئي نقش گهرا ٿيندا ويا. اهوئي سبب آهي جو هن ديني علمن جو مروج درس نظاميءَ جو ڪورس پندرهن سالن جي عمر ۾ پورو ڪري ورتو. علم جي ان پختگيءَ جو نتجو هو، جو ابتدا عمر ۾ لکيل لسان صدق ۽ الهلال جي مضمونن جي عالمانہ انداز سڄي هندستان جي سڄاڻ ماڻهن کي پنهنجي طرف متوجه ڪيو. مولانا آزاد صحافتي ۽ سياسي سرگرمين جي باوجود هن ڪيترائي ڪتاب لکيا جن ۾ ”ترجمان القرآن“، تذڪره، ”غبار خاطر“ خاص طور تي ذڪر لائق آهن. انهيءَ کان علاوه اڻ ڳڻيا، مستقل ۽ پوئلڳن جا سهيڙيل ڪتاب آهن، جيڪي سڀ جو سڀ جي سندس عالمانہ ڪمال تي دلالت ڪن ٿا. ترجمان القرآن مولانا ابوالڪلام آزاد جي علمي ڪمال جو اهڙو شاهڪار آهي جيڪو جديد دور ۾ قرآن فهميءَ جي سڄڻي عالمانہ ڪاوشن جو ماخذ بڻيو آهي. مولانا آزاد قرآن جي ترجمي ۽ تفسير جي سلسلي ۾، شروع ۽ وچين دور جي عالمن واري طريقي ڪار کان هٽي قرآن جي ڏاهپ کي انساني فڪر جي سموري سڌريل تسلسل سان ڳنڍيو ان جي هدايت وارين وٿن تان حجاب هٽايا. اهڙي طريقي سان هن شاهه ولي الله جي نقش قدم تي هلي قرآن کي مفسرن جي، چوڏهن سؤ سال اڳ جي شان نزول بيان ڪرڻ واري دائري مان اجو ڪري ان کي انسانيت لاءِ ابدي ۽ ازلي ورثي واري حيثيت ۾ پيش ڪيو. مولانا آزاد جي عالمانہ استدلال، بعد جي ٻين عالمن ۾ به اها جرئت ۽ ساڀيان پيدا ڪئي، جنهن سان پرچار ۽ سڌاري جون نيون علمي واٽون سامهون ايندي ويون.

گڏيل هندستان جي تقسيم کان پوءِ هندستان جي ترقي پسند عالمن جو جمعيت علماءِ هند سان لاڳاپيل وڏو حصو هندستان ۾ رهجي ويو ۽ جيڪي ٿورا ماڻهو هتي بچيا تن مان ڪجھ ان سلسلي کان ٽٽڻ تي صدمي مان دليون

هاري ويٺا ۽ ڪجھ ان ئي عرصي ۾ راھ رباني وٺندا ويا. نتيجي ۾ جمعيت علماءِ هند جو تحريڪي ۽ پرچارڪ سلسلو هتي ٺڏو پئجي ويو . ان جي جاءِ تي هندستان مان آيل قدامت پسند مولوين جي اڳواڻيءَ ۾ دين جي نالي تي نيون دڪاندا ريون شروع ٿيون. سنڌ جي سوسائٽيءَ جو صوفياڻو روح انهن دين ۾ ملاوٽ وارين دڪاندارين کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نہ هو. ان صورتحال ۾ ٽيڻ ايئن گهربو هو تہ انهن ترقي پسند عالمن جو پوئلڳ گروھ نئين قدامت پسند مذهبي يلغار سان مزاحمت ۾ دين جي حقيقي خداپرست ـ انسان دوست فڪر جي آبياريءَ ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪري ها. ليڪن مولانا تاج محمود امروٽي، مولانا محمد صادق کڏي وارو، مولانا عبيدالله سنڌي، مولانا فتح محمد سيوهاڻي ۽ اهڙي ڪجھ ٻين عالمن جي وفات کان پوءِ عوام جي ديني رهبري جي اها روشن خيال تحريڪ سگهاري نہ رهي سگهي. انفرادي طرح ان لاڏي جي ڪجھ ماڻهن پاڻ کي سنڀالڻ جي ڪوشش ڪئي، پر انهن مان ڪن جي بي عمليءَ کين اڳتي وڌڻ نہ ڏنو ۽ ڪجھ پاڻ بہ اهڙن هٿن جي ور چڙهي ويا جيڪي بزرگيءَ جي لباس ۾ شاھ ولي الله جي سلسلي سان نسبت جا ڪوڙا دعويدار هئا. نتيجي ۾ قدامت پسندن جي تيز سرگرمين جي ڪري دين جي اصل روح ۽ تعليمات تي پردا پوندا ويا ۽ اسلام جي اصل خدا پرست- انسان دوست فڪر جي جاءِ تي رجائيت پسند فڪر کي اوسر ملندي رهي.

هي اهڙو عرصو هو جنهن ۾ سائنسي ترقي ۽ نظرين جي عملي مظاهرن انساني جاڻ جي وسعتن کي بي ڪنار ڪري ڇڏيو هو. هڪ زبردست ذهني انقلاب شرڪ ۽ وهم پرستين جي سيني غلاظتن کي پاڻ ئي ڌوئي ڇڏيو هو ۽ اهڙيون فڪري تبديليون پيدا ڪيون، جيڪي توحيد جي عين موافق هيون.

اهڙيءَ طرح سائنسي انقلاب جي نتيجي ۾ ڪائنات کي تجربي ۽ مشاهدي جي روشنيءَ ۾ پرکڻ جي ڪري، ڪائنات جون اهڙيون لڪل فطري حقيقتون انسان جي علم ۽ جاڻ ۾ آيون، جيڪي اسلام جي تعليمات جي تصديق ڪن پيون. ضرورت صرف هن ڳالھ جي هئي تہ انهن تبديلين جي اثرن کي توحيد جي حوالي سان پرچارڪ ۽ سڌارڪ طريقن ذريعي جديد علمن واري طبقي ۾ استعمال ڪيو وڃي ها، جيڪو طبقو مختلف طريقن سان سماج تي اثرانداز ٿيندڙ هو. انهيءَ عرصي ۾ سموري دنيا جي اسلامي ملڪن اندر ان انداز سان ڪم ٿي رهيو هو، ليڪن هتي اسانجي سنڌ ۾ معاملو ابتڙ هو. جيڪي ٻاهريان مولوي آيا انهن جي سنڌ جي شعور سان ڪا دلچسپي ڪونہ هئي، انهن کي تہ ٻين ٻاهران آيلن وانگر صرف پنهنجو حصو ٽڪڻو هو. باقي جيڪي هتان جا هئا تن جي اڳواڻي جو نہ رهي تہ پوءِ مدرسا ۽ مسيتون وسائڻ ۾ پنهنجي عافيت سمجهياڻون.

ٻين سڀني آسماني ڪتابن وانگر قرآن جو مقصد بہ الله جي ٻانهن جو ان سان لاڳاپو قائم ڪري انهن کي توحيد تي قائم رکڻ آهي. انساني سوسائٽي ۾ الله جي صفتن جي ايثار ۽ زندگيءَ جي سڀني دائرن ۾ انجي پالڻهاري، رحمت ۽ عدل واري نظام جو قيام، قرآن جو بنيادي فڪر آهي. انهي منصب کي سگهارو ۽ دائمي بنائيندڙ شيءِ آخرت جو عقيدو آهي. هنن ٻنهي بنيادي عقيدن جي پرچار ۽ سڌاري جو ڪم انسانيت جي منصب جي تڪميل آهي، جنهن ڪاڻ اسان جون سڀ مذهبي ڌريون وانجهيون رهيون. انهن وٽ مذهب يا دين جي نالي تي ڪرڻ لاءِ سڀ ڪجھ هو، پر انهيءَ مقصد کي پنهنجي ماڻهن تائين پهچائڻ لاءِ ڪا تياري ڪونہ هئي. حالانڪ جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو ويو تہ هي سائنسي دؤر فطرت جي صداقن جو شاهد دؤر آهي، جنهن ۾ جمهوري حقن ۽ ميڊيا جي نت نون ذريعن جي موجودگيءَ ۾ انهيءَ منصب کي وڏي آسانيءَ سان توڙ تي پهچائي سگهجي پيو. پر اسان انهيءَ لاءِ فطرت جي پيدا ڪيل اسباب کي استعمال ڪرڻ لاءِ تيار ڪٿي هئاسون ۽ ساڳيو ئي چاڪيءَ جي گهاٽي ۾ ڏاند ٻڌجي گهلبا رهيا سين.

ديندار طبقن جي ان پورڙائپ ۽ سائنسي يا نظرياتي ترقيءَ جي ان صورتحال مان، هتي ڳڻ ڳڻين دين مخالف ماڻهن کي فائدو وٺڻ جو موقعو مليو. انهن پنهنجي لکڻين ذريعي قدامت پرستيءَ جي خلاف احتجاج جي آڙ ۾ مرڳو ئي دين اسلام کي پنهنجو نشانو بڻايو. ڇاڪاڻ تہ هُنن کي سياسي ۽ سماجي زندگيءَ ۾ ڪجھ محرومين ۽ ناڪامين جو منهن ڏسڻو پيو هو، انهيءَ ڪري سندن ردعمل شديد جارحاڻو هو. ان وقت جيئن تہ پاڪستان جي قيادت پنهنجي ڏڪاريل مقصدن ۾ اسلام جو نالو استعمال ڪري رهي هئي. ان ڪري انهن ماڻهن پاڪستان ۽ دين اسلام کي هڪ ئي نشاني تي رکيو. پوءِ تہ سندن تحريرن جو هر ٻيو پيراگراف دين اسلام جي خلاف نفرت، اسلام جي شعائر، نشانين ۽ عبادتن جي مذاق ۽ چٽرن سان سينگاريل هو. حالانڪ اهي سڀ ڳالهيون سيڪيولر ازم جي اصولن ۽ مذهبي رواداريءَ جي بہ خلاف هيون. جيڪڏهن دين اسلام تي اهڙيون چٽرون رواجي طرح ڪوبہ ڪري تہ سنڌ جا مذهبن جو احترام ڪندڙ صوفي منش ماڻهو ڪين ڇيهون ڇيهون ڪري وجهن، پر جيئن تہ اهو سڀ ڪجھ نيشنلزم جي اوٽ ۾ ٿي رهيو هو ان ڪري سنڌ جو فطري طرح قوم پرست نوجوان ۽ پڙهيل طبقو، جيڪو ڪنهن بہ مؤثر ديني پرچار ۽ رهنمائيءَ کان وانجهو هو، پنهنجي تعليمي دور ۾ انهن ڳالهين جو اثر وٺندو رهيو. نتيجي ۾ دين، جيڪو هڪ سماجي ضابطي جي موثر حيثيت اختيار ڪيل هو، ان ضابطي جي ڀرائي هڪ ڇتي ڇڙواڳيءَ جي صورت ۾ سامهون اچڻ لڳي. ٻئي طرف سڀ کان وڏو نقصان اهو ٿيو جو سنڌ جي قومي

تحريڪ کي انهن ٽيڙن جي ڪري عوامي پذيرائي حاصل نہ ٿي سگهي.

1960ع جي ڏهاڪي کان وٺي هيستائين گهڻ ۾ گهڻ سنڌ جي ٽن نسلن کي انهيءَ ذهني ڇرواڳيءَ جي پرچار پنهنجي گرفت ۾ رکيو آهي. ۽ ان وقت کان وٺي اسان جي پٺتڪڙ توڙي غلاميءَ جو عمل جيئن پوءِ تيئن تيز ٿيندو پيو وڃي.

انهيءَ صورتحال ۾ ضروري آهي تہ اسان پنهنجي ايندڙ نسلن کي انهيءَ ويڳاڻائپ ۽ بي نشان منزل جي سفر واري ڏيڻ مان ڪڍڻ لاءِ اسان پنهنجي ماڻهن جي اڳيان دين اسلام جي ان اصل خداپرست - انسان دوست فڪر جي آبياري ڪيون، جنهن جا ڏاڳا اسان جي سنڌ جي صوفي فڪر ۽ گڏيل هندستان جي ترقي پسند عالمن جي تحريڪ سان ڳنڍيل آهن. اهائي هڪ وٿ آهي جيڪا اسان کي ذهني ۽ فڪري ڇڙواڳيءَ جي موجوده ڏيڻ مان ڪڍي سگهي ٿي. اسان جي سنڌ، دين اسلام جي روح مان سرجيل صوفي فڪر جي اصولن ۽ روايتن سان ايتري مالامال آهي جو انساني زندگيءَ جي سيني شعبن ۾ پنهنجي نوجوانن جي رهنمائي ڪري سگهجي ٿي. ضرورت صرف هن ڳالھ جي آهي تہ اسان دين جي غلبي لاءِ هڪ ”خير امت“ جي حيثيت ۾ پرچار ۽ سڌاري واري اعلىٰ منصب کي سنڀالي وٺون.

مولانا ابوالڪلام آزاد اسلام جي ترقي پسند فڪر جو ننڍي کنڊ ۾ هڪ وڏو پرچارڪ رهيو آهي، ان ڪري اسان ان جي شاهڪار علمي ڪاوش ”ترجمان القرآن“ جي ٽنهي جلدن مان اهم موضوعن جي چونڊ ۽ نچوڙ هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو آهي. انهن سيني موضوعن کي هن ڪتاب ۾ باقائدي تسلسل سان هڪ ڪتابي شڪل ۾ آندو ويو آهي. گڏوگڏ ڪوشش ڪئي وئي آهي تہ ابوالڪلام جي تحرير جي نهايت علمي ۽ ادبي اسلوب کي سولو سنڌي قالب ڏنو وڃي.

هن سلسلي ۾ علامہ علي خان ابڙي جو ڪيل قرآن مجيد جو ترجمو ۽ مولانا عبيداللہ سنڌيءَ جي چونڊ لکڻين جو ڪتاب مذهب جو فلسفو اڳ ۾ پڌرو ڪري چڪا آهيون، جنهن بيحد مقبوليت ماتي. اميد آهي تہ هي ڪتاب بہ اسان جي ماڻهن لاءِ ديني فڪر جي معلومات ۽ رهنمائيءَ جو وڏو پندار ثابت ٿيندو.

نور احمد ميمڻ

چيئرمين

سنڌيڪا اڪيڊمي

3- فبروري 1997ع

معبود بابت تصور

ڪنهن بہ مذهب جي مطالعي ۾ سڀ کان پهرين ڌيان ڇڪائيندڙ ڳالھ هي هوندي آهي تہ انهيءَ مذهب جي معبود بابت تصور جي نوعيت ڪهڙي آهي. اهو انهيءَ ڪري جو آخرڪار مذهب جو اهو پهلو ئي زندگيءَ کي سندس قدر ۽ قيمت جو معيار عطا ڪندو آهي.

معبود بابت تصور جي تاريخ بہ هڪ عجيب و غريب تاريخ رهي آهي. مادي جو مثال وٺندي ڪنهن شخص کي معبود بابت تصور جي تشڪيل ۾ بہ تدريجي ارتقا (Evolution) جو ڏوڪو ٿي سگهي ٿو. حالانڪ معاملو انهيءَ جي بلڪل ابتڙ آهي. خدا جي هستيءَ جو اعتقاد ڪهڙي بہ دور ۾ انساني ذهن جو پنهنجو ڪارنامو ناهي رهيو جو هينئان کان مٿاهين طرف ان جي نشونما کي ڳولهي ڪڍجي، بلڪ اهو اعتقاد انساني فطرت جي ماهيت يا خلقت ۾ ئي شامل آهي تہ هو ڪنهن برتر هستيءَ کي مڃي. قرآن شريف ۾ ٻڌايل آهي تہ انسان سڀ کان پهريائين خدا جي جيڪا خيالي تصوير ٺائي اها ان جي يڪتائي ۽ توحيد جي تصوير هئي. هڪ اهڙي اڻ ڏٺل ۽ برتر هستي جنهن انهن سيني شين کي پيدا ڪيو جن کي انسان پنهنجي چئني طرفن ۾ ڏسي ۽ محسوس ڪري سگهيو پئي. پوءِ آهستي آهستي اها تصوير بدلبي وئي ۽ ان ۾ هڪ طرح جو زوال پيدا ٿيندو ويو، ايستائين جو خدا جي توحيد جي بجاءِ معبودن جي اشتراڪ ۽ تعداد جو تصور ايرڻ لڳو. ٻين لفظن ۾ انسان جي مذهبي تاريخ ۾ ارتقا جي بجاءِ رجعت (پوئتي موٽڻ) جو عمل ڪارفرما نظر اچي ٿو. باقي جيستائين صفات الاهي يا معبود برحق جي صفتن جو تعلق آهي

۽ ان ۾ ارتقا جي نظريي سان تحقيق ۽ جستجو جي ميدان ۾ ڀرپور مدد ملي سگهي ٿي.

يورپ جي عالمن جي هيءَ سوچ ته توحيد جي عقيدي کي تدريجي ارتقا جو نتيجو قرار ڏنو ويجي. ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ سامهون آئي. ليڪن هن سوچ تي ٻڌل اڪثر نظريا اڻويهين صدي جي پوئين اڌ ۾ مرتب ٿيا. انوقت فطرت جي عام مظهرن. بي جان شين جي پوڄا، روايتن، هٽ ٺوڪين قصن، سج چنڊ تارن جي پوڄا ۽ جادو ٽوڻن جي عقيدن ۾ خدا پرستيءَ جي ابتدا جو تعين ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. انهن مختلف نظرين جنهن خيال کي اڀاريو سو هيو ته "زندگيءَ جي ٻين مظهرن وانگر توحيد الاهيءَ جو تصور به هڪ تدريجي ارتقا جو نتيجو آهي."

ليڪن ويهين صديءَ جي هڪ انقلاب جهڙي انڪشاف ان خيال کي لوڏن ۾ آڻي ڇڏيو. ڏکڻ اوڀر آسٽريليا ۽ ڀونچ سمنڊ جي جزيرن ۾ رهندڙ قبيلا ۽ ان کان پوءِ اتر آمريڪا جي انهن قديم قبيلن جي باري ۾، جيڪي تاريخ کان به اڳ واري دور کان وٺي اڄ تائين زندگيءَ جي اهڙن تمام پراڻن طريقن تي ڪاربند آهن، جن جي تهذيبي دامن ۾ ارتقائي ترقيءَ جو نالو نشان به نظر نه ٿو اچي، جڏهن انهن تي تحقيقي ڪم ٿيو ۽ وري مصر، عراق ۽ موهن جي دڙي جي کوٽاين جا آثار سامهون آيا ته اها حقيقت بلڪل چٽي ٿي وئي ته انسان جو توحيدي اعتقاد ڪنهن ارتقائي سلسلي جي ڪڙي ڪونهي. اهڙي ريت جديد سامي اثريات جي مطالعي مان به انهيءَ نقطهٔ نظر جي تصديق ٿئي ٿي ۽ خبر پوي ٿي ته سڀ سامي قبيلا پنهنجي ابتدائي دور ۾ هڪ ئي اڻ ڏٺل خدا تي اعتقاد رکندا هئا. پهرين مهاڀاري لڙائي کان پوءِ حجاز جي وادي "عقبه" ۽ اتر شام جي "راس شمير" مان جيڪي آثار مليا، انهن مان هن تاريخي حقيقت کي اڃا به وڌيڪ پختگي ملي. مختصر اهو ته ويهين صديءَ جي علمي تحقيق ۽ ڳولا انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪري ڇڏيو آهي ته سڀ کان پهريائين انسان جي دل ۾ جيڪو عقيدو پيدا ٿيو اهو توحيد الاهي (هڪ معبود کي مڃڻ) جو عقيدو هو.

ائين ٿو معلوم ٿئي ته جڏهن انسان پهريون ڀيرو هن دنيا ۾ پنهنجي اک کولي ته هو پنهنجي فطرت ۽ ان ماحول تحت، جنهن ۾ هن پاڻ کي

گهيريل ڏنو، هڪ هستيءَ جي اعتقاد تي مجبور ٿيو. اها هستي جيڪا انهن سڀني شين کي پيدا ڪندڙ هئي جن کي هو پنهنجي چوڌاري ڏسي رهيو هو. پوءِ اڳتي هلي آهستي آهستي انسان انهن سڀني صفتن ۽ خاصيتن کي به ان اڪيلي هستيءَ جي ذات سان وابستہ ڪرڻ شروع ڪيو، جيڪي هن جي پنهنجي صفتن ۽ خاصيتن سان هڪجهڙائي رکندڙ هيون، ۽ اهڙي طرح سان هن جي توحيد واري ابتدائي عقيدي ۾ هڪ متاسنا واري شڪل پيدا ٿي پئي لڳي. ٻين لفظن ۾ انسان اڪيون روشنيءَ ۾ کوليون هيون ۽ پوءِ آهستي آهستي اونداهي ڦهلجڻ لڳي. چاڪاڻ جو مصر، يونان، هندستان، چين ۽ ايران انهن سڀني ملڪن جي روايتن مان اها پروڙ پوي ٿي تہ منڍ ۾ انسانيت فطري هدايت جي زندگي گذاريندي هئي. انجيل قطعي انداز ۾ آدم جي وجود کي هڪ بهشتي وجود قرار ڏنو آهي، پوءِ جڏهن ان جي پيرن کي لوڏو آيو تڏهن اهو ان بهشتي زندگيءَ کان محروم ڪيو ويو. روشنيءَ جي لاٽ پهريون نروار ٿي آهي ۽ اونداهي بعد ۾ آئي آهي، قرآن جو اعلان بہ ساڳيو آهي:

ڪان الناس الا .....

”ابتدا ۾ سڀ انسان هڪ ئي گروهہ هئا يعني الڳ الڳ رستن تي ورهايل نہ هئا، پوءِ اختلافن ۾ پئجي ويا.“ (يونس-١٩)

وما ڪان الناس امتہ .....

”ابتدا ۾ سڀ انسان هڪ ئي گروهہ هئا، يعني فطري هدايت جي هڪ ئي واٽ تي هئا. پوءِ الله نيڪ عمليءَ جي نتيجن جي بشارت ڏيندڙ ۽ بدعمليءَ جي نتيجن کان ڊيڄاريندڙن نبين کي حق جو ڪتاب ڏئي موڪليو تہ جيئن انهن کي اختلافن جي ڏبڻ مان ڪڍي اچن.“ (بقره-٢١٣)

جيستائين مذهبن جي اختلافي رستن جو مسئلو آهي، انهن جو تعلق وجود الاهي سان ناهي بلڪ اهي اختلاف گهڻو ڪري صفات الاهي جي باري ۾ ملن ٿا. انساني عقل محسوسات جي دائري ۾ محدود آهي، يعني جيڪا شيءِ هو محسوس ڪري ٿو ان کي مڃي ٿو. عام طور تي ان جو

تصور ان دائري کان ٻاهر قدم نہ ٽو ڪڍي. ان ڪري انساني عقل ذات مطلق جي تصور جو آسانيءَ سان احاطو نہ ٿو ڪري سگهي. جڏهن هو ڪنهن اڻ ڏٺل شيءِ جي تصور جي ڪوشش ڪري ٿو تہ پوءِ اهو اڻٽر آهي تہ ان جي تصور ۾ ساڳيون صفتون اچي وڃن جن جو ادراڪ هن کي خود پنهنجي ذات ۾ هوندو آهي. انهيءَ ڪري شروع دور کان معبود جي صفتن جي جيڪا تصوير انسان جي ذهن ۾ پيدا ٿيندي هئي، لازمي طور تي ان ۾ ان جي ذهني ٻاروتڻ جو رنگ موجود هوندو هو. پوءِ وقت گذرڻ سان گڏوگڏ جيئن جيئن ان جو ذهن ترقي ڪندو ويو، ان جي مطابق ان جو معبود بابت تصور بہ بدلبو ويو. ايستائين جو جيتريون اعليٰ صفتون انسان جي پنهنجي ذات ۾ پيدا ٿينديون ويون، هو پنهنجي معبود جي صفتن کي بہ انهن جي مطابق بلند ڪندو ويو. انهيءَ نقطئہ نظر جي لحاظ کان خدائي صفتن جي باري ۾ انساني تصورات جي ارتقائي رفتار جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. انهيءَ ارتقائي سلسلي جون ٽي پڌريون ڪڙيون آهن جيڪي هڪ ٻئي سان جڙيل آهن. هڪ، تجسم[1] ۽ تشبہ[2] کان تنزيہ[3] جي طرف- ٻيو تعداد ۽ شراڪت کان توحيد جي طرف- ٽيون قهر ۽ جلال جي صفتن کان رحمت ۽ جمال جي صفتن طرف.

هتي سوال ٿو پيدا ٿئي تہ خدا جي متعلق انسان جو ابتدائي تصور قهر ۽ جلال جي صفتن کان ڪيئن شروع ٿيو. ان جو ڪارڻ واضح آهي. ڪائنات جي فطرت جو تعميري حسن تخريب جي پردي پنيان لڪل آهي. انساني فڪر پنهنجي ٻاروتڻ ۾ تعمير جو لڪل حسن ڏسي نہ سگهيو سو هو تخريب جي ڇرڪائيندڙ مظهرن کان ڏڪي ويو. تعمير جو حسن ۽ جمال ڏسڻ لاءِ سمجهہ ۽ سوچ جي گهرائي گهربل هئي، جيڪا وقت جي رفتار سان تدريجي طور تي انسان کي حاصل ٿي. اهو ئي سبب آهي جو سڀ کان پهريون جڏهن انساني عقل معبود وارين صفتن يا صفات الاهي جي صورت ڏسڻ گهري تہ ڪائنات جي فطرت وارن ڏڪائيندڙ مظهرن جي دهشت جو مٿس جلد اثر ويهجي ويو ۽ تعمير ۽ حقيقت جي اثرن ونڻ ۾ هن کي گهڻي دير لڳي. ڪڪرن جي گجگوڙ، ڪنوڻ جي

(۱) ڪابہ جسماني شڪل (۲) جهڙپيس ڪابہ شيءِ (۳) بيمثال

ڪڙڪن، آتش فشان پهاڙن جي اُلن، زمين جي زلزلن، آسمان مان ڳڙن جي وسڻ، درياهن جي سيلابن ۽ سمونڊن جي ڇولين، انهن سڀني ڏڪائيندڙ مظهرن انسان ۾ دهشت ۽ هيبت پيدا ڪئي ۽ هو پنهنجي خدا کي، هڪ غضبناڪ خدا جي ڊيڄاريندڙ صورت ۾ ڏسڻ لڳو. ڪڪرن ۽ ڪنوڻ جي خوفناڪ ڪڙڪي ۽ آتش فشان پهاڙن جي وهندڙ لاون ۾ هو حسن ۽ محبوبي جي خدا جو تصور به نه پئي ڪري سگهيو.

خود انسان جي ابتدائي رهڻي ڪهڻي جي نوعيت به اهڙي نه هئي جيڪا هن جي خوف ۽ دهشت جي جذبن کي دٻائي سگهي. هو پاڻ کي ڪمزور ۽ غير محفوظ محسوس ڪندو هو، ۽ پاڻ کان سواءِ هر شيءِ هن کي هلاڪت ۽ دشمنيءَ تي سندرو ٻڌل نظر ايندي هئي. مڇرن جي جهنڊ چئني طرف کان لامارا ڏيندڙ هئي، زهريلا جانور هر طرف سرندڙ هئا ۽ درندن جي حملن سان هر وقت مقابل رهڻو پوندو هو. مٿان سج جو تيز تاءُ ۽ سال جون بدلجندڙ موسمون هن کي پنهنجي عافيت جا دشمن نظر ايندا هئا. ڪيس ائين معلوم ٿيندو هو ته هر شيءِ ان جي تباهي ۽ بربادي جي پويان پيل آهي. انهيءَ ماحول جو قدرتي نتيجو هو جو انسان پنهنجي خدا جو جيڪو تصور قائم ڪيو اهو هڪ خوف ۽ دهشت جي خدا جو تصور هو. ليڪن جيئن جيئن وقت گذرندو ويو تدريجي طور تي انسان جي ذات ۽ ان جي ماحول ۾ به تبديلي ايندي ويئي ۽ ان جي تصور ۾ مايوسي ۽ دهشت جي پهلوئن سان گڏ رحمت جو عنصر شامل ٿيندو ويو. تان ته معبوديت جي تصور ۾ رحمت ۽ جمال جي صفتن به اهڙي ئي جڳهه حاصل ڪري ورتي جهڙي قهر ۽ جلال جي صفتن لاءِ هئي. هن نئين بيداريءَ قهر ۽ هلاڪت جي قوتن سان گڏ لطف ۽ رحمت جي انهن قوتن جو تصور به پيدا ڪيو جيڪي رزق، دولت، حسن ۽ علم جون مظهر هيون. يونان جو علم الاصنام پنهنجي تخيل جي لطافتن جي حوالي سان انساني تاريخ ۾ بيشڪ هڪ خاص جڳهه والاري ٿو ليڪن انهن جي پوڄا جا قديم معبود به قهر ۽ غضب جون خوفناڪ طاقتون هئا. هندستان ۾ اڄ ڏينهن تائين رحمت ۽ بخشش جي ديوتائن کان گهڻو وڌيڪ هلاڪت ۽ تباهي جي ديوتائن جي پوڄا ٿيندي آهي.

قرآن جي نازل ٿيڻ کان اڳ تصور الاهي جي تجسم (جسمي) ۽ تشبه

(جهڙائي) کان تنزيه (بيمثال) جي طرف هئڻ جو وڌي کان وڌو مرتبو هي هو تہ ڪنهن تشبيهي سهاري کان بغير خدا جو تصور ڪيو وڃي، ليڪن جيستائين صفات الاهي جو تعلق آهي ان ۾ جذبات جي مشابهت ۽ جسم و هيئيت جي تمثيل کان ڪوبہ تصور خالي نہ هو. ايستائين جو بت پرستيءَ جي ڪنهن بہ شڪل کي جائز نہ رکندڙ يهودي تصور بہ، هن قسم جي تشبيهہ ۽ تمثيل کان بي نياز نہ رهي سگهيو هو. اهو هن ڪري جو قرآن کان پهريائين انساني فڪر انهي درجي تي متاهون نہ ٿيو هو جو اهو تمثيل ۽ تشبيهہ جو پردو هٽائي صفات الاهي جو جلوو ڏسي وٺي. جڏهن مسيح ع گهريو تہ رحمت الاهي جو عالمگير تصور پيدا ڪري تہ هن بہ پيءُ ۽ پٽ جي تشبهہ کان ڪم ورتو. انهيءَ تشبيهہ جي ڪري ئي ظاهر پرستن تاپو ڪاڏو ۽ مسيح ع جي ڏنل مثال ۾ مقصد کي نہ سمجهڻ ڪري، ان جي پيروڪارن خود مسيح ع جي خدا جو پٽيلو بڻائي ڇڏيو. بلڪ کيس خدا جو درجو عطا ڪري ڇڏيو. قرآن جي خاصيت هي آهي تہ هو خدا جي تصور جي رستي مان تمثيل ۽ تشبيهہ جا سڀ پردا کڻي ڇڏي ۽ خدا ۽ ان جي صفتن جو جلوو اهڙي طرح سامهون اچي ٿو وڃي جو ان ۾ ڪنهن جسماني شڪل هئڻ جو وهم بہ نٿو وڃي. *ليس ڪمثله شيءُ (شوريٰ-١١١)* "انهيءَ جي مثل ڪائي شيءِ ڪونهي. ڪنهن بہ شيءِ سان ان کي مشابهت ڏئي نہ ٿا سگهو." *لاتقدرڪه الابصار وهو يدرڪ الابصار وهو اللطيف الخبير (انعام-١٣٠)* "انسان جون نگاهون ان کي ڏسي نہ ٿيون سگهن ليڪن هو انسان جي نگاهن کي ڏسي ٿو. اهو لطف وارو (باريڪ بين) آهي ۽ ڪائنس ڪابہ خبر لڪل ڪونهي." *قل هوالله احد- الله الصمد- لم يلد ولم يولد- ولم يکن له ڪفواً احد- (اخلاص)* "الله جي ذات اڪيلي آهي، بي نياز آهي، ان کي ڪنهن جي بہ محتاجي ۽ پرواهہ ڪونهي. نہ ان مان ڪو پيدا ٿيو آ ۽ نہ وري ڪا هستي ان جي درجي ۽ برابريءَ ۾ آهي."

قرآن جي نازل ٿيڻ کان اڳ ۾ حقيقت جي جلوي پسڻ جي لاءِ بہ رستا اختيار ڪيا ويندا هئا. هڪ ذات مطلق سان صفتن کي وابستہ ڪرڻ جو رستو هو ۽ ٻيو رستو هي هيو تہ خدا کي سيني صفتن کان پاڪ ۽ متاهون رکيو وڃي. پهريون رستو تشبيهہ جي طرف وٺي ويو جنهن

ڪري حقيقت جي عرفان ۾ رڪاوٽ پيدا ٿي. ٻيو طريقو اهو هو جنهن جي اپنشدن پوئواري ڪئي. اهو تصور نفي صفتن جو هڪ اهڙو انتهائي جلوو ڏيکاري ٿو جيڪو نفي جي طرف ئي وٺي وڃي ٿو ۽ اسان کي پختي يقين جي لذتن کان محروم ڪري ٿو. اهڙو تصور وڌ کان وڌ هڪ فلسفياڻي خيال کي ته پيدا ڪري سگهي ٿو ليڪن هڪ پڪو ۽ پختو عقيدو بڻجي نه ٿو سگهي. اهو ئي سبب آهي جو نفي صفتن جي تصور کي ان جي منطقي انتها يعني سنسان ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ ذات مطلق "برهما" کي ذات "ايشور" ۾ لاهڻ کان سواءِ ڪم هلي نه سگهيو. قرآن گهٽ وڌاين جي انهن ٻنهي رستن کان پاسو ڪيو ۽ پنهنجو هڪ الڳ رستو ڪڍيو. قرآن جيڪو رستو اختيار ڪيو اهو هڪ طرف تنزيه (بيمثال هئڻ) کي ڪمال تائين پهچائي ٿو، ته ٻئي طرف سنسان ٿيڻ کان ٻه تصور کي بچائي وٺي ٿو. اهو فردن فردن سڀني صفتن جو اثبات ڪري ٿو. گڏوگڏ هر صفت کي ٻه تشبيهه جي اثر کان بچائي وٺي ٿو. اهو چئي ٿو: "خدا زنده آهي، قدرت وارو، پيدا ڪرڻ وارو، رحمت وارو، سڀ ڪجهه ڏسڻ، ٻڌڻ ۽ ڄاڻڻ وارو آهي وغيره وغيره. صرف ايترو ئي نه بلڪ قرآن بنا روڪ ٽوڪ هر جاءِ تي ڪيترين ئي تمثيلون استعمال ڪري ٿو. ليڪن اها ڳالهه واضح ڪري ٿو ته خدا سان مشابهت ۾ ڪابه شيءِ ڪونهي جيڪا تصور ۾ اچي سگهي. ان جو زنده رهڻ اسان جي زنده رهڻ وانگر ناهي. ان جو ڏسڻ، ٻڌڻ ۽ ڄاڻڻ اهڙو ناهي جهڙي طرح اسان ڏسون، ٻڌون ۽ ڄاڻون ٿا. ان جي قدرت ۽ بخشش جي تعبير لاءِ هٿ جي تشبيهه ۽ ان جي جلال ۽ هر شيءِ تي ڇانيل هئڻ جي تمثيل واسطي عرش جو استعارو ضرور آهي، ليڪن ان جو مطلب اهو ناهي جيڪو انساني فعل جي حوالي سان انهن لفظن جو مطلب اسان جي ذهن ۾ ايري ٿو.

قرآن جي تصور الاهي جو هي پهلو حقيقت ۾ سڀني مونجهارن جو هڪ ئي حل آهي. هڪ طرف حقيقت جي اها بلندي جو انساني ذهن ۽ فڪر ان بلنديءَ تي پهچڻ کان عاجز آهي ۽ ٻئي طرف انساني فطرت جي طلب واري بيچيني ۾ پسڻ وارو ذوق ايترو شديد، جو حقيقت جو جلوو پسڻ کان سواءِ قرار نه ٿو ملي. جيڪڏهن نفيءَ جي طرف زياده لاڙو ڪائون ٿا ته سنسانيءَ ۾ ڪرُون ٿا ۽ جيڪڏهن اثبات صفات جي

صورت ۽ ڪيفيت کان پري نڪري وڃون ٿا تہ "جهڙائي" ۽ جسائي" ۾ اٽڪي ٿا پئون. ان ڪري قرآن جيڪو رستو ٻڌايو آهي اهو اهڙو رستو آهي جو نہ اثبات صفات جو دامن هٿ مان نڪري ٿو ۽ نہ نفيءَ جي واڳ ڍلي ٿئي ٿي. اهو ئي سبب آهي جو قرآن جو تصور الاهي، آريائي فلسفي جي تصور الاهي کان مٿاهون آهي. آريائي حڪمت حقيقت جي تلاش واري سرگرميءَ ۾ خود ذات الاهي کي بہ شخصي روپ ڏنو ۽ اهڙي طرح مورتي جي پوڄا جا دروازا کولي ڇڏيا. قرآن ان جي جاءِ تي صفات الاهي جو رنگ اڀاريو، خدا جي وجود کي شخصي روپ نہ ڏنو جنهن جي نتيجي ۾ "جهڙائي" ۽ "جسائيءَ" جو ڪو امڪان باقي نہ رهيو.

خدا جي توحيد جو قرآني تصور هڪ پختو تصور آهي. ان ۾ ايجابي ۽ سلبي (اقرار ۽ انڪار) ٻئي پهلو آهن. ايجابي پهلو هي آهي تہ خدا هڪ آهي ۽ رڳو هڪ آهي ۽ سلبي پهلو هي آهي تہ ان جهڙو ڪوبہ ڪونهي. ۽ جڏهن ان جهڙو ڪوبہ ڪونهي تہ پوءِ ضروري آهي تہ جيڪي صفتون ان لاءِ خاص آهن، انهن ۾ بہ ٻيو ڪوئي شريڪ نہ ٿو ٿي سگهي. پهرين ڳالهہ کي توحيد في الذات ۽ ٻي ڳالهہ کي توحيد في الصفات سان تعبير ڪيو ويندو آهي. قرآن جي هن تصور کان اڳ توحيد جي ايجابي پهلوءَ تي زياده زور ڏنل هو ۽ ان جو سلبي پهلو چٽو نہ ٿي سگهيو هو. اهو ئي سبب آهي جو قرآن کان اڳ ۾ سڀني مذهبن ۾ توڙي جو توحيد واري عقيدي جي تعليم موجود هئي ليڪن ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ شخصيت پرستي ۽ صنم پرستي منهن ڪڍي وٺندي هئي.

هندستان ۾ تہ گهڻو ڪري پهرئين ڏينهن کان ئي هيءَ ڳالهہ تسليم ڪئي وئي هئي تہ ماڻهن کي لياقت لاءِ ديوتائن ۽ انساني عظمتن جي پوڄا بيحد ضروري آهي ۽ خدا واحد جي پوڄا صرف خاص ماڻهن جو حصو قرار ڏني وئي. يوناني فلسفين جو بہ اهوئي خيال هو. هو پڪ سان انهيءَ ڳالهہ کان بيخبر نہ هئا تہ المپس جبل جي ديوتائن جي ڪابہ اصليت ڪونهي. تنهن هوندي بہ سقراط کي ڇڏي ڪنهن بہ انهيءَ ڳالهہ جي ضرورت محسوس نہ ڪئي تہ عوام جي بت پرستيءَ وارن عقيدن ۾ پنهنجو دخل ڏئي. ڪين انديشو هو تہ جيڪڏهن ديوتائن جي پرستش وارو نظام قائم نہ رهيو تہ عوام جي سماجي ۽ مذهبي زندگي ڊانوانڊول ٿي ويندي.

هن مسئلي ۾ ڪنهن بہ مذهب جي باني کي جيڪو مرتبو عطا ڪيو ويندو هو، اهو خاص طرح سان غور لائق آهي. اها ڳالھ پنهنجي جاءِ تي اهميت واري آهي تہ ڪابہ تعليم تيستائين عظمت ۽ شان حاصل ڪري نہ ٿي سگهي جيستائين ان جي معلم جي شخصيت ۾ بہ عظمت ۽ شان پيدا نہ ٿي وڃي. ليڪن شخصيت جي عظمت جون حدون ڇا هجن، انهيءَ هنڌ تي پهچي ڪيترا ماڻهو ڏڪ کائي ويا، انهيءَ ڪري جو هو ٺيڪ حدبندي نہ ڪري سگهيا. نتيجو اهو نڪتو جو ڪنهن مذهب يا فلسفي جي معلم جي شخصيت کي ڪڏهن خدا جو اوتار بڻايو ويو ۽ ڪڏهن الله جو پٽيلو سمجهيو ويو. يا وري انهن لاءِ تعظيم ۽ بندگيءَ جهڙو شان پيدا ڪيو ويو. جيئن يهودين توڙي جو ڪڏهن بہ پٿرن جي بتن جي پوڄا ڪونہ ڪئي پر انهن پنهنجي نبين جي قبرن تي هيڪل تعمير ڪري انهن کي عبادتگاهن جهڙو شان ۽ تقديس ڏني. گوتم ٻڌ جي لاءِ مشهور آهي تہ ان جي تعليم ۾ بت پرستيءَ جي لاءِ ڪا جڳھ ڪونہ هئي. هن جي آخري نصيحت هئي تہ "ائين نہ ڪجو جو منهنجي لاش جي رک کي پوڄڻ شروع ڪيو. جيڪڏهن توهان ائين ڪيو تہ پڪ ڄاڻو تہ ڇوٽڪاري جو رستو توهان جي مٿان بند ٿي ويندو". ليڪن ٻڌ جي پيروڪارن سندس وصيت تي جيڪو عمل ڪيو اهو اسان جي سامهون آهي. نہ صرف اهو تہ هنن ٻڌ جي خاڪ ۽ يادگارن تي پوڄا گهر تيار ڪيا بلڪ ٻڌ مت جي اشاعت جو ذريعو ئي اهو سمجهيو ويو تہ ٻڌ جي مجسمن کان زمين جو ڪو گوشو خالي نہ رهي. ان ڪري واقعي دنيا ۾ ڪنهن ذات يا معبود جا ايترا مجسما ڪونهن جيترا گوتم ٻڌ جا آهن. اهڙي طرح اسان کي معلوم آهي تہ مسيحيت جي اصل تعليم چوٿيءَ تائين توحيد جي تعليم هئي، ليڪن ان جي ظهور کي اڃا سؤ سال بہ نہ گذريا هئا تہ مسيح جي الوهيت جو عقيدو سرجي چڪو هو. انهن سيني جي رد ۾ قرآن توحيد في الصفات ۽ توحيد في الذات جو هڪ اهڙو ڪامل ۽ تز نقشو چٽيو جو شرڪ، ڪفر ۽ ان جهڙين ٻين گمراهين جا سڀ دروازا بند ٿي ويا. خدا جي تصور جي باري ۾ اهائي ان جي سڀ کان وڏي خوبي آهي.

قرآن انهيءَ ڳالھ تي زور ڏئي ٿو تہ هر طرح جي عبادت ۽ نوڙت جي مستحق صرف خدا جي ذات آهي. پوءِ جيڪڏهن توهان ٻانهپ واري

نوڙت ۽ نياز سان ڪنهن ٻي هستيءَ آڏو متو جهڪايو ته توحيد الاهي جو اعتقاد باقي نه رهيو. قرآن چوي ٿو ته ”اها ذات ئي آهي جيڪا انسانن جي سڏ کي ٻڌي ٿي ۽ انهن جي دعائن کي قبول ڪري ٿي.“ پوءِ جيڪڏهن توهان پنهنجي دعائن ۽ خواهشن جي طلب ۾ ڪنهن ٻي هستيءَ کي ان جو شريڪ بڻايو ته ڄڻ اوهان ان کي خدا جي خدائي ۾ شريڪ بڻايو ۽ توهان جو توحيد وارو عقيدو ڊانواندول ٿي ويو. اهو ئي سبب آهي جو سورت فاتحه ۾ *اياڪ نعبد واياڪ نستعين* جي تلقين ڪئي وئي ۽ سمورو زور اياڪ تي آهي ته خاص تنهنجي ئي پوڄا ڪريون ٿا ۽ اڪيلو توکان ئي مدد گهرون ٿا. پوري قرآن ۾ ايترو ته گهڻائيءَ سان توحيد في الصفات ۽ شرڪ جي رد ۾ زور ڏنو ويو آهي جو شايد ئي ڪا سورت يا ڪو صفحو ان کان خالي هجي. هتي اها ڳالهه به واضح ٿي وڃي ٿي ته قرآن ۾ پيغمبر اسلام کي جيڪو مرتبو ڏنو ويو آهي، ان لاءِ بار بار چيو ويو آهي ته پيغمبر اسلام هڪ بشر ۽ خدا جو ٻانهو آهي. اسلام پنهنجي تعليم جو بنيادي ڪلمو ئي هي قرار ڏنو ته: *اشهد ان لا اله الا الله واشهد ان محمد اعبده ورسوله*۔ ”مان اقرار ٿو ڪريان ته خدا کان سواءِ ڪوبه معبود ڪونهي ۽ مان اقرار ٿو ڪريان ته محمدﷺ خدا جو ٻانهو ۽ ان جو رسول آهي.“ انهيءَ اقرار ۾ جهڙي طرح خدا جي توحيد جو اعتراف ڪيو ويو آهي ٺيڪ ساڳي طرح سان پيغمبر اسلام جي ٻانهپ ۽ رسالت جو به اعتراف آهي. غور ڪرڻ گهرجي ته ائين ڇو ڪيو ويو؟ صرف انهيءَ لاءِ ته اهڙي ڪنهن ڳالهه جو موقعو يا گنجائش نه رهي ته ٻانهپ جي جڳهه تي معبود ۽ رسالت جي جڳهه تي اوتار جو خيال پيدا ٿئي. ان ڪري اها ڳالهه تسليم ٿيل آهي ته ڪوبه شخص تيستائين اسلام جي دائري ۾ داخل ٿي نه ٿو سگهي جيستائين هو خدا جي توحيد وانگر پيغمبر اسلام جي ٻانهپ جو اقرار نه ڪري.

اهوئي سبب هو جو پيغمبر ﷺ جي وفات کان پوءِ توڙي جو مسلمانن ۾ ڪيترائي اختلاف پيدا ٿيا، ليڪن پيغمبر جي شخصيت جي باري ۾ ڪڏهن ڪو جهڳڙي جو سوال پيدا نه ٿيو. اڃا پاڻ سڳورن جي وفات کي ڪجهه ڪلاڪ ئي مس گذريا هئا ته پيغمبر جي سهري ۽ اسلام جي پهرئين خليفي حضرت ابوبڪر رضه ممبر تي چڙهي اعلان

ڪيو ته: "جيڪو اوهان مان محمدﷺ جي پوڄا ڪندو هو سو ان کي معلوم هئڻ کپي ته محمدﷺ وفات ڪري ويو ۽ جيڪو توهان مان الله جي پوڄا ڪندو آهي ته ان کي معلوم هئڻ کپي ته الله جي ذات هميشه زنده آهي ۽ ان جي لاءِ موت ڪونهي."

قرآن کان اڳ مذهبي تعليم جي عقيدي ۾ به خاص ۽ عام جو امتياز سامهون رکيو ويندو هو. اهو سبب آهي جو هندستان ۾ خدا شناسيءَ جا ٽي درجا مڃيا ويندا هئا. عوام لاءِ ديوتائن جي پوڄا، خواص لاءِ سڌوسنئون خدا جي پوڄا ۽ خواص مان به چونڊيل ماڻهن لاءِ وحدت الوجود جو مشاهدو. اهوئي حال يونان جي فلسفين جو هو. هو سمجهندا هئا ته هڪ نظر نه ايندڙ ۽ غير مجسم خدا جو تصور صرف علم ۽ حڪمت جا ڄاڻو ئي ڪري سگهن ٿا. عوام لاءِ چڱائي انهيءَ ۾ آهي ته ديوتائن جي پرستاريءَ ۾ مشغول رهن. ليڪن قرآن انهيءَ امتياز کي هڪ ئي قلم سان رد ڪري ڇڏيو. هن سڀني کي خدا پرستيءَ جي هڪ ئي واٽ ڏيکاري ۽ سڀني لاءِ صفات الاهي جو هڪ ئي تصور پيش ڪيو. قرآن حڪيمن ۽ عارفن کان وٺي هڪ ڏنار ۽ هاريءَ تائين سڀني کي حقيقت جو هڪ ئي جلوو ڏيکاري ٿو ۽ سڀني تي اعتقاد ۽ ايمان جو هڪ ئي دروازو کولي ٿو.

قرآن جي تصور الاهي جي هڪ بنيادي خصوصيت هي آهي ته هن ڪهڙي به لحاظ کان اعتقادي مفاهمت کي جائز نه رکيو آهي. هو خدا جي توحيد ۽ بي مثل هئڻ واري تصور ۾ مٿان کان وٺي غيرلچڪدار رهيو. توڙي جو ان ڪنهن به مسئلي ۾ ٻين عقيدن جي باري ۾ رواداريءَ جي رويي کان نه روڪيو آهي تنهن هوندي به اعتقادي مفاهمتن جا سڀ دروازا بند ڪري ڇڏيا آهن.

قرآن تصور الاهي جو بنياد انسان جي عالمگير وجداني احساس تي رکيو آهي. ائين ناهي ڪيو جو ان کي سوچ ۽ فڪر جي ڪاوشن جي هڪ اهڙي ڳجهارت بڻائي ڇڏيو هجي، جنهن کي هڪ خاص طبقي جو ذهن ئي حل ڪري سگهي. زندگيءَ جي باري ۾ انسان جو عالمگير وجداني احساس ڇا آهي؟ اهو آهي ته ڪائنات جي هستي خودبخود پيدا نه ٿي آهي بلڪ پيدا ڪئي وئي آهي. ان لاءِ ضروري آهي ته هڪ ناهيندڙ

هستي موجود هجي. اها هستي ڪائنات ۾ سيني رتبن جي مالڪ هجي. ۽ هر موجودات ۾ ان جي قدرت نمايان هجي. قرآن ان باري ۾ جيڪو ٻڌائي ٿو اهو ايترو ئي آهي. انهيءَ کان وڌيڪ جيڪو ڪجهه آهي اهو مذهبي عقيدي جو معاملو ڪونهي بلڪ اهو جهد ۽ طلب جي صاحبن تي ڇڏيل آهي. *والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا (عنڪبوت-٦٩)* "جيڪي ماڻهو اسان تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪندا ته اسان به ضرور انهن تي رستا کوليندا سين." *وفي الارض آيات للموقنين وفي انفسڪم افلا تبصرون. (ذاريات- ٢٠-٢١)* "انهن ماڻهن لاءِ جيڪي يقين رکن ٿا، تن لاءِ زمين ۾ ڪيتريون ئي حقيقت (جي مشاهدي) جون نشانيون آهن ۽ خود توهان جي اندر به- پوءِ ڇا توهان مشاهدو ڪون ٿا ڪريو."

هندو مفڪرن سماج جي مختلف طبقن ۾ الڳ الڳ تصور ۽ عقيدا تقسيم ڪيا. پر اسلام تصور ۽ عقيدي جي لحاظ کان ان قسم جو ڪوبه فرق روا نه رکيو. اهو هر انسان جي دل ۽ دماغ جي اڳيان حقيقت جو هڪ عقيدو پيش ڪري ٿو. ليڪن ظاهر آهي ته طلب ۽ جهد جي گهرائي سيني ۾ هڪ جهڙي نٿي ٿي سگهي، حقيقت جو هر طالب هڪ ئي قسم جي آرزو ۽ شوق جي گهرائي ڪٿي نه ٿو اچي. عام ماڻهو بحيثيت هڪ طبقي جي هڪ خاص مزاج ۽ خاص خواهشون رکن ٿا ۽ ڪي ماڻهو بحيثيت فرد جي پنهنجي طلب ۽ صلاحيت جو الڳ الڳ درجو رکن ٿا. ان ڪري اسلام هڪ مختلف شڪل ۾ مرتبن جو فرق رکيو آهي ۽ سيني ماڻهن جي لاءِ خدا شناسي جي عرفان ۽ يقين جون راهون کليل رکيون ويون آهن.

صحيح بخاريءَ جي هڪ متفق عليه حديث آهي جيڪا ٽن لفظن ۾ مرتبن جي ان فرق کي ظاهر ڪري ٿي. هي حديث ٽن مرتبن اسلام، ايمان ۽ احسان جو ذڪر ڪري ٿي. اسلام هي آهي ته اسلامي عقيدي جو اقرار ڪجي ۽ عمل جي ڇئن ٿنڀن نماز، روزي، حج ۽ زڪوات کي پورو ڪجي. ايمان هي آهي ته اقرار جي مرتبن کان اڳتي وڌجي ۽ اسلام جي بنيادي عقيدن کي دل جي اک ۽ پوري يقين سان مڃڻ جو مرتبو حاصل ڪجي. احسان هي آهي ته "تون الله جي عبادت اهڙي طرح ڪرين جو ڄڻ تون ان کي پنهنجي سامهون ڏسي رهيو آهين ۽ جيڪڏهن تون ان کي

ڏسي نہ رهيو آهين تہ اهو يقين رک تہ هو توکي ڏسي رهيو آهي."
(صحيحين)

پهريون مرتبو اسلامي دائري جي عام اعتقاد ۽ عمل جو آهي. يعني جنهن اسلامي عقيدي جو اقرار ڪيو ۽ زندگيءَ ۾ ان جي عملن کي اختيار ڪيو اهو ان دائري ۾ اچي ويو. ليڪن رڳو دائري ۾ اچي وڃڻ سان اهو لازم نہ ٿو ٿئي تہ علم ۽ يقين جون منزلون بہ حاصل ٿي وڃن. بلڪ ان لاءِ ضروري آهي تہ اسلام جي بنيادي عقيدن کي دل جي يقين سان مڃڻ جو مرتبو حاصل ڪجي. تان تہ ماڻهو پاڻ الله جي صفتن جو مظهر بنجي وڃي ۽ اجتماعي زندگيءَ جي بنيادي اصول عدل جي قيام جو هڪ متحرڪ پرزو بنجي وڃي. اها ايمان جي منزل آهي. احسان جي منزل رڳو تعليمي عقيدي ۽ فڪري قياسن ذريعي حاصل نٿي ٿي سگهي. ان لاءِ پاڻ ارپڻ جو اهو مقام حاصل ڪرڻ آهي جنهن ۾ ٻانهو الله جي محبوبيت جو حقدار بڻجي ٿو. اهو مقام ڪنهن جي ٻڌائڻ ۽ سيکارڻ کان سواءِ ذاتي تجربن ۽ ڪشف سان پسجي ٿو. جيڪو ايستائين پهچي ويو تہ اهو جيڪڏهن ڪجهہ ٻڌائيندو بہ تہ اهو ٻڌائيندو تہ مون وانگر ٿي وڃ، جيڪي ڪجهہ نظر اچي ٿو سو تون بہ پسي وٺ.

ربوبيت (پالڻهاريءَ) جي صفت

ربوبيت جو اصطلاح رب مان نڪتل آهي جيڪو سامي ٻولين جي ڪيترن لفظن سان هڪجهڙائي رکي ٿو. عبراني، عربي ۽ سرياني، ٿنهي ٻولين ۾ رب جي معنيٰ "پالڻ وارو" آهي، يا اهڙي هستي جيڪا پرورش جا اسباب مهيا ڪري ٿي. جيئن ته پرورش جي ضرورت جو احساس زندگيءَ جي بنيادي احساسن مان هڪ آهي، ان ڪري رب جي لفظ کي جيڪا معنيٰ عطا ٿي آهي اها خدا جي تصور جو پهريون قدرتي ڏاڪو آهي. رب جي معنيٰ استاد، آقا يا خدا به آهي. قرآن جي ٻوليءَ ۾ ان لفظ کي انهيءَ جي پوري وسعت (Scope) ۽ پوري مراد (Concept) سان استعمال ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري لغت جي ڪجهه عالمن ربوبيت جي تعريف هنن لفظن ۾ ڪئي آهي. انشاءَ الشي حالاً فحالاً اليٰ حد التمام- يعني ڪنهن شيءِ کي هڪ ٻئي پٺيان ان جي مختلف حالتن ۽ ضرورتن جي مطابق اهڙي طرح نشونما ڏيندو رهڻ جو اها پنهنجي ڪمال واري حد کي پهچي وڃي. ٻين لفظن ۾ ربوبيت جي لاءِ ضروري آهي ته پالنا ۽ سارسنڀال جو هڪ هلندڙ ۽ لڳاتار انتظام هجي ۽ هڪ وجود جي اوسر ۽ بالغ ٿيڻ لاءِ وقت بوقت جيڪي ڪجهه ضرورتون پيش اينديون رهن انهن سڀني جو سرو سامان ٿيندو رهي.

اهڙي طرح ڏٺو وڃي ته قرآني تصور جي لحاظ کان ربوبيت ۾ شفقت جي پالوٽ ضرور آهي. اسان هڪ مثال سان ان جي ڀاونا سمجهي سگهئون ٿا. ٻار جڏهن پيدا ٿئي ٿو ته رڳو گوشت پوست جو هڪ

متحرڪ ٽڪرو هوندو آهي. اهو زندگي ۾ اسرڻ جون جيڪي به توانائيون رکندو آهي سي سڀ جو سڀ پالنا ۽ تربيت جون محتاج هونديون آهن. اها پالنا محبت ۽ شفقت، حفاظت ۽ سارسنڀال، مهرباني ۽ سهاري جو هڪ ڊگهو سلسلو آهي ۽ انوقت تائين جاري رهي ٿو جيستائين ٻار پنهنجي جسم ۽ ذهن جي بلوغت واري حد کي نہ ٿو پهچي. ٻئي طرف وري پالنا جون ضرورتون هڪ يا ٻہ ناهن بلڪ بيشمار آهن، جن جي نوعيت هميشہ بدلبي رهي ٿي. اهو بہ ضروري آهي تہ عمر ۾ هر حالت جي مطابق محبت، نظرداري ۽ نگرانيءَ جو سر و سامان ملندو رهي. الله جي قدرت ۽ حڪمت، ماءُ جي محبت ۾ ربوبيت جا نقش پيدا ڪري ڇڏيا آهن. اها ماءُ جي ربونيت ئي آهي جيڪا پيدائش جي ڏينهن کان وٺي بالغ ٿيڻ تائين پالي، بچائي ۽ سنڀالي ٿي ۽ هر وقت ۾ هر حالت جي مطابق ان جي پرورش جي ضرورتن جو سرو سامان مهيا ڪندي رهي ٿي. جڏهن ٻار جو معدو کير کان سواءِ ڪنهن ٻي غذا کي برداشت نٿو ڪري سگهي تہ ان کي کير ئي پياريو وڃي ٿو. جڏهن کير کان وڌيڪ سگهاري غذا جي ضرورت هوندي آهي تہ ان کي اهائي غذا ڏني ويندي آهي. جڏهن ٻار ۾ پنهنجي پيرن تي هلڻ جي سگهہ نہ هوندي آهي تہ ماءُ ان کي گود ۾ کڻي ڦرندي وتندي آهي. جڏهن اهو بيهڻ لائق ٿي ويندو آهي تہ ماءُ سندس آڱر پڪڙي کيس پير پير ڪري هلائيندي آهي. بس اها ڳالهہ جو هر حالت ۾ ضرورت جي مطابق ضرورتون مهيا ٿينديون رهن ۽ نگراني ۽ حفاظت جو هڪ لڳاتار بندوبست جاري رهي، اهڙي صورتحال ئي ربوبيت جي مفهوم کي واضح ڪري ٿي. قرآن حڪيم رب جي حيثيت سان خدا جو جيڪو تصور پيش ڪيو آهي ان کي ڇاٽايل مثال جي روشنيءَ ۾ ذهن نشين ڪري سگهجي ٿو. قرآن خدا سان گڏ رب العالمين جي صفت کي ڳنڍيو آهي يعني خدا ڪنهن خاص قوم يا گروهہ جو رب (پالڻهار) ڪونهي بلڪ سڀني انسانن ۽ ڪائنات جي سڄي مخلوق جو رب (پالڻهار) آهي.

ربوبيت (پالڻهاريءَ) جو نظام

الله جي ربوبيت جو عمل هڪ مقرر نظام جي تحت آهي. هر وجود کي هر حالت ۾ زندگيءَ جي بقا جي لاءِ جيڪو ڪجهہ گهربل هو، اهو سڀ ڪجهہ ملي رهيو آهي. ڪوِل زمين تي ريڙهيون پائي ٿي. جيوڙن کي

ڪچري ۾ پنهنجو رستو ملي ٿو وڃي. مڇيون درياهه ۾ ترن ٿيون، پکي هوا ۾ اڏرن ٿا، گل باغن ۾ ٽڙن ٿا، هاٿي جهنگ ۾ ڦرن ٿا ۽ ستارا آسمان ۾ گردش ڪن ٿا. جيڪي به جتي آهي تن لاءِ فطرت وٽ هڪجهڙي پرورش جي جهولي ۽ نگرانيءَ جي نظر آهي ۽ ڪوبه اهڙو جيوت ڪونهي جيڪو ان ربوبيت جي فيض کان محروم هجي. مخلوق جا بيشمار قسم اهڙا به آهن جيڪي ايترا ته سنهڙا ۽ بي وزن آهن جو اسان جي اک به انهن کي ڏسي نه ٿي سگهي ليڪن الله جي ربوبيت جي نظام سان جهڙي طرح هاٿيءَ جهڙي مخلوق جي لاءِ پرورش ۽ سنڀال جو سامان مهيا ڪيو آهي ٺيڪ اهڙي طرح ساڳئي نظام سان انهن لاءِ به زندگي ۽ بقا جي هر شيءِ مهيا ڪري ڏني. جيڪڏهن انسان رڳو پنهنجي وجود کي ڏسي ته خود ان جي زندگي ۽ زندگيءَ جي هر گهڙي ۾ الله جي ربوبيت جي ڪرشمه سازين جي هڪ پوري ڪائنات وسيل آهي.

وفي الارض ايات .....

”انهن ماڻهن لاءِ جيڪي (سچائيءَ تي) يقين رکڻ وارا آهن زمين ۾ ۽ خود توهان جي وجود ۾ به نشانيون آهن. پوءِ ڇو توهان نهاريو ڪونه ٿا.“ (ذاريات ٢٠_٢١)

خارجي پهلو

زندگيءَ لاءِ شين جي موجودگي ۽ ربوبيت جي عمل ۾ جيڪو فرق آهي، قرآن ان فرق کي واضح ڪيو آهي. دنيا ۾ اهڙيون شيون ۽ قوتون ۽ انهن جون مختلف شڪليون ۽ بناوتون موجود آهن، جيڪي زندگيءَ جي اوسر ۽ سارسنڀال جي لاءِ سودمند آهن ليڪن رڳو انهن جي موجودگي ربوبيت جي جڳهه نٿي والاري. ائين هجڻ به الله جي رحمت ۽ قدرت آهي مگر اها ڳالهه ناهي جنهن کي ربوبيت ٿا چون. ربوبيت هي آهي ته انهن شين جي عطا ۽ تقسيم جو هڪ سسٽم موجود آهي. مثلاً زندگيءَ لاءِ پاڻي ۽ رطوبت جي ضرورت آهي ليڪن پاڻيءَ جي موجودگي پنهنجي طور زندگيءَ لاءِ ڪافي ڪونهي، جيستائين جو هڪ مقرر مقدار ۾ هڪ خاص

وقت ۾ انتظام سان پاڻي موجود نہ هجي.

قرآن چوي ٿو تہ هي الله جي رحمت آهي جنهن پاڻيءَ جهڙو جوهر حيات پيدا ڪيو ليڪن هي ان جي ربوبيت آهي جو پاڻي کي هڪ هڪ ڦڙو ڪري وسايو، ان کي زمين جي ٽڪري ٽڪري تي پهچايو، هڪ خاص مقدار ۾ حالت ۾ تقسيم ڪيو، هڪ خاص موسم ۾ موقعي ۾ وسايو ۽ پوءِ زمين جي هڪ هڪ اجايل ذري کي ڳولهي ڳولهي سيراب ڪيو.

وانزلنا من السماءِ ماءَ.....

"۽ ڏسو اسان آسمان مان هڪ خاص انداز سان پاڻي وسايو سي پوءِ ان کي زمين تي قرار ڏنو سين. اسان جي اهو بہ وس ۾ آهي تہ جهڙي طرح ان کي وسايو سين اهڙي طرح ان کي واپس ڪري ونون. پوءِ ڏسو اسان ڪجين ۽ انگورن جا باغ پيدا ڪري ڇڏيا جن ۾ اڻ ڪٿ ميوا ڦرجن ٿا ۽ انهن مان اوهان پنهنجي غذا بہ حاصل ڪريو ٿا." (مومنون ١٨-١٩)

قرآن ڪيترين جاين تي انهن شين جي قدر ۽ مقدار جو ذڪر ڪيو آهي يعني انهيءَ حقيقت جي طرف اشارو ڪيو آهي تہ ڪائنات جي فطرت جيڪو ڪجهہ بخشي ٿي هڪ خاص اندازي سان بخشي ٿي ۽ اهو اندازو هڪ خاص نظام (System) جي تحت هوندو آهي.

وان من شيءٍ الا عندنا.....

"۽ ڪا شيءِ ناهي جنهن جا اسان وٽ ذخيرا نہ هجن (ليڪن اسان جو طريقو هي آهي تہ) جيڪو ڪجهہ نازل ڪريون ٿا هڪ مقرر مقدار ۾ نازل ڪريون ٿا." (حجر-٢١)

١- ڪل شيءٍ عنده بمقدار

٢- انا ڪل شيءٍ خلقناه بقدر

"الله وٽ هر شيءِ جو اندازو مقرر آهي." (رعد-٨)

اسان جيتريون شيون ٻه پيدا ڪيون آهن هڪ اندازي سان پيدا ڪيون آهن." (قمر-۴۹)

غور ڪيو ته دنيا ۾ صرف اهو ڪونهي ته پاڻي موجود آهي، بلڪ هڪ خاص سسٽم ۽ ترتيب سان موجود آهي. ائين ڇو آهي جو پهريائين سج جا شعاع سمنڊ مان ڏول ڀري فضا ۾ پاڻيءَ جي چادر وڇائن، پوءِ هوائن جا جهوٽا انهن کي حرڪت ۾ آڻين ۽ پاڻي کي بوندن جي شڪل ۾ هڪ خاص وقت ۽ موقعي تي وسائن. هي ڇو آهي جو جڏهن پاڻي وسي ته هڪ خاص ترتيب ۽ مقدار ۾ ئي وسي ۽ اهڙي طرح وسي جو زمين جي مٿين سطح تي هڪ مقدار رهي ۽ هڪ خاص مقدار زمين جي اندروني حصن ۾ جذب ٿي وڃي.

ائين ڇو ٿو ٿئي جو پهريائين پهاڙن جي چوٽين تي برف جون ڇپون ڄمن ٿيون ۽ پوءِ موسم ۾ تبديلي اچڻ سان پگهرجڻ لڳن ٿيون. وري انهن جي پگهرجڻ سان پاڻي جون لارون وهڻ لڳن ٿيون ۽ انهن لارن مان درياهن جا ريلا وهڻ لڳن ٿا. پوءِ اهي ريلا ور وڪڙ کائيندا ٻري ٻري تائين پهچي سوين هزارين ميلن تائين زمين کي سيراب ڪن ٿا. ڇا اهو سڀ ڪجهه پاڻ ئي پاڻ ٿيو ۽ ڪنهن نظام جو ان ۾ ڪو عمل دخل ئي ڪونهي؟

قرآن انهيءَ جو جواب ڏئي ٿو. ڇاڪاڻ ته ڪائنات جي هستيءَ ۾ الله جي ربوبيت ڪارفرما آهي ۽ ان ربوبيت جي تقاضا اها هئي ته پاڻي انهيءَ ترتيب سان بڻجي ۽ انهيءَ ترتيب ۽ مقدار سان تقسيم ٿئي. اها رحمت ۽ حڪمت هئي جنهن پاڻي پيدا ڪيو ليڪن اها ربوبيت آهي جيڪا ان کي انهيءَ طرح ڪم آڻي ٿي جو هر مخلوق جي پالنا ۽ سارسنڀال جون ضرورتون پوريون ٿين ٿيون.

الله الذي يرسل الرياح.....

"الله جي ڪارفرمائي آهي جو پهريائين هوائون هلن ٿيون ۽ پوءِ هوائون ڪڪرن کي سوري حرڪت ۾ آڻن ٿيون. پوءِ اهو جهڙي طرح چاهي ٿو انهن کي فضا ۾ ڦهلائي ٿو ۽ انهن کي حصا حصا ڪري ٿو. پوءِ توهان ڏسو ٿا ته ڪڪرن مان مينهن وسي ٿو. پوءِ جن ماڻهن کي هيءَ برڪت ملڻي هئي ته

ملي وڃڻ تي اوچتو ئي خوشيءَ وچان ٻهڪي پون ٿا.“
(الروم_۴۸)

زندگيءَ لاءِ جن شين جي سڀ کان وڌيڪ ضرورت هئي انهن جي عطا سيني کان زيادھ ۽ عام آهي ۽ اهڙي طرح جن شين جي ضرورت خاص خاص حالتن ۽ خاص خاص موقعن جي لاءِ هئي ته انهن کي اهڙين ئي رکيو ويو. هوا سڀ کان زياده ضروري هئي ۽ چاڪاڻ ته پاڻي ۽ غذا کان سواءِ ڪجھ عرصي تائين زندگي ممڪن آهي ليڪن هوا کان سواءِ ممڪن ڪونهي، ان ڪري هوا جو بندوبست ايترو گهڻو ۽ عام آهي جو زندگيءَ جو ڪو حصو ڪونهي جيڪو ڪنهن به وقت ان کان خالي هجي. هوا کان پوءِ ٻئي درجي تي پاڻي آهي. ان جي عطا ۽ موجودگي ۽ عام هجڻ جو درجو هوا کان بعد آهي. دنيا جي هر حصي ۾ زمين جي مٿان درياھ وهندڙ آهن ۽ زمين جي هيٺان به پاڻي جا نار وهندڙ آهن. وري انهن ٻنهي ذخيرن کان علاوه آسمان جي فضائن جو هڪ ڪارخانو آهي جيڪو ڏينهن رات سرگرم رهي ٿو. اهو ڪارخانو سمنڊ جو کارو پاڻي ڇڪي ٿو ۽ ان کي صاف ۽منو بڻائي ڇڪيندو رهي ٿو ۽ پوءِ ضرورت موافق زمين جي حوالي ڪري ٿو ڇڏي. هوا ۽ پاڻيءَ کان پوءِ غذا جي ضرورت آهي، ان ڪري هوا ۽ پاڻيءَ کان گهٽ ۽ ٻين سيني شين کان وڌيڪ ان جي مهربانيءَ جو دسترخوان پوري زمين جي گولي تي وڇايل آهي. ڪا به اهڙي مخلوق ڪونهي جنهن جي اڳيان ان جي غذا جو ذخيرو موجود نه هجي.

ان کان پوءِ پالنا جي لاءِ سامان سڀ هن عالمگير نظام تي غور ڪيو ته ائين معلوم ٿئي ٿو ته هي سمورو ڪارخانو صرف انهيءَ لاءِ ٺهيو آهي ته زندگي بخشي ۽ زندگيءَ جي سيني فطري صلاحيتن جي پال پوس ڪري. سج انهيءَ جي لاءِ آهي ته روشنيءَ جي لاءِ بتي ۽ گرميءَ لاءِ سيڪ جو ڪم ڏئي ۽ پنهنجن ڪرڻن ذريعي سمنڊ مان ڏول ڀريندو رهي. هوائون انهيءَ لاءِ آهن ته پنهنجي سردي ۽ گرميءَ سان گهربل اثر پيدا ڪنديون رهن. ڪڏهن پاڻيءَ جي ذرن کي ڄمائي ڪڪرن جي چادر ٺاهن ۽ ڪڏهن انهن ڪڪرن کي پاڻي بڻائي وسائي وڃن. زمين انهيءَ جي لاءِ آهي ته اوسر جي خزانن سان هميشه ڀريل رهي ۽ هر داڻي جي لاءِ پنهنجي

گود ۾ زندگي ۽ هر ٻوٽي لاءِ پنهنجي سيني ۾ پرورش رکي. مختصر هي ته هستيءَ جي ڪارخاني جو هر حصو صرف انهيءَ ڪم ۾ لڳل آهي، هر قوت پنهنجي صلاحيتن جو مظاهرو ڪري رهي آهي ۽ هر سبب پنهنجي اثر ڏيکارڻ ۾ لڳل آهي. جيئن ئي ڪنهن وجود ۾ وڌڻ ۽ اوسر جي سگهه پيدا ٿئي ٿي ته گڏوگڏ هستيءَ جو سمورو ڪارخانو ان جي طرف متوجه ٿي وڃي ٿو. سج جا سڀ ڏيڻ ۽ وٺڻ جا ڪم، فضا جون سڀ تبديليون، زمين جون سڀ قوتون ۽ عنصرن جون سڀ سرگرميون صرف انهيءَ انتظار ۾ رهن ٿا ته ڪڏهن ٿو هڪ ڪول جي آني مان هڪ ٻچو پيدا ٿئي ۽ ڪڏهن ٿو هڪ هاريءَ جي جهول مان هڪ داڻو زمين تي ڪري ٿو.

سخر لڪم ما في السماوات والارض.....

"زمين ۽ آسمان ۾ جيڪو ڪجهه آهي سيني کي الله تعاليٰ توهان جي تابع ڪيو آهي. بيشڪ انهن ماڻهن جي لاءِ جيڪي غور و فڪر ڪرڻ وارا آهن، هن ڳالهه ۾ (حقيقت جي سڃاڻ) جون وڏيون نشانيون آهن." (الجاثيه-١٣)

سڀ کان وڌيڪ عجيب ۽ سڀ کان وڌيڪ چٽي حقيقت نظام ربوبيت جي يڪسانيت ۽ موافقت آهي. يعني هر وجود جي پالنا جو بندوبست جهڙي طرح ۽ جنهن طريقي تي ڪيو ويو آهي، اهو هر حصي ۾ هڪ ئي آهي ۽ هڪ ئي اصول ۽ قاعدي تي هلي ٿو. پٿر جو هڪ ٽڪرو گلاب جي هڪ سرسبز ۽ سگند گل کان ڪيترو ئي مختلف ڏسڻ ۾ اچي ليڪن ٻنهي کي هڪ ئي طريقي سان پالنا جون ضروري شيون ۽ اسباب مليا آهن ۽ ٻئي هڪ ئي طريقي سان پليا ۽ نپيا آهن. هڪ انسان جو ٻار ۽ وڻ جو هڪ ٻوٽو، بظاهر ٻه الڳ الڳ حيثيتن جا مظهر ڏسڻ ۾ اچن ٿا، ليڪن انهن جي اوسر جي طريقن کي ڳولهي لهڻ سان خبر پوندي ته پالنا جي طريقن جي يڪسانيت ٻنهي کي هڪ ئي رشتي ۾ جوڙي ڇڏيو آهي. پٿر جي چپ هجي يا گل جي مکڙي، انسان جو ٻچڙو هجي يا ڪول جو آنو، سيني جي لاءِ پيدائش جو وقت مقرر آهي ۽ پيدائش جي ظاهر ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي پالنا جا اسباب مهيا ٿي وڃن ٿا. ان کان

پوءِ ٻالپڻو، بلوغت، جواني، اوج ۽ آخرڪار پوڙهپ ۽ گهٽتائي جون منزلون اچن ٿيون. زندگيءَ جي ظاهر ٿيڻ، اوسر ۽ زوال توڙي گهٽتائي جا مرحلا سڀني جي لاءِ آهن.

الله الذي خلقڪم .....

"اهو الله ئي ته آهي جنهن اوهان کي اهڙي طرح پيدا ڪيو آهي جو پهريون ناتوانيءَ جي حالت هئي پوءِ طاقت آئي ۽ وري طاقت کان پوءِ وري ٻيهر ناتواني ۽ پوڙهپ اچي ٿي. اهو جيڪو ڪجھ گهري ٿو پيدا ڪري ٿو. ڪيس (توهان جي ضرورتن جي) ڄاڻ به آهي ته قدرت به آهي. (الروم-٥٤)

الم تر ان الله .....

"ڇا توهان نه ٿا ڏسو ته الله آسمان مان پاڻي وسايو. زمين ۾ ان جا ريلا وهي پيا. وري ان پاڻيءَ مان رنگ برنگي کيت اڀري پيا. پوءِ انهن جي اوسر ۾ ترقي ٿي ۽ پوري طرح پچي تيار ٿيا. پوءِ (ترقيءَ کان بعد زوال ڇانئجي ويو) ۽ توهان ڏسو ٿا ته انهن تي پيلاڻ ڇانئجي وئي. آخرڪار خشڪ ٿي پورا پورا ٿي ويا. بيشڪ ساجھ وندن جي لاءِ انهيءَ صورتحال ۾ وڏي عبرت آهي." (الزمر-٢١)

جيستائين غذا جو تعلق آهي، حيوانن ۾ هڪ قسم انهن جانورن جو آهي جن جا ٻچا کير سان پلجن ٿا ۽ هڪ انهن جو آهي جيڪي عام غذائن سان پلجن ٿا. غور ڪيو ته نظام ربوبيت ٻنهي جي پالنا لاءِ ڇا عجيب اسباب مهيا ڪيا آهن. انسان کي ڏسو جيئن ئي هو پيدا ٿئي ٿو ته ان جي غذا پنهنجي سڀني خاصيتن ۽ مناسبتن سان خودبخود مهيا ٿي وڃي ٿي ۽ اهڙي جڳھ تي مهيا ٿئي ٿي جا ان جي لاءِ سڀ کان وڌيڪ ويجهي ۽ موزون آهي. ماءُ پنهنجي نئين ڄاول ٻار کي جوش ۽ محبت ۾ سيني سان لڳائي ٿي ۽ اتان ئي ان ٻار جي غذا جو سرچشمو موجود هجي ٿو. وري ڏسو ته ان غذا جي مزاج واري نوعيت ۾ ٻار جي حالت جو درجي به درجي ڪيترو لحاظ رکيو ويو آهي. ابتدا ۾ ٻار جو معدو ايترو

ڪمزور هوندو آهي جو ان کي تمام هلڪي خمير جو کير ملڻ گھرجي. اهوئي سبب آهي جو نہ صرف انسانن ۾ بلڪ سڀني حيوانن ۾ ماءُ جو کير تمام هلڪي خمير ۾ هوندو آهي. ليڪن جيئن جيئن ٻار جي عمر ۾ معدو سگھارو ٿيندو ويندو آهي کير جو خمير بہ بدلبو ويندو آهي جو ٻار جي کير ڇڏڻ جو وقت پورو ٿي ويندو آهي ۽ پوءِ ان جو معدو عام غذائن کي هضم ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ڪري وٺي ٿو ۽ ان منزل تي ماءُ جو کير خشڪ ٿيڻ شروع ٿي وڃي ٿو. هي جڻ تہ ربوبيت الاهي جو اشارو هوندو آهي تہ هاڻي ان جي لاءِ کير جي ضرورت ڪونهي بلڪ هو هر طرح جي غذا استعمال ڪري سگھي ٿو.

حملته امہ ڪرها .....

> "ان جي ماءُ ڪيس تڪليف سان پنهنجي پيٽ ۾ رکيو ۽ تڪليف سان ڄڻيو. حمل ۽ کير ڇڏائڻ جي مدت ٽيهن مهينن تائين آهي." (احقاف-١٥)

وري ڏسو تہ فطرت جي ناهيندڙ جي ڪيڏي نہ عجيب ۽ حيرت جهڙي ڳالھ آهي جو جيئن جيئن ٻار جي عمر وڌندي وڃي ٿي، مادري محبت جو اهو شعلو هلڪو پئجي وڃي ٿو. هڪڙو وقت اهڙو بہ ايندو آهي جڏهن هي جذبو حيوانن ۾ تہ بلڪل ئي باقي نہ رهندو آهي ليڪن انسان ۾ بہ ان جي گرمجوشي اها نہ ٿي رهي. ان ڪري جو ربوبيت چاهيندي آهي تہ جيستائين ٻار کي پرورش جي ضرورت باقي رهي ان جي پرورش ٿيندي رهي ۽ ان جي لاءِ ماءُ جي محبت ۾ ٻار جي پرورش جو جوش اوترو ئي وڌيڪ هوندو آهي. جڏهن ٻار جي عمر انهيءَ حد تائين پهچي وئي جو ماءُ جي پرورش جي محتاجي باقي نہ رهي، تہ ان ذريعي يعني ماءُ جو اهو جوش جهڪو پئجي ويندو آهي، ڇاڪاڻ تہ ان جو باقي رهڻ ماءُ جي لاءِ بوجھ ۽ ٻار جي اوسر لاءِ رڪاوٽ بڻجي ويندو آهي. بيشڪ ماءُ جي محبت پنهنجي ٻار لاءِ هميشہ زندھ رهي ٿي، توڙي جو ٻار ڪيڏو بہ وڏو ٿي وڃي ليڪن اهو رڳو هڪ سماجي قدر هوندو آهي. ٻاروتڻ جي عمر ۾ مادري محبت جو جيڪو فطري جوش هوندو آهي ان جي ڳالھ ئي ٻي آهي.

ربوبيت معنوي

ربوبيت جي نظام جو انهيءَ کان بہ وڌيڪ عجيب ان جو معنوي پهلو آهي. ٻار ۾ زندگي ۽ پالنا جو ڪيترو بہ بندوبست ڪيو وڃي، تيستائين مفيد نہ ٿو ٿي سگهي جيستائين هر وجود جي اندر ان کان ڪم وٺڻ جي پوري پوري صلاحيت سمايل نہ هجي. ان ڪري اهو ربوبيت جو ئي تہ فيض آهي جو هر مخلوق جي ظاهري ۽ باطني بناوٽ اهڙي طرح هجي ٿي جو ان جي هر قوت پرورش واري اسباب جي نوعيت مطابق هجي ٿي ۽ ان جي هر شيءِ ان کي زنده رهڻ ۽ اوسر ۾ مدد ڏئي ٿي. ڪابہ مخلوق پنهنجي جسم ۽ سگهہ ۾ اهڙي شڪل يا نوعيت نہ ٿي رکي جو ان جون حالتون پرورش جي تقاضائن جي خلاف هجن.

ان سلسلي ۾ زندگيءَ جي ٻن حقيقتن طرف قرآن وري وري متوجہ ڪيو آهي. هڪ اها آهي جنهن کي تقدير چون ٿا ۽ ٻي آهي هدايت.

تقدير

تقدير جي معنيٰ "ڪنهن شيءِ لاءِ هڪ خاص طرح جي حالت بيهارڻ" جي آهي. اهو بيهارڻ مقدار ۾ هجي يا ڪيفيت ۾. انهيءَ ڪري اسان ڏسون ٿا تہ فطرت هر وجود جي جسماني جوڙجڪ ۽ معنوي قوتن جي لاءِ هڪ خاص طرح جو انداز بيهاريو آهي جنهن کان اهو ٻاهر وڃي نہ ٿو سگهي. اهو اندازو اهڙو آهي جو ان وجود جي زندگي ۽ اوسر جي سيني اوسن پاسن سان نيڪ مناسبت رکي ٿو.

وخلق کل شيءٍ فقدره تقديرا.

"هن سڀ شيون پيدا ڪيون ۽ هر شيءِ لاءِ ان جي حالت ۽ ضرورت جي مطابق هڪ خاص انداز بيهاريو. (فرقان-٢)

سوال ٿو پيدا ٿئي تہ اها ڪهڙي ڳالھ آهي جو سيني شين جي چوڌاري انهن جي پيداوار ۾ هميشہ مطابقت ملي ٿي. ائين چو آهي جو هر مخلوق پنهنجي ظاهري ۽ باطني بناوٽ ۾ ائين ئي آهي جيئن ان جي چوڌاري آهي ۽ هر چوڌاري ائين ئي هوندو آهي جيئن ان جي مخلوق هوندي آهي. اهو انهيءَ لاءِ هوندو آهي تہ هي ان حڪمت واري ۽ قدرت واري جي

بيهاريل تقدير آهي. ان هر شيءِ جي خلقت ۽ زندگيءَ جي لاءِ اهڙو ئي اندازو مقرر ڪيو آهي. ان جي تقدير وارو قانون صرف حيوانن ۽ نباتات لاءِ ئي ڪونهي بلڪ ڪائنات جي هر شيءِ لاءِ آهي. ايستائين جو سيارن جو نظام به انهيءَ سان وابستہ آهي.

والشمس تجري لمستقر .....

"۽ ڏسو! سج جي لاءِ جيڪو ٺاٺو بيهاريو ويو آهي اهو ان تي ئي هلي ٿو. ۽ اها ان سگهاري ۽ باخبر خدا جي ان جي لاءِ تقدير آهي." (يسين-٣٨)

"مخلوقات" ۽ ان جي چوڌاري "مطابقت" جو اهوئي قانون آهي جنهن ٻنهي ۾ هڪ ٻئي سان مناسبت پيدا ڪري ڇڏي آهي. هر مخلوق پنهنجي چئني طرفن ۾ اهو ئي پاسي تي جنهن ۾ ان جي لاءِ پالنا ۽ اوسر جو سامان هوندو آهي. اڏرڻ وارا پکي، ترڻ واريون مڇيون، هلڻ وارا چوپايا، ريڙهيون پائيندڙ جيوَ، انهن مان هرهڪ کي اهڙو ئي جسم مليو آهي جيڪو ان جي چوڌاري حالتن موافق آهي. درياهه ۾ پکي پيدا نٿو ٿئي، ان ڪري جو اتان جون حالتون ان جي پالنا جي تقاضائن مطابق ناهن. خشڪيءَ تي مڇي پيدا نہ ٿي ٿئي، ان ڪري جو خشڪي ان جي حياتيءَ لاءِ موزون ڪونهي. جيڪڏهن فطرت جي ان تقدير جي خلاف هڪ خاص ماحول جي مخلوق ٻئي قسم جي ماحول ۾ هلي وڃي ٿي ته، اها يا ته اتي زنده نہ رهندي يا جيڪڏهن زنده رهندي ته پوءِ آهستي آهستي ان جي جسماني بيهڪ ۽ طبعيت به ائين ئي ٿي وڃي ٿي جهڙي ان جي چوڌاري حالتن ۾ ٿيڻ گهرجي. وري ڏسو ته انهن سڀني قسمن جي لاءِ مقامي اثرن جي حوالي سان مختلف حالتون آهن. سرد آبهوا جي پيداوار سرد آبهوا جي لاءِ آهي ۽ گرم آبهوا جي مخلوق گرم آبهوا جي حوالي آهي. اتر قطب جي آسپاس جو رڇ خط استوا جي ويجهڙائيءَ ۾ نظر نہ ايندو ۽ خط استوا جو جانور اتر قطب جي آسپاس ۾ نظر نہ ايندو. جتي سڄو سال برف پوي ٿي. اهوئي فطرت جو قانون يا تقدير جو قانون آهي. هينئر اچو ته ربوبيت جي ٻئي عنصر هدايت تي نظر وجهئون.

هدايت

هدايت جي معنيٰ رستو ڏيکارڻ، رستي سان لڳائڻ ۽ رهنمائي ڪرڻ آهي. ان جا مختلف مرتبا ۽ قسم آهن جن جو تفصيل اڳتي ايندو. هتي صرف ان ابتدائي هدايت جي مرتبي جو ذڪر ڪرڻو آهي جيڪو سڀني مخلوق لاءِ ان جي پرورش جون ضروري راهون کولي ٿو، ان کي زندگيءَ جي واٽ تي لڳائي ٿو ۽ زندگيءَ جي ضرورتن جي طلب ۽ حاصل ڪرڻ ۾ رهنمائي ڪري ٿو. فطرت جي اها هدايت ربوبيت جي هدايت آهي ۽ جيڪڏهن هدايت ربوبيت جي مددگاري ڪان ٻاهر هجي ها ته ممڪن ئي نه هو ته ڪابه مخلوق دنيا جي حياتي ۽ پالنا واري سامان مان فائدو وٺي سگهي، ۽ نه وري زندگيءَ جون لطيف سرگرميون ظهور ۾ اچي سگهن ها. ٻين لفظن ۾، ان کان سواءِ هستيءَ جو سڄو ساز خاموش ٿي وڃي ها. قرآن چوي ٿو ته اهو هدايت ۽ وجدان جو فطري الهام ۽ حواس ۽ ادراڪ جي قدرتي صلاحيت آهي جيڪا فطرت جي رهنمائي سان اسان جي اندر ڦهريائين وجدان جو الهام ٻڌجي نروار ٿئي ٿي، پوءِ حواس ۽ ادراڪ جي ڏيئي کي روشن ڪري ٿي چڏي. اهائي باطني سگھ آهي جيڪا هر مخلوق کي زندگي ۽ پالنا جون واٽون ونرائي ٿي. انسان جو ٻار هجي يا حيوان جو ٻچو، جيئن ئي ماءُ جي پيٽ مان ٻاهر اچي ٿو ته جبلي طور تي معلوم ڪري وٺي ٿو ته ان جي غذا ماءُ جي سيني ۾ آهي. پوءِ جڏهن ٻبو وات ۾ وٺي ٿو ته خودبخود ان کي چوسڻ شروع ٿو ڪري. ٻليءَ جي ٻچن کي اسان ڏسئون ٿا ته اهي هينئر ئي پيدا ٿيا آهن ۽ انهن جون اکيون به ناهن کليون. ليڪن ماءُ انهن کي محبت جي جوش ۾ چٽي ٿي ۽ ٻچا ان جي سيني تي وات سان سونجهي رهيا آهن. هڪ ٻچو جنهن عالم هستيءَ ۾ هينئر ئي قدم رکيو آهي، جنهن کي ٻاهر جي اثرن اڃا ڇهيو به ناهي، جبلي طور تي معلوم ڪري ٿو وٺي ته ان کي ٻبو وات ۾ وٺڻ گهرجي جو ان جي غذا جو سرچشمو هتي ئي آهي. اهائي اُها وجداني هدايت آهي جيڪا ٻچي جي ادراڪ جي روشني نروار ٿيڻ کان به اڳ ۾ کيس پرورش ۽ زندگيءَ جي واٽن تي وٺي ٿي وڃي.

جيڪڏهن توهان جي گهر ۾ ٻلي آهي ته توهان ڏٺو هوندو ته هوءَ جڏهن پيٽ سان ٿيندي آهي ته ڇا ڪندي آهي؟ سمجهو ته هوءَ ڦهريون

دفعو پيٽ سان ٿي آهي. انهيءَ حالت جو هن کي ڪوبہ تجربو ڪونهي. ليڪن جيئن ئي حمل جو وقت ويجهو ايندو آهي، هوءَ ڪنهن محفوظ ڪنڊ جي جستجو شروع ڪري ڇڏيندي آهي. ڪنهن مناسب جڳهہ جي لاءِ گهر جي هڪ هڪ ڪنڊ جاچيندي گهمندي آهي. آخر هڪ محفوظ ۽ الڳ ڪنڊ ڳولهي وٺندي آهي جتي ٻچا ڄڻيندي آهي. پوءِ ڏسندي ئي ان جي اندر ۾ پنهنجي ٻچن جي حفاظت جي حوالي سان هڪ مجاڻ خطرو پيدا ٿي پوندو آهي ۽ هوءَ هڪ ٻئي پنيان پنهنجي جڳهہ بدلائيندي رهندي آهي. اها ڪهڙي قوت آهي جيڪا ٻليءَ جي اندر ۾ اهو خيال پيدا ڪري ٿي تہ اها پنهنجي پيدا ٿيڻ وارن ٻچن جي لاءِ ڪا محفوظ جڳهہ تلاش ڪري، ڇاڪاڻ تہ سنت ئي ڪيس اهڙي جڳهہ جي ضرورت پوندي. اهو ڪهڙو الهام آهي جيڪو ان کي خبردار ڪري ٿو تہ ٻلو ٻلونگڙن جو دشمن هوندو آهي ۽ انهن جي بوءِ سونگهيندو وتندو آهي، ان ڪري جڳهہ بدلائبي رهجي. بيشڪ اُها ربوبيت الاهي جي وجداني ڪيفيت ۽ هدايت آهي، جنهن جو الهام هر مخلوق اندر پنهنجو اظهار رکندو آهي ۽ اهوئي الهام هر مخلوق ٿي زندگي ۽ پرورش جون سڀ راهون کوليندو آهي.

هدايت جو ٻيو مرتبو حواسن ۽ ادراڪ جي ذهني هدايت آهي. توڙي جو حيوان دماغ جي ان جوهر کان محروم آهن جنهن کي عقل ۽ فڪر جو نالو ڏنو ويجي ٿو، تنهن هوندي بہ فطرت انهن کي بہ سندن ضرورت جي مطابق احساس ۽ ادراڪ جي ايتري قوت عطا ڪري ڇڏي آهي جيڪا انهن کي پنهنجي زندگي ۽ معيشيت جي لاءِ گهربل هئي. ان ذريعي هو پنهنجي رهڻ سهڻ، کائڻ پيئڻ، چمر ۽ نسل جي حفاظت ۽ نگراني جا سڀ عمل خوبيءَ سان سرانجام ڏيندا رهن ٿا. وري ڏسجي تہ حواس ۽ ادراڪ جي اها هدايت هر حيوان جي لاءِ هڪ جهڙي ناهي، بلڪ هر هڪ کي پنهنجي گهرج ۽ ضرورت جي مطابق عطا ڪئي وئي آهي. ڪول ۾ ڏورڻ جي سگهہ گهٽي هوندي آهي، جو ان کي انهيءَ سگهہ جي ذريعي پنهنجي غذا حاصل ڪرڻي هوندي آهي. عقاب جي نظر ڏاڍي تيز هوندي آهي جو ان جي نظر جيڪڏهن تيز نہ هجي تہ بلنديءَ تان اڏامندي پنهنجو شڪار ڏسي نہ سگهندو. هتي هي سوال بلڪل غيرضروري آهي تہ حيوانن جي حواس ۽ ادراڪ جي هيءَ حالت پهرين ڏينهن کان ئي هئي يا حالت ۽

ظرف جي ضرورتن ۽ قانون جي مطابقت واري اثر سان بتدريج ظهور ۾ آئي آهي. انهيءَ لاءِ خواه کهڙي به صورت هجي، هي فطرت جو بخشيل استعداد آهي.

هاڻي هي ڳالهه واضح ٿي وئي تہ قرآن جي مطابق هر مخلوق جي لاءِ ان جي پرورش ۽ معيشت جو هڪ مڪمل نظام ڪارفرما آهي جيڪو ربوبيت الاهي جو مظهر آهي. اها ربوبيت الاهي ئي آهي جنهن هر وجود کي ان جي جوڙجڪ ۽ بناوت جي لحاظ کان مناسب ۽ موزون پالنا جو سامان عطا ڪيو ۽ هر مخلوق جي لاءِ ان جي خاصيتن جي مطابق هڪ خاص طرح جو اندازو بيهاريو. ۽ پوءِ هر مخلوق کي هڪ اهڙو خارجي ۽ معنوي ادراڪ (هدايت) بخشيائين تہ جيئن اهو دنيا جي حياتي واري سامان سان پرورش ۽ معيشت جو پوري طرح فائدو وٺي سگهي. قرآن شريف ربوبيت جي انهن مرتبن جو خاص ذڪر ڪيو آهي:

الذي خلق فسوىٰ .....

"اهو جهانن جو پالڻهار جنهن پيدا ڪيو پوءِ ان کي توري تڪي صحيح رکيو ۽ جنهن هر وجود جي لاءِ هڪ اندازو بيهاريو ۽ پوءِ ان کي هدايت کان آگاهه ڪيو." (اعلىٰ- ۲، ۳)

قرآن شريف تخليق جي انهن مظهرن طرف اشارو ڪندي، جيڪي ڪائنات جي حياتيءَ ۾ حصو وٺي رهيا آهن، ربوبيت الاهي جا مرتبا انهيءَ ڪري بيان ڪيا آهن تہ ان سان نہ صرف توحيد الاهي جو ثبوت فراهم ڪيو وڃي بلڪ انساني ذهن تي اها ڳالهه بہ آشڪار ٿي وڃي تہ ڪائنات جي خلقت ۽ ان جي هر مخلوق جي بناوت اهڙي طرح ٿي آهي جو هر شيءِ هڪ خاص مقصد هيٺ هڪ خاص نظام ۽ قانون ۾ هڪ ٻئي سان منسلڪ آهي ۽ ڪا بہ شيءِ حڪمت ۽ مصلحت کان خالي ڪونهي.

خلق السماوات والارض .....

"الله آسمانن کي ۽ زمينن کي حڪمت ۽ مصلحت سان پيدا ڪيو آهي ۽ بيشڪ انهيءَ ڳالهه ۾ ايمان وارن لاءِ (حق کي)

سجاڻ جي هڪ وڏي نشاني آهي.“ (عنڪبوت-۴۴)

ربنا ما خلقت هـٰذا باطلا.

”اي اسان جا پالڻهار! هي سڀ ڪجھ تون انهيءَ لاءِ پيدا نہ ڪيو آهي جو رڳو اجايو ۽ بيڪار هجي.“ (آل عمران- ۱۹۱)

تخليق جي انهيءَ مقصدي پهلوءَ کي ”تخليق باالحق“ سڏي سگهجي ٿو. ”بالحق“ جو لفظ قرآن شريف ۾ ڪيترين جڳهن تي آيو آهي. جنهن جو مقصد انهيءَ ڳالھ طرف توجہ ڇڪڻ آهي تہ ڪائنات جي موجودات ۾ ڪا بہ اهڙي شيءِ ڪونهي جنهن ۾ زندگيءَ لاءِ فائدو ۽ فيض نہ هجي. فطرت پاڻ اهو چاهيندي آهي تہ اها جيڪو ڪجھ ٺاهي، اهو اهڙي طرح ٺاهي جو ان ۾ وجود ۽ زندگيءَ لاءِ نفعو ۽ راحت هجي.

خلق السماوات والارض يكور الليل.....

”انهيءَ ذات آسمانن ۽ زمين کي حڪمت ۽ مصلحت سان پيدا ڪيو آهي. هن رات ۽ ڏينهن جي فرق ۽ ڦيري جو اهڙو انتظام ڪيو جو ڏينهن ٿيڻ تي رات پاسيري ٿي وڃي ٿي ۽ رات ٿيڻ تي ڏينهن پاسيرو ٿي وڃي ٿو. سج ۽ چنڊ ٻنهي کي ان جي قدرت منڊي رکيو آهي. سڀ پنهنجي پنهنجي جڳھ تي مقرر وقت لاءِ گردش ڪري رهيا آهن.“ (زمر-۵)

هو الذي جعل الشمس .....

”اها ذات جنهن سج کي روشن بنايو ۽ چنڊ جي گردش جي لاءِ منزلون بيهاريون تان تہ توهان سالن جي ڳڻپ ۽ وقت جو حساب معلوم ڪريو. بيشڪ الله تعاليٰ هي سڀ ڪجھ ائين پيدا نہ ڪيو آهي مگر حڪمت ۽ دانائي سان. ۽ هو انهن سيني ماڻهن لاءِ جيڪي ڄاڻ رکندڙ آهن تن کي علم ۽ معرفت جون نشانيون الڳ الڳ ڪري واضح ڪري ٿو.“ (يونس-۵)

فطرت جي جمال ۽ سينگار لاءِ بہ اهوئي باالحق جو لفظ استعمال ٿيل آهي. يعني ڪائنات ۾ بہ حسن ۽ خوبصورتي جو قانون ڪم ڪري رهيو

آهي، جنهن جي تقاضا آهي ته جيڪو به نهي ته ان ۾ حسن جمال، ۽ خوبي ۽ ڪمال هجي.

خلق السماوات والارض بالحق .....

"هن آسمانن کي ۽ زمين کي حڪمت ۽ مصلحت سان پيدا ڪيو آهي ۽ اوهان جون شڪليون ٺايائين ته اهي به نهايت سهڻائي ۽ سنائيءَ سان ٺايائين." (تغابن-٣)

انهيءَ ڪري ئي جزا ۽ سزا جي قانون تي به ساڳي تخليق بالحق سان ثابتي ڏنل آهي. دنيا جي هر شيءِ ۾ ڪانه ڪا اهڙي خاصيت هوندي آهي جيڪا پنهنجي عمل سان هڪ خاص نتيجو پيدا ڪندي آهي. اهي سڀ خاصيتون ۽ انهن جا نتيجا اٽل آهن پوءِ ڇا اهو ممڪن ڪونهي ته انساني عملن ۾ سٺي ۽ بري جون خاصيتون نه هجن ۽ انهن جا اهي ئي نتيجا سامهون نه اچن؟ فطرت جو قانون دنيا جي هر شيءِ ۾ سٺي ۽ بري جو امتياز رکي ٿو ته پوءِ انسان جي عملن ۾ ان امتياز کان غافل ڪيئن ٿيندو.

امر حسب الذين اجترحوا .....

"جيڪي ماڻهو بڇڙايون ڪن ٿا، ڇا اهي سمجهن ٿا ته اسان کين انهن ماڻهن جهڙو ڪري ڇڏينداسي جن ايمان آندو ۽ جن جا عمل سنا آهن؟ يعني ٻئي برابر ٿي وڃن زندگيءَ ۾ به ۽ آخرت ۾ به. جيڪڏهن انهن ماڻهن جي فهم ۽ دانش جو فيصلو اهوئي آهي ته پوءِ ڪيڏو نه برو فيصلو آهي انهن جو ۽ حقيقت هي آهي ته الله آسمانن کي ۽ زمين کي حڪمت ۽ مصلحت سان پيدا ڪيو آهي انهيءَ لاءِ پيدا ڪيو آهي ته هر نفس پنهنجي ڪمائي مطابق بدلو ماڻي ۽ ائين نه ٿيندو ته انهن سان ڪا زيادتي ٿئي." (جاثيه- ٢١-٢٢)

آخرت يا مرڻ کان پوءِ جي زندگي تي به انهيءَ تخليق باالحق سان ثابتي ڏنل آهي. ڪائنات جي هر شيءِ ڪونه ڪو مقصد ۽ پڄاڻي رکندي

آهي. ان ڪري ضروري آهي ته انساني وجود جي لاءِ به ڪوئي ڪو مقصد ۽ پڄاڻي هجي ۽ اها پڄاڻي آخرت جي زندگي آهي. ڇاڪاڻ ته اهو ڪڏهن به نه ٿو ٿي سگهي ته ڪائنات ارضي جي هي بهترين مخلوق صرف انهيءَ لاءِ پيدا ٿي هجي ته چند ڏينهن جيئڻ کان پوءِ فنا ٿي وڃي.

اولم يتفكروا في انفسهم .....

”ڇا هنن ماڻهن ڪڏهن پنهنجي دل ۾ انهيءَ ڳالهه تي غور نه ڪيو آهي ته الله تعاليٰ آسمانن ۽ زمين کي ۽ جيڪو ڪجهه انهن جي وچ ۾ آهي بيڪار ۽ اجايو نه بڻايو آهي. بلڪ حڪمت ۽ مصلحت سان بڻايو آهي ۽ ان لاءِ هڪ مقرر وقت بيهاريو آهي. اصل ڳالهه هي آهي ته ماڻهن ۾ اهڙا گهڻا آهن جيڪي پنهنجي پالڻهار جي ملاقات جا منڪر آهن.“
(الروم-٨)

ربوبيت سان توحيد تي استدلال

هي ڳالهه خاص طرح سان قابل ذڪر آهي ته قرآن ڪائنات جي مظهرن ۽ عجائبن کي ڏسي انهن جي مقصدن ۽ مصلحتن مان استدلال ونڻ جو ڏسيو آهي. ان ۾ سڀ کان زياده عام استدلال، ربوبيت جو استدلال آهي. مثلاً توحيد باري تعاليٰ جي حوالي سان ان جو استدلال هي آهي ته ڪائنات جي سڀني عملن ۽ مظهرن جو اهڙي طرح واقع هجڻ جو هر شيءِ پرورش ڪرڻ واري ۽ هر تاثير زندگي بخشڻ واري آهي. ان کان پوءِ هڪ اهڙي نظام ربوبيت جو موجود هجڻ جيڪو هر حالت جي رعايت ۽ هر طرح جي مناسبت سامهون رکي ٿو. اهڙي طرح هر انسان کي وجداني طرح يقين ڏياري ٿو ته هڪ هستي موجود آهي جيڪا ساري ڪائنات کي زندگي بخشي ٿي ۽ سڀني مخلوق جي پرورش ڪري ٿي ۽ انهيءَ ڪري اها هستي اهڙي سڀني صفتن سان ڀرپور آهي جنهن جي جلوي ۽ ڪارفرمائيءَ کان بغير ڪائنات جو اهڙو ڪامل ۽ بي عيب ڪارخانو هرگز وجود ۾ نه اچي سگهي ها.

قرآن سوال ڪري ٿو ته ڇا انساني وجدان اهو مڃي سگهي ٿو ته

حياتيءَ جي نظام جو هي سمورو ڪارخانو خودبخود وجود ۾ اچي ويو آهي ۽ ڪو ارادو يا حڪمت انهيءَ منجهه ڪارفرما ڪونهي؟ ڇا هي ممڪن آهي ته انهيءَ ڪارخاني جو ڪو ڪارساز نه هجي؟ ڇا هي پورو حياتيءَ جو نظام رڳو هڪ انڌي ۽ ٻوڙي قوت، بي جان مادي ۽ بي حس اليڪٽرانن جي ڏِک آهي ۽ عقل ۽ ارادو رکڻ واري ڪا هستي موجود ڪونهي.

جيڪڏهن ائين آهي ته پوءِ ان جو مطلب اهو ٿيو ته پالڻهاري ۽ ڪارسازيءَ جو عمل ته هر جڳهه تي موجود آهي مگر ڪو پالڻهار ۽ ڪارساز موجود ڪونهي. انتظام ته موجود آهي پر منتظم ۽ پرگهور لهندڙ موجود ڪونهي. رحمت ته موجود آهي پر رحيم موجود ڪونهي، يعني سڀ ڪجهه موجود آهي پر ڪوئي موجود ڪونهي. انساني فطرت مشڪل سان ئي اهو مڃي سگهي ته عمل بغير ڪنهن عامل جي، نظم بغير ڪنهن ناظم جي، قيام بغير ڪنهن قيوم جي، عمارت بغير ڪنهن معمار جي، نقش بغير ڪنهن نقاش جي، يعني سڀ ڪجهه بغير ڪنهن موجود جي ظاهر يا پڌرو ٿي سگهي ٿو. وجدان رڙ ڪري چئي ٿو ته ائين ٿيڻ ممڪن ڪونهي.

قرآن چوي ٿو ته اها ڳالهه انسان جي وجداني سمجهه يا اندروني فڪر جي خلاف آهي ته هو ڪائنات جي نظام جو مطالعو ڪري ته انوقت جهانن جي پالڻهار هستيءَ جو يقين ان جي اندر جاڳي نه پوي. غفلت جي اٿاهه گهرائي ۽ سرڪشيءَ جي مخوليءَ ۾ انسان هر شيءِ جو منڪر ٿي سگهي ٿو ليڪن پنهنجي فطرت کان انڪار نٿو ڪري سگهي. هو هر شيءِ جي خلاف جنگ ڪري سگهي ٿو ليڪن پنهنجي فطرت جي خلاف هٿيار نه ٿو ڪٽي سگهي. جڏهن ماڻهو پنهنجي چوڌاري زندگي ۽ پالڻهاريءَ جي هڪ عالمگير جوڙ ڦهليل ڏسي ٿو ته هن کي پنهنجي فطرت ۾ هن جو اندر صدا ٿو ڏئي ته هو جيڪو ڪجهه ڏسي رهيو آهي ضرور ڪونه ڪو ان جو بنائڻ وارو ۽ پيدا ڪرڻ وارو به آهي.

ياد رکڻ گهرجي ته قرآن جو بيان ڪرڻ جو پنهنجو طريقو اهو ڪونهي ته هو نظري مقدما ۽ ذهني تسليم جون شڪليون ترتيب ڏئي ۽ پوءِ ان تي دليل ۽ چٽائي جون عمارتون بيهاري. بلڪ قرآن انسان جي فطري

وجدان ۽ ذوق سان مخاطب ٿيندو آهي. هو چئي ٿو ته خدا پرستيءَ جو جذبو انساني فطرت جو خمير آهي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ان کان انڪار ڪرڻ لڳي ٿو ته اها ان جي غفلت آهي ۽ ضروري آهي ته ان کي غفلت مان جاڳائڻ لاءِ دليل پيش ڪيا وڃن. ليڪن اهي دليل اهڙا نه هئڻ گهرجن جيڪي رڳو ذهني ڪاوشن جو مظهر هجن، بلڪ اهڙا هجن جيڪي هن جي اکين کان اوجهل دل جي دروازي تي آواز ڏين ۽ ان جي فطري وجدان کي بيدار ڪن. جيڪڏهن ان جو وجدان بيدار ٿي ويو ته پوءِ ايمان جي ثابتيءَ لاءِ بحث ۽ دليل جي ڪا ضرورت باقي نه ٿي رهي بلڪ خودبخود ان جي اندر ايمان جو روح جاڳي پوي ٿو. اهوئي ڪارڻ آهي جو قرآن پاڻ انسان جي فطرت سان ئي انسان تي حجت بيهاري ٿو:

قل من يرزقکم من السماءِ والارض .....

"اهو ڪير آهي جيڪو آسمانن ۽ زمين جي ڦهليل وسعتن مان پيدا ٿيڻ واري رزق جي سامان سان توهان کي روزي بخشي رهيو آهي. اهو ڪير آهي جنهن جي قبضي ۾ توهان جو ٻڌڻ ۽ ڏسڻ آهي. اهو ڪير آهي جيڪو بيجان کان جاندار کي ۽ جاندار کان بي جان کي ڪڍي ٿو. پوءِ اها ڪهڙي هستي آهي جيڪا هي سمورو ڪارخانو انهي انتظام ۽ نگرانيءَ سان هلائي رهي آهي. (اي پيغمبر) يقيناً اهي بي اختيار چئي ڏيندا ته اهو الله آهي. (ان کان سواءِ ڪير ٿي سگهي ٿو؟) پوءِ توهان انهن کي چؤ ته جڏهن توهان کي انهيءَ ڳالهه کان انڪار ڪونهي ته پوءِ چو ائين آهي جو غفلت ۽ سرڪشيءَ کان نه ٿا بچو. بيشڪ اهو الله ئي آهي جيڪو توهان جو پالڻهار حقيقي آهي ۽ جڏهن حق آهي ته پوءِ حق ظاهر ٿيڻ کان بعد ان کي نه مڃڻ گمراهي ناهي ته ٻيو ڇا آهي. (افسوس توهان جي سمجهه تي) توهان حقيقت کان منهن موڙي ڪيڏانهن وڃي رهيا آهيو."

(يونس ٣١، ٣٢)

هڪ ٻئي هنڌ تي قرآن پڇي ٿو:

امن خلق السماوات والارض وانزل لکم .....

"اهو ڪير آهي جنهن آسمانن ۽ زمين کي پيدا ڪيو جنهن توهان جي لاءِ پاڻي وسايو. وري ان پاڻي سان سهڻا باغ پيدا ڪيائين، حالانڪ توهان جي وس جي ڳالھ ئي نہ هئي جو انهن باغن جا وڻ پيدا ڪري سگهو ها. ڇا انهن ڪمن ڪرڻ ۾ الله سان گڏ ٻيو بہ ڪو معبود آهي. افسوس آهي انهن ماڻهن جي سمجھ تي، توڙي جو انهن جي مٿان حقيقت ڪيتري بہ ظاهر ٿئي مگر هي اهي ماڻهو آهن جن جو شيوو ئي ڏنگائپ آهي. ڀلا ٻڌايو تہ اهو ڪير آهي جنهن زمين کي زندگي ۽ معيشت جو ڀنڊار بنايو، ان ۾ نهرون جاري ڪيون ۽ ان کي سڌو بيهارڻ لاءِ پهاڙ بلند ڪيا ۽ درياهن ۽ سمنڊ ۾ اهڙي ڀت بيهاري ڇڏيائين جو ٻئي پنهنجي پنهنجي جاءِ تي حد ۾ رهن ٿا. ڇا الله سان گڏ ٻيو بہ آهي. افسوس! ڪيتري نہ واضح ڳالھ آهي مگر انهن ماڻهن ۾ اڪثر اهڙا آهن جيڪي اڻ ڄاڻ آهن. ٻڌايو اهو ڪير آهي جيڪو بي قرار دلين جي پڪار ٻڌي ٿو، جڏهن اهي هر طرف کان مايوس ٿي ان کي پڪارڻ لڳن ٿا، ۽ ڪير انهن جو درد ۽ ڏک ٽاري ڇڏي ٿو. ۽ اهو، جنهن توهان کي زمين جو جانشين بڻايو. ڇا الله سان گڏ ڪو ٻيو بہ آهي (افسوس توهان جي غفلت تي) ڏاڍو گهٽ ٿيندو آهي جو توهان نصيحت وٺندڙ هجو. ڀلا ٻڌايو ڪير آهي جو بيابانن ۽ سمونڊن جي اونداهين ۾ توهان جي رهنمائي ڪندو آهي. اهو ڪير آهي جيڪو رحمت جا ڪڪر وسائڻ کان اڳ خوشخبري ڏيڻ واريون هوائون هلائيندو آهي. ڇا الله سان گڏ ٻيو بہ معبود آهي. (هرگز نہ) الله جي ذات اهڙي شرڪت يا ساٿيءَ کان پاڪ ۽ اُچي آهي جيڪا ماڻهو ان جي معبوديت ۾ شريڪ ڪن ٿا. ڀلا ٻڌايو تہ اهو ڪير آهي جيڪو مخلوق جي پيدائش شروع ڪري ٿو ۽ وري ان کي ورجائيندو رهي ٿو. ۽ اهو ڪير آهي جيڪو آسمانن ۽ زمين جي رزق واري خزاني مان توهان کي روزي ڏئي رهيو آهي. ڇا الله سان گڏ ڪو ٻيو

معبود بہ آهي. اي پيغمبر انهن کي چؤ تہ جيڪڏهن اوهان (پنهنجي رويي ۾) سچا آهيو ۽ انساني عقل ۽ بصيرت جي ان عالمگير شهادت جي خلاف توهان وٽ ڪو دليل آهي تہ پنهنجو دليل پيش ڪريو." (نمل- ٦٠_٦۴)

هنن سوالن مان هر هڪ سوال پنهنجي جاءِ تي هڪ دليل آهي. انهن مان هر سوال جو صرف هڪ ئي جواب آهي تہ "اهو فطرت انساني جو هڪ عالمگير ۽ تسليم ٿيل دليل آهي." قرآن جا اهڙا ڪيترائي هنڌ آهن جن ۾ ڪائنات جي پالنا واري سامان ۽ ربوبيت جي ڪارسازين جو ذڪر ڪيو ويو آهي. اهي اصل ۾ قرآني استدلال جو بنياد آهن ۽ انهن سان توحيد الاهي جي تائيد ٿئي ٿي:

فلينظر الانسان الیٰ طعامه .....

"انسان پنهنجي غذا تي نظر وجهي، جيڪا ڏينهن رات ان جي استعمال ۾ اچي ٿي. اسان پهريائين زمين تي پاڻي وسايون ٿا، پوءِ ان جي سطح چيريون ٿا. پوءِ ان جي سيني مان طرح طرح جون شيون پيدا ڪيون ٿا. اناج جا داڻا، انگور ۽ ڪجين جا گوشا، زيتون جو تيل، وڻن جي جهڳٽن مان قسم قسم جا ميوا، قسمين قسمين گاهہ- اهو سڀ ڪجھ توهان جي ۽ توهان جي جانورن جي فائدي لاءِ آهي." (عبس_٢۴_٣٢)

هنن آيتن ۾ "انسان پنهنجي غذاتي نظر وجهي" جي لفظن تي غور ڪريو. انسان ڪيترو ئي غافل ٿي وڃي ۽ زندگيءَ جي حقيقتن کان لوائي ليڪن حقيقت جي دليلن جي وسعت ۽ گهرائي اها آهي جو اهي ڪنهن حال ۾ بہ نظرن کان اوجهل نہ ٿا ٿين. هڪ ماڻهو دنيا جي سيني مظهرن کان اکيون ڦيري ڇڏي، ليڪن پنهنجي ان غذا جي ذريعن کان پنهنجي اک بند نہ ٿو ڪري سگهي جيڪا ان جي سامهون رکيل آهي. ان تي نظر وجهي تہ هي ڇا آهي؟ ڪڻڪ جو هڪ داڻو! هاڻي ڪڻڪ جو هڪ داڻو پنهنجي ترپءَ تي رکي ان جي پيدائش کان وٺي ان جي پختگي ۽ تڪميل تائين سيني مرحلن تي غور ڪري. ڇا اهو ننڍڙو داڻو بہ ائين

وجود ۾ اچي سگهي ها جيستائين جو هستي جو ڪارخانو هڪ خاص انتظام ۽ ترتيب سان ان جي بناوت ۾ سرگرم نہ رهي ها؟ جيڪڏهن دنيا ۾ اهڙو سربلو ۽ سيبتو نظام موجود آهي تہ پوءِ ڇا ائين ٿي سگهي ٿو تہ ان جو ناظم ۽ ڪارفرما نہ هجي؟

سورت نحل ۾ اهو ئي استدلال هڪ ٻئي پيرائي ۾ بيان ٿيل آهي:

وان لکم في الانعام لعبرة .....

"۽ ڏسو هي چوپايا (جن کي توهان پاليو ٿا) انهن ۾ توهان جي غور ڪرڻ ۽ نتيجو ڪڍڻ لاءِ ڪيتري وڏي عبرت آهي. انهن جي جسم مان اسان رت ۽ ڇيڻ جي وچ ۾ کير پيدا ڪريون ٿا، جيڪو پيئڻ وارن لاءِ اهڙو تہ شفاف، خالص ۽ لذيذ ٿئي ٿو جو (وڏي شوق سان) اهو کٽي ٻي وڃن ٿا اهڙي طرح کجي ۽ انگور جا ميوا آهن جن مان نشي جو ست ۽ سٺي غذا ٻنهي طرحن جون شيون حاصل ڪريو ٿا. بيشڪ انهيءَ ڳالهہ ۾ عقل وارن جي لاءِ (ربوبيت الاهٰي کي سمجهڻ) جي وڏي نشاني آهي." (نحل- ٦٦-٦٩)

و اوحيٰ ربک الي النحل .....

"۽ پوءِ ڏسو توهان جي پالڻهار ماکيءَ جي مک جي طبعيت ۾ اها ڳالهہ وجهي ڇڏي تہ پهاڙن ۾ ۽ وڻن ۾ ۽ انهن ٿارين ۾ جيڪي انهيءَ غرض سان اڀاريون ويندون آهن، پنهنجي لاءِ گهر ٺاهہ. پوءِ هر طرح جي گلن مان رس چوسيندي وت. پوءِ پنهنجي پالڻهار جي بيهاريل طريقن تي ڪامل فرمانبرداريءَ سان هلي پؤ. (تان تہ توهان ڏسو ٿا تہ) ان جي پيٽ مان مختلف رنگن جو رس نڪري ٿي، جنهن ۾ انسان جي لاءِ شفا آهي. بيشڪ انهيءَ ڳالهہ ۾ انهن ماڻهن لاءِ جيڪي غور ۽ فڪر ڪن ٿا (ربوبيت الاهي جي عجائب ڏسڻ جون) وڏيون نشانيون آهن." (نحل- ٦٦، ٦٩)

جهڙي طرح قرآن خالق جي وجود جي ثبوت ۾ هر هنڌ خلقيل شين

مان استدلال ڪيو آهي، اهڙي طرح هو حياتيءَ جي نظام ۽ ڪائنات جي تخليق جي حوالي سان ربوبيت جو استدلال ڪري ٿو. يعني دنيا ۾ هر شيءِ پالنا جي محتاج آهي ان ڪري ضروري آهي ته ڪو پالڻهار به هجي. دنيا ۾ جيئن ته پالڻهاريءَ جو نظام ڪامل ۽ بي داغ آهي، ان ڪري ضروري آهي ته اهو پالڻهار به ڪامل ۽ بي داغ هجي.

وڌيڪ واضح لفظن ۾ اسان ان کي هيئن چئي سگهون ٿا. اسان ڏسون ٿا ته دنيا ۾ هر شيءِ اهڙي آهي جنهن کي پالنا جي محتاجي آهي ۽ ان جي پالنا جا سامان به مهيا آهن. هاڻي ضروري آهي ته ڪو پالنا ڪرڻ وارو به موجود هجي. اهو پالنا ڪرڻ وارو ڪير ٿي سگهي ٿو. يقيناً اهو نه ٿو ٿي سگهي جيڪو پاڻ به پالنا جو محتاج هجي. قرآن جون هيٺيون آيتون انهيءَ استدلال کي بيان ڪرن ٿيون:

افرءيتم ما تحرثون .....

"ڇا توهان انهيءَ ڳالهه تي غور ڪيو آهي جو جيڪا توهان پوک ڪريو ٿا، تنهن کي توهان اپاريو ٿا يا اسان اپاريون ٿا. جيڪڏهن اسان چاهيون ته ان کي پورا پورا ڪري ڇڏيون ۽ توهان صرف اهو افسوس ڪندي رهجي وڃو ته اسان کي ٿيل نقصان جي ٽوٽ ئي پرٽي پوندي. بلڪ اسان کي پنهنجي محنت جي سيني فائدن کان ئي محروم ٿي وياسين. ڀلا توهان اها ڳالهه به ڏٺي ته پاڻي جيڪو توهان جي پيئڻ جي ڪم اچي ٿو ان کي ڪير وسائي ٿو. جيڪڏهن اسان چاهيون ته ان کي (سمنڊ جي پاڻي وانگر) ڪارو ڪري ڇڏيون. پوءِ ڇا انهيءَ نعمت لاءِ ضروري ناهي ته اوهان شڪر گذار هجو. ڀلا اوهان اها ڳالهه به ڏٺي ته هيءَ باهه جيڪا اوهان ٻاريو ٿا ته ان جي لاءِ ڪاٺي ڏيندڙ وڻن کي توهان جمائيندا آهيو يا اسان جمائيندا آهيون." (واقعه-٦٣-٧٣)

ربوبيت سان آخرت جي وجود تي استدلال

اهڙي طرح قرآن تخليق بالحق سان آخرت يا مري ۽ وري جيئڻ تي به

استدلال ڪري ٿو. اها ئي منزل آهي جنهن طرف هستيءَ جو پورو قافلو هلي رهيو آهي. ڇا اهو ممڪن آهي انسان کي رڳو انهي لاءِ بنايو ويو هجي ته هو چند ڏينهن زنده رهي ۽ پوءِ نيست ونابود ٿي وڃي. اهو ڪهڙي طرح ٿي سگهي ٿو ته انسان جيڪو ڌرتي جي بهترين مخلوق آهي ۽ جنهن جي جسماني ۽ معنوي اوسر جي لاءِ فطرت ڪائنات ايترو سارو بندوبست ڪيو آهي، ان لاءِ قدرت ڪو بهتر استعمال ۽ مٿاهون مقصد نه رکندي هجي! ڪائنات جي خالق جڏهن هر شيءِ کي هڪ خاص مقصد ۽ سبب لاءِ تخليق ڪيو آهي ته اهو ڪيئن سمجهي سگهجي ٿو ته هُن پنهنجي هڪ بهترين مخلوق، جيڪا سندس پالڻهاريءَ جو سڀ کان وڌيڪ فيض حاصل ڪري ٿي، ان کي رڳو انهيءَ لاءِ بڻايو ويو هجي، ته ڪيس اجايو ۽ بغير نتيجي ڇڏي ڏجي. قرآن ان لاءِ چوي ٿو:

افحسبتم انما خلقناكم عبثا .....

"ڇا توهان ائين سمجهي ڇڏيو آهي ته اسان توهان کي بغير ڪنهن مقصد ۽ نتيجي جي پيدا ڪيو آهي ۽ اسان جي طرف ڪو نه موٽندؤ. الله جيڪو هن ڪائنات هستيءَ جو حقيقتي حڪمران آهي انهيءَ ڳالهه کان گهڻو مٿي آهي جو هڪ بيڪار ۽ اجايو ڪم ڪري. (اهڙو اجايو خيال مٿي مان ڪڍي ڇڏيو ۽ پڪ ڄاڻو ته) ڪوبه معبود ڪونهي مگر اهو جيڪو جهانداري جي شاندار عرش جو مالڪ آهي."
(مومنون-١١٥-١١٦)

اولم يتفكروا في انفسهم .....

"ڇا انهن ماڻهن پنهنجي دل ۾ ڪڏهن انهيءَ ڳالهه تي غور فڪر نه ڪيو آهي ته الله آسمانن ۽ زمين کي ۽ جيڪو ڪجهه ان جي وچ ۾ آهي، اجايو ۽ بيڪار نه بنايو آهي بلڪ ان کي حڪمت ۽ مصلحت سان بڻايو آهي ۽ انهيءَ جي لاءِ هڪ وقت مقرر بيهاريو آهي. (تنهن هوندي به) انسانن ۾ ڪيترا اهڙا (بيوقوف) ماڻهو آهن جيڪي اها ڳالهه نٿا مڃن ته ڪو

(قيامت ڏينهن) پنهنجي پروردگار وٽ پيش ڪيا ويندا.
(الروم ـ ٨)

هيستائين اسان اها ڳالھ انهيءَ سادي طريقي تي بيان ڪئي آهي جيڪو قرآن جي بيان ۾ خطاب جو طريقو آهي. ليڪن هن ڳالھ جي مطلب کي علمي بحث ۾ گفتگو جي پيرائي ۾ هيٺن بيان ڪري سگهجي ٿو ته انسان جو وجود ڌرتيءَ جي گولي تي خلقت جي سلسلي جي آخري ۾ سڀ کان مٿاهين ڪڙي آهي. جيڪڏهن حياتيءَ جي منڍ پيدائش کان وٺي ڪري انساني وجود جي پڄاڻيءَ تائين جي تاريخ تي نظر وڌي وڃي ته اهو ڳاڻاٽي ۾ نه ايندڙ عرصي جي مسلسل اوسر ۽ ارتقا جي تاريخ هوندي.
معنيٰ ته فطرت لکين ڪروڙين سالن جي ڪارفرمائي ۾ حرفت سان ڌرتيءَ جي گولي تي جيڪو سڀ کان عظيم وجود تيار ڪيو اهو انسان آهي. ماضيءَ ۾ موٽي انهيءَ ڏورانهين نقطي جو تصور ڪيو، جڏهن اسان جو هي ڌرتيءَ جو گولو سج جي ٽچڪندڙ گرھ کان الڳ ٿيو هو. مڃاڻ ڪيترو عرصو ان جي ٿڌي ۽ وچٿري ٿيڻ ۾ گذريو ۽ اهو انهيءَ قابل ٿيو ته زندگي جا عنصر ان تي نشو و نما وٺي سگهن. ان کان پوءِ اهو وقت آيو جڏهن ان جي مٿاڇري تي اوسر جو سڀ کان پهريون بنياد پيو. پوءِ اهو به معلوم ڪونهي ته ڪيتري عرصي کان پوءِ حياتيءَ جو اهو پهريون تخم وجود ۾ آيو جنهن کي (Protoplasm) جي لفظ سان سڏيو وڃي ٿو. پوءِ عضون واري حياتي جي اوسر جو دور شروع ٿيو ۽ خبر ناهي ڪيترو عرصو ان جو گذريو جو ان دور مفرد کان مرڪب تائين ۽ ادنيٰ کان اعليٰ درجي تائين منزلون طئہ ڪيون. ايستائين جو حيوانات جون ابتدائي ڪڙيون ظهور ۾ آيون. ۽ پوءِ وري لکين سال انهيءَ ۾ نڪري ويا، تان ته هي سلسلو انساني وجود تي اچي مٿانهون ٿيو. وري انسان جي جسماني ظهور کان پوءِ ان جي ذهني ارتقا جو سلسلو شروع ٿيو. آخرڪار هزارين سالن جي اجتماعي ۽ ذهني ارتقا کان پوءِ اهو انسان منظر تي آيو جيڪو زمين جي گولي تي تاريخي عهد جو ذهين ۽ متمدن انسان آهي. معنيٰ ته زمين جي پيدائش کان وٺي ترقي يافتہ انسان جي تڪميل تائين جيڪو ڪجھ گذريو آهي ۽ جيڪو ڪجھ ٿيهو نڪيو آهي. اهو سڀ جو سڀ انسان جي پيدائش ۽ تڪميل جي ئي ڪٿا آهي.

هاڻي سوال هي آهي ته جنهن وجود جي پيدائش لاءِ فطرت انهيءَ حد جو انتظام ڪيو آهي، ڇا هي سڀ ڪجهه انهيءَ لاءِ هو ته اهو وجود پيدا ٿئي، ڪائي پيئي ۽ مري فنا ٿي وڃي! قدرتي طور تي انهيءَ سلسلي ۾ هڪ ٻيو سوال به پيدا ٿئي ٿو ته جيڪڏهن انساني وجود پنهنجي ماضي واري عرصي ۾ هميشه هڪ ڪان ٻئي پنيان مٿبو آيو آهي، ايستائين جو ماضيءَ ۾ بيشمار صورتون مٿيون ۽ هڪ ٻئي پنيان نيون زندگيون ظاهر ٿيون، ته پوءِ انهيءَ ڳالهه تي ڇو تعجب آهي ته انسان جي موجوده زندگيءَ جو مٿجڻ به بلڪل مٿجي وڃڻ ناهي، بلڪ ان ڪان پوءِ به هڪ سڀ ڪان اعليٰ شڪل ۾ زندگي آهي:

ايحسب الانسان ان يترڪ سديٰ .....

"ڇا انسان سمجهي ٿو ته اهو اجايو ڇڏيو ويندو ۽ ان زندگيءَ ڪان پوءِ ٻي زندگي نه ٿيندي. ڇا ان تي اها حالت نه گذري چڪي آهي جو پيدائش ڪان پهريائين نطفو هو، نطفي ڪان پوءِ گوشت جو لوٿڙو بڻيو، پوءِ لوٿڙي مان انجو ڊول بڻيو ۽ پوءِ ان ڊول کي ٺيڪ ٺاڪ درست ڪيو، ويو." قيامت-٣٦، ٣٨)

لترڪبن طبقا عن طبق .....

"توهان درجي بدرجي هڪ حالت ڪان ٻي حالت تي ضرور ايندؤ (۽ هي سلسلو مرڻ ڪان بعد به جاري رهندو.)" (انشقاق-١٩)

ربوبيت سان وحي تي استدلال

قرآن شريف ربوبيت جي نظام يا رحمت الاهي جي مظهرن سان نيڪي ۽ بديءَ جي انهن قانونن تي به استدلال ڪري ٿو جيڪي انسان جي حياتيءَ ۾ ڪارفرما آهن. اهڙي طرح وحي ۽ رسالت جا دليل به پيش ڪري ٿو. جنهن رب العالمين جهانن جي پالڻهار هر شيءِ جي جسماني اوسر جي لاءِ هيڏو سارو نظام قائم ڪري رکيو آهي سو ڪيئن ممڪن آهي ته ان روحاني ڀلائي ۽ چڱائي جي لاءِ ڪو قانون ۽ قاعدو مقرر نه ڪيو

هجي.

حٰمٓ ـ تنزيل الكتاب .....

"هي ان الله جي پاران ڪتاب (هدايت) نازل ڪجي ٿو جيڪو زبردست حڪمت وارو آهي." (جاثيه ـ ١، ٢)

قرآن بيشڪ انهن ماڻهن جي نموني کان واقف آهي جيڪي وحي الاهي جي اصول تي شڪ شبهو ڪن ٿا.

وما قدروا الله حق قدره .....

"۽ الله جي ڪمن جي انهن کي جيڪا قدر شناسي ڪرڻي هئي يقيناً انهن نه ڪئي جو انهن اها ڳالهه چئي ته الله پنهنجي ڪنهن ٻانهي تي ڪا به شيءِ نازل نه ڪئي آهي. (انعام ـ ٩٢)

اهڙي طرح قرآن جسماني دنيا جو مثال پيش ڪري ٿو ته جهڙي طرح انسان جي جسماني ضرورتن جي پورائي لاءِ هڪ باقائدي نظام موجود آهي، اهڙي طرح ان جي روحاني هدايت جي لاءِ به سامان مهيا ڪيو ويو آهي. الله جي ربوبيت خدا جي تخليقي سرگرمين جو هڪ اهڙو مظهر آهي جيڪو ان جي رحمت واري صفت تي دلالت ڪري ٿو. ان باري ۾ ڳالهين کي ايندڙ باب ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

صفت رحمت

الله جي ربوبيت جو نظام، زندگيءَ جي هڪ توجہ ڇڪائيندڙ حقيقت آهي. ليڪن ڪائنات هستيءَ جي هر گوشي ۾ الله جي ربوبيت کان بہ وڌيڪ ڪشادي حقيقت ڪارفرما آهي جنهن تي خود ربوبيت جو انحصار آهي. قرآن ان کي رحمت، رحمانيت يا رحيميت جو نالو ڏئي ٿو. اها رحمت ئي آهي جيڪا هر مخلوق کي جمال ۽ تڪميل عطا ڪري ٿي. قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي تہ:

ورحمتي وسعت کل شيءٍ

منهنجي رحمت دنيا جي هر شيءِ تي ڦهليل آهي. (اعراف-١٥٥)

قرآن جي پهرين سورت يعني سورت فاتحہ جي ٻي آيت ۾ رحمت جي تصور کي واضح طور تي پيش ڪيو ويو آهي. بلڪ سورت فاتحہ جي منڍ عنوان بسم الله الرحمان الرحيم ۾ ئي ان تصور کي واضح ڪيو ويو آهي. ان ۾ الرحمان ۽ الرحيم جا جيڪي لفظ استعمال ڪيا ويا آهن انهن ٻنهي جو مادو رحمت آهي. عربيءَ ۾ رحمت جي معنيٰ آهي "اهڙي رقت ۽ نرمي جنهن سان ڪنهن ٻئي لاءِ شفقت جو اظهار هجي." انهيءَ ڪري رحمت ۾ محبت، شفقت، فضل ۽ احسان سڀني جو مفهوم داخل آهي. الرحمان جي معنيٰ آهي تہ اهڙي ذات جنهن ۾ نہ صرف رحمت هجي بلڪ جنهن کان هميشہ رحمت جي پالوٽ ٿيندي هجي. يا اهڙي هستي جنهن سان سموري ڪائنات جي هر خلقت ۽ هر شيءِ هر گهڙي فيضياب ٿيندي رهي. انهن ٻنهي حيثيتن کي گڏوگڏ بيان ڪرڻ ۾ قرآن جو مقصد هي آهي تہ الله جي رحمت جي وسعت کي واضح ڪجي. ربوبيت

جو شان مخلوق جي پرورش آهي ليڪن صرف پرورش ئي زندگيءَ جي انتها ڪونهي. هستيءَ جي هن سموري ڪارخاني جي تخليق بي معنيٰ رهجي ويندي جيڪڏهن ان جي هر عمل ۾ بتدريج ناهڻ ۽ سنوارڻ جو سلسلو نہ هجي. فلسفو چئي ٿو تہ فطرت جي مرضي ۽ تقاضا اِها آهي تہ اها ناهي، سنواري ۽ نروار ڪري. ناهڻ جو مزاج آهي تہ ان ۾ اعتدال (وچٽرائي) هجي. سونهن جي تقاضا آهي تہ ان ۾ تناسب هجي. اهوئي سبب آهي جو اعتدال ۽ تناسب دنيا جي سيني تعميري حقيقتن جو اصل آهن. ليڪن سوال پيدا ٿئي ٿو تہ ڪائنات جي فطرت ۾ صرف تعمير جي ضرورت ڇو آهي ۽ رڳو عموميت ۽ اتفاق راءِ ڇو آهي. ان ۾ انحراف ۽ اورانگهڻ ڇو ڪونهي؟ فلسفو انهن سوالن جو جواب نہ ڏئي سگهيو. هڪ مشهور فلسفيءَ جو قول آهي تہ جنهن هنڌ تان "هي ڇو" شروع ٿئي ٿو، فلسفي جي سرحد اتي ختم ٿئي ٿي. ليڪن قرآن ان جو جواب ڏئي ٿو. هو چئي ٿو تہ اها ضرورت الله جي رحمت جي ضرورت آهي. الله جي رحمت چاهيندي آهي تہ جيڪو ڪجھ بہ ظهور ۾ اچي اهو سھڻو ۽ سقل هجي، انهيءَ ڪري ائين ٿئي ٿو. قرآن ان متعلق چوي ٿو:

قل لمن ما في السموات والارض .....

"(اي پيغمبر!) پُڇين تہ آسمان ۽ زمين ۾ جيڪو ڪجھ آهي، اهو ڪنهن جي لاءِ آهي؟ (اي پيغمبر) چؤ تہ الله جي لاءِ آهي، جنهن پنهنجي لاءِ ضروري ڪري ڇڏيو آهي تہ رحمت هجي." (انعام ـ ١٢)

ڪائنات جي هستيءَ جي هر ذري ۾ حسن ۽ خوبي آهي ۽ هي سمورو ڪارخانو انهيءَ لاءِ نهيو آهي تہ انسان کي انهيءَ کان فائدو پهچي. قرآن جي هن آيت ۾ انهيءَ سچائيءَ کي هيئنئن بيان ڪيو ويو آهي:

وسخر لکم ما في السموات والارض .....

"۽ آسمانن ۽ زمين ۾ جيڪو ڪجھ بہ آهي اهو سڀ الله توهان جي هٿ هيٺ آڻي ڇڏيو آهي (يعني ان جون قوتون ۽ اثر اهڙي طرح توهان جي استعمال ۾ آڻي ڇڏيا آهن جو جهڙي طرح جو

ڪم ونو، ونـي سگهو ٿا) بيشڪ انهن ماڻهن لاءِ جيڪي
غور ڪرڻ وارا آهن انهيءَ ڳالهه ۾ (حق ڪي سڃاڻڻ جون)
وڏيون نشانيون آهن." (جاثيہ-١٣)

ڪائنات جي هستيءَ ۾ الله جي رحمت جو نظام اهڙي طرح ڪارفرما آهي جو هڪ ئي وقت هر مخلوق کي هڪ جهڙو نفعو رسي ٿو. جيڪڏهن هڪ عاليشان محل ۾ رهڻ وارو ماڻهو هي محسوس ڪري سگهي ٿو ته سمورو هستيءَ جو ڪارخانو انهيءَ جي سهولتن جي لاءِ آهي ته بلڪل انهيءَ وانگر هڪ ڪِول به چئي سگهي ٿي ته فطرت جون سموريون ڪاريگريون صرف انهيءَ جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ جي لاءِ آهن. ڪير آهي جو انهيءَ ڳالهه جو انڪار ڪري سگهي. ڇا حقيقت ۾ سج انهيءَ لاءِ ڪونهي ته ڪول کي گرمي پهچائي. ڇا مينهن انهيءَ لاءِ ڪونهي ته ان کي پاڻيات پهچائي. ڇا هوا انهيءَ لاءِ ڪونهي ته ان جي جيئڻ ۽ نڪ تائين مناڻ جي بوءِ پهچائڻ جو ڪارڻ بڻجي؟ ڇا زمين ان جي لاءِ هر موسم جي مطابق پناهہ گاهہ نہ ٿي بڻجي. اصل ۾ فطرت جي مهربانين جو قانون اهڙو ته عام ۽ هڪجهڙو واقع ٿيو آهي جو هڪ ئي وقت هر مخلوق کي هڪ جهڙو فائدو پهچائي ٿو. قرآن چوي ٿو:

وما من دابۃ في الارض .....الا امم امثالکم.

"۽ زمين جا سيئي جانور ۽ پرن سان اڏامندڙ سڀ پکي اصل ۾
توهان جهڙيون ئي امتون آهن." (انعام-٣٨)

تخريب ۽ تعمير

هتي هيءَ حقيقت وساري نہ ٿي سگهجي تہ دنيا ۾ هر نهڻ سان گڏ ڊهڻ به آهي ۽ هر وکرڻ سان گڏ جڙڻ به آهي. جهڙي طرح سنگ تراش جو پٿر کي ڀجي ڀورڻ انهيءَ لاءِ هوندو آهي ته هو دل لڀائيندڙ ۽ خوبيءَ وارو هڪ مجسمو تيار ڪري وٺي، اهڙي طرح جهان جو سمورو بگاڙ به انهيءَ لاءِ هوندو آهي ته جوڙ ۽ خوبيءَ جي فياضي ظاهر ٿئي. فطرت اهڙي نموني سان هستيءَ جي عمارت جي هڪ هڪ ڪنڊ تيار ڪندي رهي ٿي. پوري احتياط ۽ توجہ سان ان ڪارخاني جو هڪ هڪ ڪل ۽ پرزو جوڙي

ٿي، ۽ ان جي سهڻائي ۽ سنائي جي حفاظت لاءِ هر رڪاوٽ جو مقابلو ۽ هر نقصان جو ازالو ڪندي رهي ٿي. تعمير ۽ تڪميل جون اهي ئي سرگرميون آهن جيڪي ظاهر ۾ تخريب ۽ تباهيءَ جون نشانيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. حالانڪ جيڪو نظر اچي ٿو تنهن جي پنيان ڏسو ته هستيءَ جي هن ڪارخاني ۾ پيچ ڏاهه ڪٽي آهي. جيڪو ڪجهه واقع ٿئي ٿو اهو تعمير جو ثبوت آهي. سمونڊن ۾ طوفان، درياهن جي اٿل، پهاڙن جو ابرڻ، سياري جي برفباري، گرمين جا جهولا، مينهن ۾ ڪڪرن جا ڪڙڪا ۽ کنوڻ جا چمڪاٽ، اهي سڀ ڪجهه توڙي جو ظاهر ۾ خير سلي نه هوندا آهن ليڪن حقيقت هي آهي ته انهن مان هر حادثو ڪائنات جي هستيءَ جي تعمير ۽ درستگيءَ لاءِ ايترو ئي ضروري آهي جيتري ڪا وڏ ۾ وڏ مفيد شيءِ اوهان جي نظر ۾ ٿي سگهي ٿي. جيڪڏهن سمونڊ ۾ طوفان نه اٿن ته ميدانن ۾ بارش جو هڪ قطرو به ميسر نه ٿي سگهي. جيڪڏهن ڪڪرن ۾ گجگوڙ نه هجي ته مينهن جي رحمت جي پالوٽ به نه ٿئي. جيڪڏهن برندڙ جبلن جون چوٽيون نه ڦاٽن ته زمين جي اندر پچرندڙ لاوا هن ڌرتيءَ جي گولي جي سڄي متاڃري کي ناس ڪري ڇڏين ها ۽ ان جي متان ڦهلجي وڃن ها. اوهان هاڻي پڇندؤ ته آخر زمين جي اندر اهي پچرندڙ لاوا پيدا ئي ڇو ڪيا ويا؟ ليڪن توهان کي خبر هئڻ گهرجي ته جيڪڏهن زمين جي اندر اهو پچرندڙ مادو نه هجي ها ته زمين جي اوسر واري سگهه جو ضروري عنصر ئي غير موجود هجي ها. اهائي حقيقت آهي جنهن طرف قرآن وري وري اشارا ڪيا آهن:

ومن آياته يريكم البرق .....

”۽ ڏسو ان جي (قدرت ۽ حڪمت جي نشانين مان هڪ نشاني هي آهي جو) بجلي جي چمڪ ۽ گجگوڙ ظاهر ڪري ٿو ۽ انهيءَ سان توهان تي خوف ۽ اميد ٻنهي حالتون طاري ٿي وڃن ٿيون. ۽ آسمان کان پاڻي وسائي ٿو ۽ پاڻيءَ جي اثر سان زمين مرڻ کان پوءِ ٻيهر زنده ٿي پوي ٿي. بيشڪ انهيءَ صورتحال ۾ عقل ۽ سمجهه رکندڙن جي لاءِ حڪمت الاهي جون وڏيون نشانيون آهن.“ (روم- ٢۴)

فطرتَ جو حسن

قرآن چوي ٿو تہ فطرت جي سڀ کان وڏي بخشش ان جو عالمگير حسن ۽ جمال آهي جيڪو الله جي رحمت جو عڪس آهي. فطرت صرف جوڙي ۽ سنواري ئي نہ ٿي بلڪ اها اهڙي طرح جوڙي ۽ سنواري ٿي جو ان جو هر نقش اکين کي وڻندڙ هوندو آهي. حق ڳالهہ اها آهي تہ ڪائنات هستي جو خمير ئي حسن ۽ سونهن آهي. فطرت جهڙي طرح ان جي بناوت جي لاءِ عنصر پيدا ڪيا، اهڙي طرح ان جي وجود جي خوبصورتي ۽ سينگار لاءِ روشني، رنگ، خوشبوءِ ۽ سُرن جي تخليق ڪئي.

ذالڪ عالم الغيب .....

"هي الله آهي محسوسات ۽ غيرمحسوسات کي ڄاڻڻ وارو، طاقت وارو، رحمت وارو، جنهن جيڪا بہ شيءِ بڻائي تہ حسن ۽ خوبيءَ سان بڻائي." (سجده ٦_٧)

بيشڪ اسان ڪائنات هستيءَ ۾ خوبي ۽ دلربائي جي هر پهلو ۾ سختي ۽ بدصورتي جا مظهر بہ ڏسون ٿا. بلبل جي مٺن سرن سان گڏ ڪانون جي ڪان ڪان بہ اسان ٻڌون ٿا. فطرت جي سرن وارين تارن ۾ واڌ ۽ لاٿ جا اهي سڀ نمونا موجود آهن ۽ ڪائنات هستيءَ جي تناسب ۽ هم آهنگيءَ جو اهو ئي قانون ڪارفرما آهي.

تسبح له السماوات السبع والارض .....

"ستن آسمانن ۽ زمين، ۽ جيڪو ڪجھ انهن ۾ آهي سڀ پنهنجي بناوٽ جي خوبي ۽ صفت جي ڪمال ۾ الله جي وڏائي ۽ پاڪائي جو (زبان حال سان) اعتراف ڪري رهيا آهن. رڳو ايترو ئي ناهي (بلڪ ڪائنات خلقت ۾) ڪابہ شيءِ اهڙي ڪونهي جيڪا (زبان حال سان) ان جي تسبيح ۽ حمد نہ ڪندي هجي. مگر (افسوس جو) توهان (پنهنجي جهالت ۽ غفلت جي ڪري) ان تسبيح جي ترانې کي سمجهو نٿا. بيشڪ اهو تمام وڏو بردبار (۽) تمام وڏو بخشڻ وارو آهي." (بني اسرائيل_٤٤)

قرآن چوي ٿو ته حسن نروار آهي شين جي تناسب ۽ موزونيت مان. هتي هر وجود کي اها خوبي عطا ڪئي وئي آهي ۽ ان جي جوڙ ۽ ترڪيب ۾ ڪو نقص ڪونهي.

فتبارڪ الله احسن الخالقين.

"پوءِ ڇا نه برڪت واري ذات آهي اها الله جي، جيڪو جوڙ جوڙيندڙن ۾ سڀ کان وڌيڪ حسن ۽ خوبيءَ سان جوڙڻ وارو آهي." (مومنون-١۴)

الذي خلق سبع سماوات طباقا.....

"هن هڪ ٻئي مٿان ست آسمان پيدا ڪيا. تون ان رحمان جي ڪاريگري ۾ ڪجھ نقص نه ڏسندين. پوءِ اک کڻي ڏس ڀلا! توکي (آسمان ۾) ڪو ڦاٽ نظر اچي ٿو. وري (چڱي طرح) ڏس. (نتيجو اهو هوندو) ته هر ڀيري نظر ناڪام ٿي ۽ ٿڪجي موٽي ايندي."

مٿين آيت ۾ الله "رحمان جي ڪاريگريءَ" جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. قرآن چوي ٿو ته هر شيءِ هڪ اهڙي هستيءَ جي پيدا ڪيل آهي جيڪا صرف خالق ئي ڪونهي، بلڪ گڏوگڏ اهو رحمت وارو به آهي ۽ جتي رحمت جي ڪارفرمائي هوندي، اتي جمال ۽ خوبيءَ جي جلوه گري به هوندي.

زندگيءَ جي سرگرمي

ڪائنات هستيءَ ۾ جيڪا سرگرمي ۽ ريل پيل نظر اچي ٿي اها به الله جي رحمت جو هڪ جلوو آهي. ڪائنات هستيءَ جي هر ميدان ۽ هر گوشي ۾ حياتيءَ جي جهد جو جلوو نظر اچي ٿو ۽ زندگي مجموعي حيثيت ۾ هڪ آزمائش آهي.

لقد خلقنا الانسان في ڪبد.

"بيشڪ اسان انسان کي اهڙي طرح ٺاهيو آهي جو ان جي زندگي مشقتن سان ڀريل آهي." (بلد-۴)

فطرت جي پاران معيشت جي ڪارخاني جو ڍنگ اهڙي طرح ٺاهيو ويو آهي ۽ طبيعتن ۾ اهڙي طرح جو جذبو ۽ ولولو پيدا ڪيو ويو آهي جو انسان پنهنجو پاڻ کي پوري لڳاءَ سان ڪنهن نہ ڪنهن مشغوليت ۽ سرگرميءَ ۾ مصروف رکي ٿو ۽ زندگيءَ جو اهوئي لڳاءُ آهي جنهن جي ڪري هو نہ صرف زندگيءَ جون مشقتون برداشت ڪري ٿو بلڪ انهن ئي مشقتن جي ذريعي پنهنجي راحت ۽ خوشيءَ جو سامان مهيا ڪري ٿو. اهي مشقتون جيتريون وڌيڪ هجن ٿيون، زندگيءَ جي دلچسپي ۽ محبوبيت بہ اوتري وڌي وڃي ٿي. جيڪڏهن انسان جي زندگي انهن آزمائشن کان خالي ٿي وڃي تہ هو محسوس ڪندو تہ زندگيءَ جي سڀني لذتن کان محروم ٿي ويو آهي ۽ هاڻي زنده رهڻ ان جي لاءِ هڪ ناقابل برداشت بار آهي.

هن ڪائنات هستيءَ ۾ ڪابہ شيءِ ڇڙي ۽ اڪيلي پيدا نہ ڪئي وئي آهي. هر شيءِ ۾ سگهري ۽ جوڙي جي قوت ڪم ڪري رهي آهي. يعني هر شيءِ ٻي شيءِ سان ملي مڪمل ٿئي ٿي. ڏينهن جي لاءِ رات آهي. صبح جي لاءِ شام آهي. نر جي لاءِ مادي آهي. مرد جي لاءِ عورت آهي ۽ زندگيءَ جي لاءِ موت آهي.

ومن كل شيءٍ .....

"۽ اسان هر شيءِ سان گڏ ٻي شيءِ يعني ٻہ ۽ متقابل شيون پيدا ڪيون سي، تان تہ توهان (انهن ڳالهين جو علم حاصل ڪري انهن تي غور ۽ فڪر ڪري) نصيحت وٺو." (ذاريات-۴۹)

سبحان الذي خلق الازواج .....

"ڪيڏي نہ پاڪ ۽ بزرگ آهي اها ذات جنهن زمين جي پيداوار ۾، ۽ انسان ۾، ۽ انهيءَ سڄي خلقت ۾ جنهن جي انسان کي جاڻ بہ ڪونهي ٻہ ٻہ ۽ متقابل شيون پيدا ڪيون."
(ياسين-٣٦)

اهو ئي قانون فطرت آهي جنهن مرد ۽ عورت ۾ راز ۽ نياز جا اهڙا وجداني احساس سمائي ڇڏيا آهن جو انهن جي ڪري ازدواجي زندگيءَ

جي لاءِ ضروري تقاضائن جي تڪميل ٿي وڃي ٿي.

فاطر السماوات والارض .....

"اهو آسمانن ۽ زمينن جو ٺاهڻ وارو انهيءَ توهان جي لاءِ توهان جي ئي جنس مان جوڙا بڻايا. يعني مرد جي لاءِ عورت ۽ عورت جي لاءِ مرد. اهڙي طرح چوپاين ۾ به جوڙا پيدا ڪيائين."
(شوريٰ-١١)

قرآن چوي ٿو ته هي انتظام انهيءَ جي لاءِ آهي ته محبت ۽ سڪون ۾، ۽ ٻن هستين جي پاڻ ۾ رفاقت ۽ اشتراڪ سان زندگيءَ جون محنتون سوليون ۽ برداشت جهڙيون بڻجي وڃن.

ومن آياته ان خلق لڪم .....

"۽ ڏسو ان جي رحمت جي نشانين مان هي آهي ته هن توهان جي لاءِ توهان مان ئي جوڙا پيدا ڪيا (يعني مرد جي لاءِ عورت ۽ عورت جي لاءِ مرد) تان ته ان جي ڪري توهان کي سڪون ملي ۽ (پوءِ ان جو هي ڪم به ڏسو ته) توهان جي وچ ۾ (يعني مرد ۽ عورت جي وچ ۾) محبت ۽ رحمت جو جذبو پيدا ڪيو. بيشڪ انهن ماڻهن لاءِ جيڪي غور ۽ فڪر ڪرڻ وارا آهن، انهيءَ ۾ حڪمت الاهيءَ جون وڏيون نشانيون آهن."
(روم-٢١)

نفعي جو نظام

ڪائنات هستيءَ جو هي حسن ۽ هيءَ ارتقا، ان صورت ۾ زياده عرصي تائين قائم ئي نه رهي سگهي ها جيستائين قدرت جي طرفان ان ۾ خوبيءَ جي بقا ۽ خرابيءَ جي ازالي جي قوت سرگرم نه هجي ها. فطرت هميشه گڙٻڙ ۽ نقصان کي ميسارينديءَ رهي ٿي ۽ جن شين ۾ باقي رهڻ جي خوبي هوندي آهي، انهن کي باقي رکندي آهي. عام اصطلاح ۾ ان کي "بقاءِ انفع" يعني نفعي جو نظام ليکيو ويندو آهي. ليڪن قرآن رڳو شين جي مادي پهلوءَ تي ئي نه، بلڪ زندگيءَ ۾ انهن جي عام افاديت تي

ٻہ زور ڏنو آهي. قرآن چوي ٿو تہ هن ڪائنات هستيءَ ۾ اها ئي شيءِ باقي رهندي آهي جنهن ۾ حياتيءَ جي لاءِ ڪجهہ نہ ڪجهہ فائدو ۽ فيض هجي:

انزل من السماءِ ماءَ .....

"خدا آسمان کان پاڻي وسايو تہ ندين نالن ۾ جيتري وتي هئي، ان جي مطابق وهي پيا ۽ جيترو بہ ڪچرو گج ٻڻجي تري آيو هو انهيءَ کي سيلاب وهائي کڻي ويو. اهڙي طرح جڏهن زيور يا ٻيو ڪو سامان بڻائڻ لاءِ (مختلف قسمن جا ڌاتو) باهہ ۾ تپائجن ٿا تہ ان مان بہ گج تري اچي ٿي ۽ ميراڻ ۽ ڪٽ نڪري وڃي ٿي. اهڙي طرح الله تعاليٰ حق ۽ باطل جا مثال بيان ٿو ڪري. گج بيسود ٿي ويندي (ڇاڪاڻ تہ ان ۾ نفعو نہ هوندو) جنهن شيءِ ۾ انسان لاءِ نفعو هوندو اها زمين ۾ باقي رهجي ويندي." (رعد_١٧)

قضا بالحق

قرآن چوي ٿو تہ جهڙي طرح ڪائنات هستيءَ جي مادي نظام ۾ اهائي شيءِ باقي رهندي آهي، جيڪا نفعو ڏيندڙ هجي، بلڪل ساڳي طرح اهو عمل معنويات (باطني شين) ۾ بہ جاري آهي تہ اهائي شيءِ باقي رهندي جيڪا نعفي بخش هجي. هن سلسلي ۾ قرآن ٻن اصطلاحن کي استعمال ڪري ٿو، حق ۽ باطل. عربيءَ ۾ حق جو مادو 'حقق' آهي جنهن جو خاص مفهوم ثبوت (ثابت رهڻ) ۽ قيام (قائم رهڻ) آهي. يعني جيڪا ڳالهہ قائم رهڻ واري ۽ اڻ مٽ هجي انهيءَ کي حق چوندا سين. باطل نيڪ انهيءَ جي ابتڙ آهي، يعني اهڙي شيءِ جنهن ۾ ثابت رهڻ ۽ قائم رهڻ نہ هجي. هاڻي جڏهن بہ حق ۽ باطل آمهون سامهون هوندا تہ سوڀ حق جي ئي ٿيندي. قرآن انهيءَ کي قضا باالحق سان تعبير ڪري ٿو:

وقل جاءَ الحق .....

"اي پيغمبر چئي ڏي تہ حق ظاهر ٿي ويو ۽ باطل نابود ٿي ويو.

بيشڪ باطل نابود ٿيڻ لاءِ ئي هوندو آهي.“ (بني اسرائيل-٨١)

قرآن ۾ جتي به حق جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي، ته اهو صرف حق جي بقا ۽ ثابت رهڻ جي رڳي دعويٰ ئي ناهي بلڪ انهيءَ حق ڪي جاچڻ جو هڪ معيار به پيش ڪري ٿو ته جيئن اسانيءَ سان امتياز پيدا ڪري سگهجي ته حق ڇا آهي ۽ باطل ڇا آهي. ڪهڙي شيءِ رهڻ واري آهي ۽ ڪهڙي شيءِ فنا ٿيڻ واري آهي. اهوئي سبب آهي جو الله تعاليٰ جي باري ۾ به ’الحق‘ جي صفت استعمال ٿئي ٿي ۽ وحي تنزيل کي به الحق چيو ويجي ٿو. جيڪڏهن فطرت، زندگيءَ جي ڪائنات لاءِ ڪارآمد ۽ بيڪار شين جي ڇنڊڇاڻ نه ڪندي رهي ها ته زندگيءَ ۾ هڪ انتشار ڦهلجي وڃي ها ۽ سمورو هستيءَ جو نظام ڊانواڊول ٿي وڃي ها.

ولوا تبع الحق اهواءَ هم .....

”۽ جيڪڏهن حق انهن جي خواهشن جي پيروي ڪري ته يقين ڪريو ته هي آسمان ۽ زمين ۽ جو ڪجهه ان ۾ آهي سڀ ڊانواڊول ٿي رهجي وڃن ها.“ (مومنون-٧١)

ليڪن قضا بالحق جو هرويرو هي نتيجو به نه هوندو آهي ته هر باطل عمل يا هر اها شيءِ جنهن ۾ زندگيءَ لاءِ نفعو ڪونهي، لازمي طور تي نابود ٿي وڃي. يا وري حق جو هر عمل فوراً فتحمند ٿي وڃي. اهڙو عمل رحمت جي قانون جي ناموافق ٿيندو. جهڙي طرح ماديات ۾ تدريج (درجي به بدرجي) ۽ مهل اچڻ جو قانون نافذ آهي، تهڙي طرح معنويات ۾ به اهو ئي قانون ڪارفرما آهي. تان ته هر نتيجي جي ظاهر ٿيڻ ۽ عمل جي مڪافات جي لاءِ مهلت ملي سگهي. جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته اهو ممڪن ئي نه هو جو دنيا ۾ ڪا انساني جماعت پنهنجي بدعملين جي ڪري حياتيءَ جي ڪا مهلت به ماڻي سگهي ها:

ولو يعجل الله .....

”۽ جهڙي طرح انسان فائدي جي لاءِ جلدباز هوندو آهي، جيڪڏهن اهڙي طرح الله انسان کي (بدعملين جي ڪري) سزا ڏيڻ ۾ جلدباز هجي ها ته (انسان جي خطائن جو حال هي آهي

جو) ڪڏهن جو فيصلو تي چڪو هجي ها ۽ انهن جو (سزا يا موت جو) مقرر وقت فوراً منهن ڪڍي ها. (پر جزا ڏيڻ ۾ خدائي قانون مهلت ڏيڻ جو آهي) پوءِ جيڪي ماڻهو (مرڻ بعد) اسان وٽ پيش ٿيڻ جي اميد نٿا رکن (يعني ڪين قيامت جو ئي انڪار آهي) تن کي اسان سندن سرڪشين ۽ بداعمالين ۾ سرگردان ڇڏي ٿا ڏيون." (يونس-١١)

تدريج ۽ مهلت

فطرت جا هي قانون اهڙي طرح پنهنجو ڪم ڪن ٿا جو ڪنهن حالت ۾ به فوري ۽ ڊرامائي انداز ۾ اوچتو تبديلي رونما نه ٿي ٿئي، بلڪ بتدريج انهيءَ جي اوسر ٿئي ٿي. ۽ هر نتيجي جي ظاهر ٿيڻ لاءِ هڪ خاص مدت ۽ هڪ خاص وقت مقرر ڪيو ويو آهي. قرآن جتي هي چوي ٿو ته جيڪو به (قانون حيات) اسان نافذ ڪيو آهي، انهيءَ ۾ ڦيرڦار ممڪن ناهي، اتي هي به ارشاد فرمائي ٿو ته اسان انهيءَ ڪارڻ انسان کي ڪنهن نامناسب عذاب ۾ سوگهو نه ڪندا آهيون.

فطرت هر شيءِ جي تدريجي عروج ۽ زوال جي لاءِ هڪ خاص مدت مقرر ڪري ڇڏي آهي، جنهن جو جلوو صرف انسان جي حيات ۾ ئي ناهي بلڪ هر تخليق ۾ جهلڪندڙ آهي. هر شيءِ لاءِ هڪ خاص وقت يا قرآن جي ٻوليءَ ۾ 'اجل' جو تعين ڪيو ويو آهي. اهو اجل موجودات ۾ هر موجود جي لاءِ الڳ الڳ نوعيت رکي ٿو.

تدريج ۽ مهلت جو هي قانون خاص طور تي انساني عملن جي لاءِ آهي، تان ته انسان هر مرحلي تي پاڻ سنڀالڻ مليل لاءِ وقفي ۽ سوچ کان ڪم وٺي ۽ قانونِ فطرت جي مهلت بخشين مان فائدو وٺي. اهو ئي سبب آهي جو توبه ۽ رجوع جي لاءِ رحمت جو دروازو کليل رکيو ويو آهي. قرآن چوي ٿو حياتيءَ جي ڪارخاني ۾ جيڪڏهن رحمت نه هجي ته زندگيءَ مان ڪا به شيءِ فائدو ۽ فيض حاصل ڪري نه سگهي ۽ انسان پنهنجي بدعملين جي ڪري ڪڏهن به زندگيءَ جا ساهه نه کڻي سگهي:

لو يواخذهم بما ڪسبوا العجل .....

"جيڪڏهن هو انهن ماڻهن کان ان جي عملن مطابق گرفت ڪري ته فوراً عذاب نازل ٿي وڃي ها. ليڪن انهن لاءِ هڪ عرصو مقرر ڪيو ويو آهي ۽ جڏهن اهو (عرصو) ظاهر ٿيندو ته ان کان بچڻ لاءِ ڪابہ پناهہ جي جڳهہ نہ ملندي."
(ڪهف_٥٨)

حق جو عمل ۽ باطل جو عمل ٻنهي جي لاءِ تدريج ۽ مهلت جو قانون ڪم ڪري ٿو. حق جي عمل لاءِ مدت جو انتظار انهيءَ جي ڪري هوندو آهي تہ ان جي قوت کي تدريجي طور تي اوسر وٺڻ جو موقعو ملي ۽ باطل جي لاءِ انهي ڪري هوندو آهي تہ ان کي توبہ ۽ موٽ ڪائڻ جي مهلت ملي سگهي.

ڪُلا نمد هٰولاءِ .....

"(اي پيغمبر) اسان انهن کي ۽ انهن سيني کي تنهنجي پروردگار جي بخشش مان مدد ڏيون ٿا. ۽ تنهنجي پروردگار جي بخشش ڪنهن تي بند ڪونهي." (بني اسرائيل_٢٠)

ناجيل (مدت جو پورو ٿي وڃڻ)

جيڪڏهن انسان انهن مهلت بخشين مان فائدو وٺڻ گهرندو آهي تہ هو پنهنجي عملن جو اصلاح ڪندو آهي ۽ اڳتي وڌي سگهندو آهي. ان جي ابتڙ جيڪڏهن هو انهن موقعن مان فائدو نہ وٺي تہ پوءِ امر (قدرت) جي فيصلي جو آخري وقت اچي ويندو آهي:

فاذا جاءَ اجلهم .....

"سو جڏهن انهن جو وقت مقرر اچي پهچي ٿو تہ پوءِ نہ هڪ گهڙي پٺتي ڇڏيا ويندا ۽ نہ هڪ گهڙي اڳتي وڌڻ ڏنا ويندا."
(اعراف_٣٤)

قرآن چوي ٿو تہ هر عمل جي نتيجي جي ظاهر ٿيڻ لاءِ هڪ خاص

مدت ۾ هڪ خاص وقت مقرر ڪيو ويو آهي.

فان تولوا فقل .....

"پوءِ جيڪڏهن هي ماڻهو منهن موڙي وڃن ته انهن کي چئي ڇڏ ته توهان سڀني کي هڪ جهڙي (صحيح ۽ غلط جي نتيجن جي) خبر ڏني سي- مان نه ٿو ڄاڻان ته اوهان جي بڇڙن عملن جو نتيجو جنهن جو توهان سان واعدو ڪيو ويو آهي، انجو وقت اچي ويجهو پهتو آهي يا اجا پري آهي (مگر ٽرندو هرگز ڪين.)" (الانبياءَ-١٠٩)

ليڪن قرآن چوي ٿو ته اوهان پنهنجي مٿان وقت اچڻ جي پنهنجي حساب ڪتاب سان قانون فطرت جي رفتار جو اندازو ... سرت ... عمل وارو دائرو ايترو وسيع آهي جو توهان جي حساب ... ري معيار جي وڏي ڪان وڏي مدت ان جي لاءِ هڪ ڏينهن جي مدت کان وڌيڪ ڪونهي:

ويستعجلونڪ بالعذاب .....

"۽ هي ماڻهو عذاب جي لاءِ جلدبازي ڪري رهيا آهن. (يعني انڪار ۽ شرارت کان چون ٿا ته جيڪڏهن سچ پچ عذاب اچڻ وارو آهي ته اهو ڪٿي آهي) سو يقين ڪريو ته خدا پنهنجي واعدي جي خلاف ڪڏهن به نه ويندو آهي. ليڪن ڳالهه هي آهي ته توهان جي پروردگار جو هڪ ڏينهن اهڙو هوندو آهي جيئن توهان جي حساب جو هزار سال، اهو ئي سبب آهي جو ڪيترين ئي وستين آهن جن کي (هڪ ڊگهي عرصي تائين) ڍر ڏني وئي حالانڪ اهي ظالم هيا. پوءِ جڏهن (نتيجن ظاهر ٿيڻ جو وقت اچي ويو) ته اسان جي پڪڙ منهن ڪڏيو ۽ (ظاهر آهي ته) موٽڻو ته اسان جي طرف ئي آهي."

( )

انسان گهڻو ڪري پنهنجي عملن جي فوري نتيجن جي اوسيئڙي ۾ رهندو آهي. پيغمبر جي زماني جا عرب جيڪي سندس مخالف ۽ منڪر

هئا. اڪثر ڪين هي مهٽو ڏيندا هئا ته جيڪڏهن هو گمراهي ۾ آهن ته انهن کي فوراً انهيءَ جي سزا ملڻ گهرجي. ليڪن هو اهو وساري ڇڏيندا آهن ته عمل جي جزا ۾ تاخير جو مطلب هي هوندو آهي ته توبه ۽ رجوع جي مهلت باقي رهي. ۽ رحمت جو اهوئي قانون آهي جيڪو هن هستيءَ جي ڪارخاني ۾ هلندڙ ڦرندڙ آهي:

و يقولون متيٰ هـٰذ الوعد .....

"۽ (اي پيغمبر! هي حقيقت فراموش) چون ٿا جيڪڏهن توهان (ظلم ۽ ڏاڍ جي نتيجن کان ڊيڄارڻ) ۾ سچا آهيو ته اها ڳالهه ڪڏهن ٿيڻ واري آهي؟ (۽ ٿئي ڇو نه ٿي. انهن کي چئو ته گهبرايو نه) جنهن ڳالهه جي لاءِ اوهان جلدي لائي ڏني آهي، عجب ناهي ته ان جو هڪ حصو بلڪل ويجهو اچي ويو هجي ۽ (اي پيغمبر) تنهنجو پالڻهار انسان جي لاءِ وڏي مهرباني رکڻ وارو آهي (جيڪو هرحال ۾ تلافي ۽ سڌاري جي مهلت ڏئي ٿو) ليڪن (افسوس انسان جي غفلت تي) ڪيترا اهڙا آهن جيڪي ان جي فضل ۽ رحمت مان فائدو وٺڻ جي بجاءِ ان جي ناشڪري ڪندا آهن." (نمل-٧١،٧٣)

و يستعجلونڪ بالعذاب .....

"۽ هي ماڻهو عذاب جي جلدي ڪرن ٿا (يعني انڪار ۽ شرارت کان چون ٿا ته جيڪڏهن واقعي عذاب اچڻ وارو آهي ته اهو ڪٿي آهي. ۽ واقعو هي آهي ته جيڪڏهن خاص وقت نه بيهاريو وڃي ها ته اهو عذاب انهن تي ڪڏهن جو اچي چڪو هجي ها) ليڪن ايندو اهڙي طرح اوچتو جو انهن کي وهم ۽ گمان به نه ٿيندو ته اهو ڪٿان آيو." (عنڪبوت-٥٣)

و ما نؤخره الا لاجل معدود.

"۽ ياد رکو جيڪڏهن اسان انهيءَ معاملي ۾ تاخير ڪريون ٿا ته صرف انهيءَ لاءِ ته هڪ حساب ڪيل مدت تائين ان کي پوئتي رکون." (هود-١٠۴)

غور لائق ڳالھ ھي ڪونھي تہ ڪنھن عمل بد جي نتيجي ظاھر ٿيڻ ۾ ڪيترو عرصو لڳي ٿو، بلڪ لحاظ جھڙي ڳالھ ھي آھي تہ آخر ڪھڙي قسم جا ماڻھو آزمائش مان پار پون ٿا. قرآن چوي ٿو تہ آخرڪار اھي ئي ماڻھو پار پون ٿا جيڪي نيڪ عمل آھن:

قل يا قوم اعملوا .....

"(اي پيغمبر) تون انھن ماڻھن کي چئي ڇڏ تہ ڏسو ھاڻي منھنجي ۽ توھان جي معاملي جو فيصلو الله تعاليٰ جي ھٿ ۾ آھي. جيڪو ڪجھ ڪيو ٿا، پنھنجي جاءِ تي ڪندا وڃو. ۽ مان بہ پنھنجي جاءِ تي ڪم سان لڳل آھيان. سگھوئي معلوم ٿي ويندو تہ ڪير آھي جنھن جي لاءِ آخرڪار (ڪامياب) نڪاڻو آھي. بيشڪ (ھي ان جو قانون آھي تہ) ظلم ڪرڻ وارا ڪڏھن بہ ڇوٽڪارو حاصل نٿا ڪري سگھن."

(انعام-١٣٥)

قرآن انھيءَ اصول جي تبليغ ڪئي آھي تہ ھر قسم جي بڇڙائي ۽ لچائيءَ جي ناڪامي يقيني آھي ۽ نيڪي ۽ نيڪ عمليءَ جو ابرومند ٿيڻ لازمي آھي. قرآن جتي بہ اصول جو ذڪر ڪيو آھي يا انھيءَ تي زور ڏنو آھي، انھن سيني ھنڌن تي ھن حقيقت جي طرف اشارو ڪيو آھي. مثلاً انہ لا يفلح الظالمون- انہ لا يفلح المجرمون- لا يفلح عمل المفسدين- ان الله لا يھدي القوم الڪافرين- ان الله لا يھدي القوم الظالمين- وغيره. انھيءَ مقرر اصول جو ھي مطلب ناھي تہ رشد ۽ ھدايت جو دروازو عملاً انھيءَ تي بند ڪيو وڃي ٿو، ۽ نڪو ائين آھي تہ انھيءَ درجي ۾ جيڪي ماڻھو اچن ٿا اھي گمراھيءَ جي زندگيءَ تي مجبور ڪيا وڃن ٿا. افسوس آھي جو قرآن جي مفسرن انھن آيتن جو مطلب ۽ قرآن جي خاص اسلوب (بيان ڪرڻ جي طريقي) کي سمجھڻ ۾ غلطيون ڪيون آھن. قرآن جي انھن آيتن جو مطلب حقيقت ۾ ھي آھي تہ انھيءَ ڳالھ جي باوجود تہ حياتيءَ جي وھنوار ۾ جوابدار ٿيڻ جو قانون موجود آھي، الله جي رحمت انسان کي سڌاري، موٽ کائڻ ۽ ويجھو اچڻ جي مھلت ڏئي ٿي. ليڪن جڏھن انھن مھلتن کي بہ نہ ليکيو وڃي ۽ گمراھي مسلط ٿي وڃي ٿي تہ پوءِ

جوابدار ٿيڻ جو قانون پنهنجو عمل شروع ڪري ٿو.

انهن مهلتن ڪان فائدو وٺڻ ڪي قرآن جي اصطلاح ۾ 'تمتع' چيو ويو آهي. هي اهو ئي تمتع آهي جيڪو زندگيءَ جي هر حالت ۾ ۽ هر انسان ڪي هڪ جهڙو عطا ٿيو آهي:

بل متعنا هـٰؤلاءِ .....

"بلڪ ڳالهه هي آهي ته اسان انهن ماڻهن ڪي ۽ انهن جي ابن ڏاڏن ڪي، ويندي حياتيءَ تائين مهلت مان فائدو وٺڻ جا موقعا ڏناسي. (۽ هاڻي هنن جي رڳ رڳ ۾ غفلت ڄمي وئي آهي) پر اهي ماڻهو (هاڻي) ڏسن نه ٿا ڇا ته اسان زمين ڪي چئني طرفن ڪان هنن لاءِ تنگ ڪندا ٿا اچون. پوءِ هنن ڪي غالب ڏنو اٿو ڇا؟" (انبياءَ-۴۴)

قضا بالحق ۽ قومون

جهڙي طرح انساني عملن ۾ قضا بالحق يا بقا جو قانون ڪارفرما آهي. اهڙي طرح قومن يا جماعتن جي معاملي ۾ به انهيءَ قانون جي ڪارفرمائي موجود آهي. اهو قانون انهن جي عروج ۽ زوال جي حالتن جو تعين ڪري ٿو. قرآن چوي ٿو ته فردن وانگر اهي قومون ۽ جماعتون به، جيڪي زندگيءَ جي لاءِ غير نافع يعني فضول هونديون آهن، تن جي چندڇاڻ ڪئي ويندي. صرف اهي قومون ۽ جماعتون باقي رهنديون آهن جيڪي مقصد حيات جي ترقي ۽ اوسر لاءِ مفيد هونديون آهن. ۽ رحمت جو قانون اهو ئي آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ائين نه هجي ته دنيا ۾ انساني ظلم ۽ سرڪشيءَ جي لاءِ ڪا روڪ ٽوڪ ئي نه رهي:

ولو لا دفع الله الناس بعضهم .....

"۽ (ڏسو) جيڪڏهن الله تعاليٰ نيڪ (ماڻهن ڪجهه جماعتن ۽ قومن) ڪي (ظالم ماڻهن ۽ جماعتن) جي مزاحمت ۾ نه آڻي ها ۽ هو ڪجهه ماڻهن ڪي ڪجهه ماڻهن جي ذريعي رستي ڪان نه هٽائي ها، ته يقيناً زمين ۾ ظلم، فساد ۽ خرابي ڦهلجي وڃي ها

ليڪن الله ڪائنات جي لاءِ فضل ۽ رحمت رکڻ وارو آهي.''
(بقره-٢٥١)

هڪ ٻئي موقعي تي اها ئي حقيقت هنن لفظن ۾ بيان ڪئي ويئي آهي:

ولو لا دفع الله الناس بعضهم .....

''۽ جيڪڏهن ائين نہ هجي ها جو الله ڪجھ جماعتن کي ڪجھ جماعتن جي ذريعي هٽائيندو رهي ٿو، يقين ڪريو تہ دنيا ۾ انسان جي ظلم ۽ فساد جي لاءِ ڪابہ روڪ باقي نہ رهي ها. ۽ هي سڀ خانقاهون گرجا گهر، عبادت گاهون ۽ مسجدون، جن ۾ الله جو ذڪر ڪثرت سان ڪيو ويندو آهي، ڊهي پٽ پئجي وڃن ها. تنهن ڪري جيڪا بہ جماعت حق ۽ انصاف جي مدافعت لاءِ اٿندي تہ الله (جو قانون آهي تہ) ان جي ضرور مدد ڪندو. بيشڪ خدا وڏي سگھ وارو ۽ سڀني تي غالب آهي.'' (حج-۴٠)

تدريج ۽ مهلت اجتماعي زندگيءَ ۾

جهڙي طرح ڪائنات منجھ فطرت جي سڀني ڪمن ۾ تدريج ۽ مهلت جو قانون ڪارفرما آهي، اهڙي طرح قومن ۽ جماعتن ۾ بہ انهيءَ قانون جي ڪارفرمائي موجود آهي، حال جي سڌاري، موٽ ڪائڻ ۽ ويجهي اچڻ جو دروازو انهن جي لاءِ بہ هميشہ کليل رهندو آهي. ڇاڪاڻ تہ رحمت جي قانون جي اهائي تقاضا هوندي آهي:

وقطعنٰهم في الارض امما .....

''۽ اسان ائين ڪيو سي جو انهن جا الڳ الڳ گروهہ زمين ۾ ڦهلجي ويا. انهن مان ڪجھ تہ نيڪ عمل هئا ۽ ٻيا ان جي ابتڙ. پوءِ اسان انهن کي چڱين توڙي خراب ٻنهي طرح جي حالتن سان آزمايو سي تان تہ نافرماني کان باز اچي وڃن.''
(اعراف-١٦٨)

جهڙي طرح فردن لاءِ سدي رستي تي موٽڻ جي هڪ مدت جو تعين ڪيو ويو آهي، اهڙي طرح سدي رستي کان پٺتي پيل قومن ج لاءِ ٻه سدي رستي تي واپس اچڻ لاءِ هڪ مدت مقرر ڪئي وئي آهي:

اَوَ لا يرون انهمر يفتنون .....

هي ماڻهو نه ٿا ڏسن ته انهن تي ڪو به سال اهڙو نٿو گذري جو اسان انهن کي هڪ دفعو يا ٻه دفعا آزمائشن ۾ نه وجهندا هجون. (يعني انهن جي بداعمالين جا نتيجا اڳيان نه ايندا هجن.) تڏهن به اهي (اهڙا ته ڪنور آهن جو) نه ڪي توبه ڪن ٿا ۽ نه حالتن کان ڪا نصيحت وٺن ٿا." (توبه-١٢٦)

انهن سيني مهلتن کي جيڪڏهن رائيگان ڪيو وڃي ته پوءِ قانون فطرت جي امر واري فيصلي جو آخري وقت منهن ڪيندو آهي:

و لكل امة اجل .....

"۽ ڏسو هر امت جي لاءِ هڪ مقرر وقت آهي سو جڏهن انهن (تي عذاب) جو مقرر وقت اچي ويندو ته ان کان نه هڪ گهڙي پٺتي رهي سگهندا ۽ نه هڪ گهڙي اڳتي وڌي سگهندا."
(اعراف-٣٤)

وما اهلكنا من قرية الا ولها .....

"۽ اسان ڪنهن به وستي کي (ائين ئي) هلاڪ نه ڪيو سي مگر هي ته (اسان جي مقرر ڪيل قانون جي مطابق، جو ڪين ٻڌايو به ويو هو ته) هڪ مقرر مدو ان جي لاءِ موجود آهي. ڪا به امت نه پنهنجي مقرر وقت کان اڳتي وڌي سگهي ٿي ۽ نه پٺتي رهي سگهي ٿي." (حجر-٤، ٥)

تنهن ڪري قضا بالحق جو اهوئي قانون اٽوٽندڙ ۽ فضول ماڻهن کي چنبڙي چڏيندو آهي ۽ انهن جي جڳهه تي مقصد حيات جي تڪميل لاءِ ٻين کي اچي ٻيهاريندو آهي:

ذالڪ ان لم يڪن ربڪ .....

"هي (تبليغ ۽ هدايت جو سمورو سلسلو) انهيءَ لاءِ آهي تہ توهان جي پالڻهار جو اهو شيوو ناهي تہ وسندين کي ظلم ۽ ستم سان هلاڪ ڪري ۽ وسندين وارا حقيقت حال کان بي خبر هجن. (ان جو قانون هي آهي تہ) جهڙو جنهن جو عمل آهي ان جي مطابق سندس ۽ برا نتيجا ظاهر ٿين ٿا ۽ ياد رکو تہ جنهن جا جهڙا عمل آهن، توهان جو پالڻهار انهن کان بي خبر ڪونهي. توهان جو پالڻهار بي نياز ۽ رحمت وارو آهي. (سندس رحمت جي تقاضا آهي تہ ظلم قائم نہ رهي.) جيڪڏهن هو چاهي تہ توهان کي رستي کان هٽائي ڇڏي ۽ توهان کان بعد جنهن کي چاهي توهان جو جانشين بڻائي، اهڙي طرح جيئن هڪ ٻئي قوم جي نسل مان توهان کي ٻين جو جانشين بڻايو اٿائين."
(انعام_ ۱۳۲،۱۳۴)

پاڻ سڌارڻ ۽ موٽ کائڻ جي لاءِ مهلت بخشڻ جي سلسلي ۾ رحمت الاهي جون حيرت انگيز ڪارفرمائيون آهن. هي نيڪ آهي تہ قرآن هر عمل جي جزا ۽ سزا ٻڌائي آهي ليڪن گڏوگڏ قرآن هي بہ ٻڌايو آهي تہ اهو قانون سڌاري ۽ موٽ جا دروازا بند نہ ٿو ڪري. توبه ۽ اصلاح جي لاءِ مهلتن مٿان مهلتون ڏنيون ويون آهن. جيئن ئي توبه ۽ موٽ کائڻ جو احساس انسان جي اندر ۾ جاڳي پوي ٿو، الله جي رحمت گڏوگڏ ئي قبوليت جو دروازو کولي ڇڏي ٿي. ندامت مان وهيل هڪ هڪ ڳوڙهو بدعملين ۽ گناهن جي اڻ ڳڻين داغن کي اهڙي طرح ڌوئي ڇڏي ٿو جو ڄڻ تہ ان جي دامن تي ڪو داغ لڳو ئي ڪونہ هو. جيئن حديث شريف ۾ اچي ٿو تہ التائب من الذنب کمن لاذنب له_ گناه کان توبه ڪرڻ وارو، ان شخص وانگر ٿي ويندو آهي جنهن گناه ڪيو ئي نہ هجي. قرآن چوي ٿو:

الا من تاب و اٰ من و عمل .....

"مگر جنهن بہ توبه ڪئي ۽ آئنده جي لاءِ نيڪ عمل اختيار ڪيا تہ انهن جي براين کي الله چڱاين سان بدلائي ڇڏي ٿو ۽

اهو وڏو بخشڻ وارو ۽ رحم ڪرڻ وارو آهي." (فرقان- ٧٠)

قرآن ڪريم رحمت الاهي جي وسعت ۽ انهيءَ جي مغفرت ۽ بخشش جي ڪثرت ۽ ڪشادگيءَ جو جيڪو نقشو چٽيو آهي ان جي ڪا حد ۽ انتها ڪونهي. ڪيترا به سخت گناهه هجن، ڪيتري به انهن جي شديد نوعيت هجي ۽ ڪيتري به عرصي جا گناهه هجن، ليڪن هر انهيءَ انسان لاءِ جيڪو پنهنجي گناهن تي نادم هجي ۽ خلوص سان ان جي رحمت واري دروازي تي حاضري ڀري، رحمت ۽ قبوليت ڪيس پنهنجي ڀاڪر ۾ ڪٽي وٺندي:

قل يـعبادي الذين اسرفوا .....

"اي منهنجا ٻانهؤ! (جن بدعملين ڪري) توهان پاڻ سان زيادتي ڪئي آهي (توهان جون بدعمليون ڪيتريون ئي سخت ۽ ڪيتريون ئي وڏيڪ ڇو نه هجن) مگر الله جي رحمت کان مايوس نه ٿجو. يقيناً (ان ڏانهن وڌندؤ) ته الله توهان جا سڀ گناهه بخشي ڇڏيندو. بيشڪ اهو وڏو بخشڻهار ۽ وڏي رحمت وارو آهي." (زمر- ٥٣)

صفت رحمت ۽ انسان

رحمت جي صفت خدا جي اها صفت آهي جيڪا ان جي سيني صفتن تي حاوي آهي ۽ هر هڪ شيءِ ۾ ان جو پرتو ملي ٿو.

پيغمبر عليہ السلام کان هڪ حديث قدسيءَ ۾ فرمايل آهي:

"توهان پنهنجي اندر الاهي صفتون پيدا ڪريو."

۽ جيئن ته رحمت هڪ عالمگير "صفت الاهي" آهي تنهن ڪري انسان جو سڀ کان پهريون مقصد ۽ حد هي هجڻ گهرجي ته اهو پنهنجي فڪر ۽ عمل جي هر شعبي ۾، توڙي اهو سماجي هجي يا معاشرتي، معاشي هجي يا سياسي، هر جاءِ تي هن صفت جي جهلڪ پيدا ڪري.

خدا ۽ بندي جي وچ ۾ محبت جو رشتو:

قرآن هن حقيقت کي واضح ڪري ڇڏيو آهي ته خدا ۽ ان جي بندن جي وچ ۾ رستو محبت جو رشتو آهي:

و من الناس من يتخذ .....

"۽ ڏسو ماڻهن مان ڪجھ ماڻهو اهڙا آهن جيڪي ٻين هستين کي الله جي برابر ٻڌائن ٿا. هو انهن سان اهڙي چاهت رکن ٿا جهڙي چاهت الله سان رکڻ گهرجي. حالانڪ جيڪي ايمان وارا آهن انهن جي وڏ کان وڏ محبت صرف الله سان ئي هوندي آهي." (بقره_١٦٥)

قل ان كنتم تحبون الله .....

"اي پيغمبر (انهن ماڻهن کي) چئي ڇڏ ته جيڪڏهن واقعي توهان الله سان محبت رکڻ وارا آهيو ته اوهان کي گهرجي ته منهنجي پيروي ڪريو (مان توهان کي محبت الاهي جي راهه ڏيکاري رهيو آهيان) جيڪڏهن توهان ائين ڪيو ته (نه رڳو توهان الله سان محبت ڪرڻ وارا ٿي ويندؤ بلڪ خود) الله توهان سان محبت ڪرڻ لڳندو ۽ توهان جا گناهه بخشي ڇڏيندو. الله بخشڻ وارو ۽ ٻاجهارو آهي." (آل عمران-٣١)

قرآن جابجا انهيءَ حقيقت تي زور ڏنو آهي ته ايمان بالله جو نتيجو الله جي محبت آهي:

يا ايها الذين آمنوا من يرتد منكم....

"اي ايمان جي دعوت جا مڃيندڙؤ! جيڪڏهن توهان مان ڪو شخص پنهنجي دين جي رستي کان ڦري ويندو ته (اهو هي نه سمجهي ته حق جي دعوت کي ان جي ڪري نقصان پهچندو) سنت ئي الله هڪ جماعت اهڙن ماڻهن جي پيدا ڪندو، جن کي الله جي محبت حاصل هوندي ۽ اهي الله کي محبوب رکڻ وارا هوندا." (مائده-٥٤)

قرآن چوي ٿو ته محبت الاهي جو رستو ان جي مخلوق جي محبت مان لنگهي اچي ٿو جيڪو ماڻهو گهري ٿو ته خدا سان محبت ڪري ته ان کي گهرجي ته خدا جي بندن سان محبت ڪرڻ سکي:

وآتي المال عليٰ حبه .....

"۽ جيڪي ماڻهو پنهنجو مال الله جي محبت ۾ ڪڍن ۽ خرچ ڪن ٿا." (بقره-١٧٧)

ويطعمون الطعام عليٰ حبه .....

"۽ الله جي محبت ۾ اهي مسڪينن، يتيمن ۽ قيدين کي

کارائن ٿا (۽ چون ٿا) اسان جو هي کارائڻ انهيءَ کان علاوه
ڪجهه ناهي جو رڳو الله جي لاءِ آهي. اسان توهان کان نه ڪو
بدلو گهرون ٿا ۽ نه ڪنهن قسم جي شڪر گذاري."
(دهر ٨، ٩)

هڪ حديث قدسيءَ ۾ اها حقيقت نهايت مؤثر نموني بيان ڪئي
وئي آهي:

ان الله تعاليٰ يقول يوم القيامة .....

"قيامت جي ڏينهن ائين ٿيندو جو خدا هڪ انسان کي چوندو
اي ابن آدم مان بيمار ٿي پيو هوس مگر تون منهنجي عيادت
ڪرڻ نه آيو هئين. ٻانهون عجب ۾ اچي ويندو ۽ چوندو ته ائين
ڪيئن ٿي سگهي ٿو، تون ته رب العالمين آهين. خدا فرمائيندو
ته توکي خبر نه هئي ته منهنجو فلاڻو ٻانهو تنهنجي پاڙي ۾ بيمار
ٿيو هو ۽ تو ان جي خبر به نه لڌي. تون جيڪڏهن ان جي
عيادت لاءِ وڃين ها ته مان توکي ان وٽ ملي پوان ها. اهڙي
طرح خدا فرمائيندو ته اي ابن آدم! مان توکان کاڌو گهريو هو،
مگر تو نه کارايو هو. ٻانهو عرض ڪندو پلا ائين ڪيئن ٿي
سگهي ٿو جو توکي ڪنهن ڳالهه جي حاجت هجي؟ خدا
فرمائيندو ته ڇا توکي ياد ناهي ته منهنجي فلاڻي بکايل ٻانهي
توکان کاڌو گهريو هو ۽ تو انڪار ڪري ڇڏيو هو. جيڪڏهن
تون ان کي کاڌو کارائين ها ته ان وٽ مون کي پسي وٺين ها.
ائين خدا وري فرمائيندو ته اي ابن آدم! مان توکان پاڻي گهريو
هو مگر تو مون کي پاڻي نه پياريو. ٻانهو عرض ڪندو ته پلا
ائين ڪيئن ٿي سگهي ٿو جو توکي اڃ لڳي، تون ته خود
پالڻهار آهين. خدا فرمائيندو ته منهنجي فلاڻي اڃايل ٻانهي توکان
پاڻي گهريو هو ليڪن تو ان کي پاڻي نه پياريو. جيڪڏهن تون
ان کي پاڻي پيارين ها ته مون کي ان وٽ ڏسين ها." (مسلم)

مطلب ته قرآن عملن ۽ عبادتن جي جيڪا به شڪل ۽ نوعيت بيهاري
آهي، اخلاق ۽ خصلتن مان جن جن ڳالهين تي زور ڏنو آهي، ۽ چڱن

ڪمن جي حڪمن ۽ برن ڪمن کان منع ڪرڻ ۾ جيڪي بہ اصول ۽ بنياد سامهون رکيا آهن انهن سڀني ۾ بہ هيءَ (رحمت واري) حقيقت ڪم ڪري رهي آهي. قرآن خدا جي ڪنهن بہ صفت کي انهيءَ ڪثرت سان نہ ورجايو آهي ۽ نہ ئي ايڏي درجي جو مطلب ان جي ٻين صفتن ۾ نمايان آهي جيتريقدر رحمت جو ذڪر آهي. جيڪڏهن قرآن جي انهن سڀني هنڌن کي جمع ڪيو وڃي، جتي رحمت جو ذڪر ڪيو ويو آهي تہ اهڙا هنڌ ٽي سؤ کان زيادهہ هوندا. ۽ جيڪڏهن اهي سڀ هنڌ بہ شامل ڪجن جتي توڙي جو لفظ رحمت جو استعمال نہ ٿيو آهي ليڪن ان جو تعلق رحمت سان ئي آهي، جيئن ربوبيت، مغفرت، ڪرم، حلم، عفو وغيره، تہ پوءِ اهو تعداد ايتري حد تائين پهچي ويندو جو چئي سگهجي ٿو تہ منڍ کان وٺي آخر تائين رحمت جي پيغام کان سواءِ ڪجهہ بہ ناهي. پيغمبر اسلام پنهنجي قول ۽ عمل سان جيڪا حقيقت اسان تي واضح ڪئي آهي، اها سموري جي سموري اها آهي تہ خدا جي موحدانہ پرستش ۽ ان جي ٻانهن تي رحمت ۽ شفقت ڪئي وڃي. هڪ مشهور حديث اسان کي ٻڌائي ٿي تہ:

انما يرحم الله من عباده الرحماءُ.

"خدا جي رحمت انهن ٻانهن جي لاءِ آهي جيڪي ان جي ٻانهن لاءِ رحمت رکن ٿا."

حضرت مسيح عليہ السلام جي واعظن جو مشهور جملو تہ "زمين تي رحم ڪيو تان تہ آسمان وارو توهان تي رحم ڪري" اهو جيئن جو تيئن پيغمبر اسلام جي زبان مان بہ نڪتو:

"ارحموا من في الارض يرحمكم من في السماءِ"

هڪ کان وڌيڪ حديثون هن مضمون تي موجود آهن تہ الله جي رحمت، رحم ڪرڻ وارن جي لاءِ آهي، توڙي جو هي رحم هڪ پتڪڙي جهرڪيءَ لاءِ ئي ڇو نہ هجي.

اصل هي آهي تہ قرآن خدا پرستيءَ جو بنياد ئي هن جذبي تي رکيو آهي تہ انسان پنهنجي قول ۽ عمل ۾ خدا جي صفتن جو پرتو پيدا ڪري.

قرآن انسان جي وجود کي هڪ اهڙي سرحد قرار ڏئي ٿو. جتي حيوانيت جو درجو ختم ٿئي ٿو ۽ هڪ مافوق حيوانيت جو درجو شروع ٿي وڃي ٿو. انسان جو انسانيت وارو جوهر جيڪو ان کي حيوانيت جي سطح کان بلند ۽ ممتاز ڪري ٿو ۽ جيڪو ان کي اشرف المخلوقات جي مرتبي تائين پهچائي ٿو، قرآن ان کي خدا جو روح ڦوڪڻ سان تعبير ڪري ٿو:

ثم سواه ونفخ فيه .....

"خدا آدم ۾ پنهنجي روح مان ڪجھ ڦوڪي ڇڏيو ۽ انهيءَ جو نتيجو هي نڪتو ته منجهس عقل ۽ حواس جو ڏيئو ٻري پيو." (سجده-٩)

مٿئين آيت مان هيءَ ڳالھ چٽي ٿي وڃي ٿي ته ڪائنات ۾ انسان جو مرتبو ايترو بلند آهي جو خدا خود پنهنجو روح ان ۾ ڦوڪي ڇڏيو آهي. يعني انسان کي عقل ۽ هوش جي زندگيءَ ۾ ڪارفرمائي لاءِ هي جوهر امانت ڪيو ويو آهي.

سو قرآن جتي ٻه خدا جي رحمت جو تصور اسان جي دماغ ۾ پيدا ڪرڻ چاهي ٿو، اهو انهي لاءِ آهي ته اسان ٻه پنهنجي اندر رحمت ۽ ربوبيت جون سڀ ڪيفيتون پيدا ڪريون. خدا جي ٻين صفتن کي پيش ڪرڻ جي مدعا ٻه اهائي آهي. جنهن ڳالھ تي قرآن سڀ کان وڌيڪ زور ڏنو آهي اها بخشش ۽ درگذر آهي. قرآن جي هيءَ تعليم ان جو اصل اصول آهي. بيشڪ انهيءَ هي نه چيو آهي ته پنهنجي دشمنن سان ٻه پيار ڪريو، ليڪن ان هي ضرور چيو آهي ته دشمنن کي ٻه بخشي ڇڏيو. جيڪو دشمن کي بخشي ڇڏڻ سگهي ويندو اهو پاڻ ٻه خدا جي بخشش جو مستحق ٿي ويندو. پنهنجي نفس کي گدلاڻ کان پاڪ ۽ صاف ڪرڻ جو طريقو اهوئي آهي.

الڪاظمين الغيظ .....

"غصي تي ضبط ڪرڻ وارا ۽ انسانن جون خطائون بخشڻ وارا، ۽ الله جي محبت انهن جي لاءِ آهي جيڪي (اهڙو) احسان ڪرڻ وارا آهن." (آل عمران-١٣٤)

والذين صبروا ابتغاءَ .....

"۽ جن ماڻهن الله سان محبت ۾ (تلخي ۽ ناگواري) برداشت ڪئي ۽ برائي جو جواب برائيءَ سان نہ، بلڪ نيڪيءَ سان ڏنو تہ يقين ڪريو تہ اهي ئي ماڻهو آهن جن لاءِ آخرت جو بهترين سامان آهي." (١٣_٢٢)

قرآن بدلي وٺڻ کان مورڳوئي روڪيو ناهي. ليڪن ان جتي بہ ان جي اجازت ڏني آهي تہ اها صرف تحفظ حيات لاءِ ڏني آهي. ۽ وري هي بہ نہ وسارڻ گهرجي تہ جتي بہ هو انتقام جي اجازت ڏئي ٿو، گڏوگڏ هي بہ چوي ٿو تہ معاف ڪرڻ ۽ بخشش بهتر طريقو آهي، ۽ بديءَ جي بدلي ۾ نيڪي ڪرڻ اوهان لاءِ بهتر آهي.

و ان عاقبتم فعاقبوا .....

"۽ ڏسو جيڪڏهن توهان بدلو وٺو تہ گهرجي تہ جيتري ۽ جهڙي مدائي توهان سان ڪئي ويئي آهي ان جي مطابق پورو پورو بدلو وٺو (ائين نہ ٿئي تہ زيادتي ڪري ويهو) ليڪن جيڪڏهن توهان برداشت ڪري وجو ۽ بدلو نہ وٺو تہ ياد رکو، برداشت ڪرڻ وارن لاءِ، برداشت ڪري وجڻ ۾ ئي بهتري آهي." (نحل_٢٦)

وجزاءُ سيئة .....

"جيڪڏهن مخالفن جي سختيءَ جي جواب ۾ سختي ڪيو تہ گهرجي تہ اهڙي ۽ اوتري ڪيو جيتري اوهان سان ڪئي وئي آهي. ليڪن جنهن بہ درگذر ڪيو ۽ معاملي کي بگاڙڻ جي بجاءِ سنواري ورتو تہ ان جو اجر الله تي آهي."

(شوريٰ٤٠)

انجيل ۽ قرآن

اسان هيٺئر بيان ڪيو آهي تہ قرآن هي نٿو چئي تہ پنهنجي دشمن سان بہ پيار ڪريو. هي ڳالھ اجاڻ بہ وڌيڪ تشريح گهري ٿي. حضرت

عيسيٰ عليہ السلام يهودين جي ظاهر پرستين ۽ اخلاقي محرومين جي جاءِ تي رحم، محبت ۽ معافيءَ جي اخلاقي قربانين تي زور ڏنو هو. اهوئي سبب آهي جو اسان انجيل جي واعظن ۾ جابجا انهيءَ طرح جا خطاب ڏسون ٿا. مثلاً:

"توهان ٻڌو هوندو ته اڳلن کي چيو ويو هو ته ڏند جي بدلي ۾ ڏند ۽ اک جي بدلي ۾ اک، ليڪن مان چوان ٿو ته شرير جو مقابلو نه ڪجو، بلڪ جيڪڏهن ڪو توهان جي هڪ ڳٽي تي چماٽ وهائي ڪڍي ته توهان کي گهرجي ته ٻيو ڳٽو ڪيس وڌائي ڏيو."

"پنهنجي پاڙيسرين سان پيار ڪريو ۽ جيڪي توهان سان مدائي ڪن ٿا توهان انهن تي رحمت موڪليو ۽ جيڪي توهان سان نفرت ڪن ٿا تن سان نيڪي ڪريو. انهن جي لاءِ بخشش جي دعا ڪريو جيڪي توهان سان بي رحميءَ سان پيش اچن ٿا، ۽ توهان تي هلاڪ ڪرين ٿا."

ليڪن سوال هي آهي ته انهن خطابن جي نوعيت ڇا هئي. ڇا هي روحاني اخلاق ۽ فضائل جو پيغام هو يا تشريع يعني قانون جوڙڻ هو. افسوس هي آهي ته انجيل جا پيروڪار، توڙي ان جا نقاد، ٻئي هتي مختلف قسم جي غلطين جو شڪار ٿي ويا ۽ هو مسيح عليہ السلام جي انهيءَ خطاب کي هڪ قطعي اخلاق جو ضابطو سمجهي ويٺا. ليڪن عملي زندگيءَ ۾ آخرڪار انهن کي هي تسليم ڪرڻو پيو ته انهن ضابطن تي عمل نٿو ڪري سگهجي. پر ساڳي وقت مسيح جا اهي پيروڪار پنهنجو پاڻ کي هي تسلي به ڏيندا رهيا ته توڙي جو هي حڪم ناقابل عمل آهي ليڪن چند مسيحن، ولين ۽ شهيدن بهرحال انهيءَ تي عمل ڪري ورتو هو. ٻئي طرف نقادن چيو ته هي ننهن ڪان وني چوٽيءَ تائين نظري ۽ ناقابل عمل تعليم آهي، عملي نقطئه نظر سان انهيءَ جي ڪا قدر ۽ قيمت ڪونهي ۽ اها فطرت انسانيءَ جي مخالف ۽ ناموافق آهي. حقيقت ۾ انسانذات جي هي وڏي ڏکائيندڙ ناانصافي آهي جيڪا انساني تاريخ جي هن عظيم الشان استاد سان روا رکي وئي آهي. جهڙي طرح بيدرد نقادن انهيءَ کي سمجهڻ جي ڪوشش نه ڪئي، اهڙي طرح نادان پوئلڳن به فهم ۽ بصيرت کان انڪار ڪيو. ڇا مسيح جو پيغام واقعي ناقابل عمل هو؟ ڇا اهو فطرت انساني جي ناموافق هو؟ اهو تسليم ڪرڻ جو مطلب هي

ٿيندو ته اسان بنيادي طور تي انهيءَ قرآني تعليم تي ضرب هڻي رهيا آهيون ته دنيا جي سيني پيغمبرن جو پيغام هڪ ئي آهي.

دعوت مسيح جي حقيقت

اصل ھي آھي ته مسيح جي پيروڪارن ان جي تعليمات جي حقيقت سمجهڻ ۾ ڪوتاهي ڪئي. حضرت مسيح جو ظهور تاريخ جي هڪ اهڙي عهد ۾ ٿيو هو. جڏهن يهودين جو اخلاقي ڏيوالپڻو انتهائي حد تي پهچي چڪو هو. دل جي نيڪي ۽ اخلاق جي پاڪيزگيءَ جي بجاءِ محض ظاهري احڪامن ۽ رسمن جي پرستش کي دينداري ۽ خدا پرستي سمجهيو پئي ويو. يهودين کان علاوه جيتريون متمدن قومون آسپاس ۾ موجود هيون مثلاً، مصري، رومي، شوري، اهي به گهٽ وڌ ساڳي زوال واري حالت مان گذري رهيون هيون. نتيجي ۾ ماڻهن ھي نه ڄاتو ته مسيح جو پيغام مهرباني، محبت، درگذر، بخشش ۽ گناهه جي مروج زندگيءَ کان باز رکڻ جي لاءِ هو. انهيءَ زماني ۾ انساني قتل ۽ هلاڪت جو تماشو ڏسڻ، طرح طرح جي ايذائيندڙ طريقن سان مجرمن کي هلاڪ ڪرڻ، زنده ماڻهن کي وحشي جانورن جي منهن وجهي ڇڏڻ، آباد شهرن کي بنا ڪنهن سبب جي ساڙي ڊير بنائي ڇڏڻ، پنهنجي قوم کان سواءِ سيني انسانن کي غلام سمجهڻ ۽ غلام بنائي رکڻ، رحم، محبت ۽ ڌيرج جي جاءِ تي ڪانئرپڻي ۽ بي رحميءَ تي فخر ڪرڻ، اهو سڀ ڪجهه روم جي تمدن جو اخلاق ۽ مصر جي آشوري ديوتائن جو پسنديده طريقو هو. هاڻي ضرورت هئي ته انسانذات جي هدايت لاءِ هڪ اهڙي هستي مبعوث ٿئي جيڪا نهن کان وٺي چوٽيءَ تائين رحمت ۽ محبت جو پيام هجي. جيڪا انسان جي قلبي ۽ معنوي حالتن (دل ۽ افعالن) جي سڌاري ۽ تزڪيي تي پنهنجو توجه ڪپائي. پوءِ ٿيو ائين جو مسيح جي شخصيت ۾ اها هستي نمودار ٿي، جنهن زبان جي بجاءِ دل ۽ ظاهر جي بجاءِ باطن تي انسانذات جو توجه ڇڪرايو ۽ محبت ۽ انسانيت جو وساريل سبق تازو ڪرائي ڇڏيو.

---

(١) ڪنهن لفظ جي غير حقيقي معنيٰ اصل معنيٰ جي مناسبت سان جيئن مٽيءَ جي اصل معنيٰ خاڪ ۽ مجازي معنيٰ موت.

حضرت مسيح جو الهامي ڪلام مجازات[1] جي قدرتي تاثير رکندڙ هو، ليڪن "مقدس تثليث جا پوئلڳ" ۽ "ڪفاري جهڙا مطلب کان پري عقيدا پيدا ڪندڙ" ان جي واعظن جو موقعو محل ۽ ان جي مجازات جي حقيقت کي نہ سمجهي سگهيا ۽ ان جي منڍ کان آخر تائين لفظي تاويلن ۾ پئجي گمراهہ ٿي ويا.

حضرت مسيح جتي بہ ائين چيو آهي تہ پنهنجي دشمن سان پيار ڪريو تہ يقيناً ان جو ملطلب هي نہ هو تہ هر انسان کي گهرجي تہ پنهنجي دشمن جو عاشق زادو ٿي وڃي، بلڪ ان جو سڌو سنئون مطلب هي هو تہ توهان ۾ ڪاوڙ، غصي، نفرت ۽ انتقام جي جاءِ تي رحمت ۽ محبت جو پرجوش جذبو هئڻ کپي. اهڙين حالتن ۾ جتي پنهنجن ۽ عزيزن سان بہ نفرت جو برتاءُ ڪيو ويندو هجي، اتي هي چوڻ تہ پنهنجي دشمن سان پيار ڪيو، يقيناً نفرت ۽ ڪاوڙ کان پاسيرو ٿيڻ جو هڪ ڪامل جذبو پيدا ڪري سگهيو پئي. يا مثلاً جيڪڏهن هن ائين چيو هو تہ جيڪڏهن ڪو توهان جي هڪ ڳلي تي چماٽ وهائي ڪڍي تہ توهان پنهنجو ٻيو ڳلو اڳتي ڪريو. ڇا انهيءَ جو واقعي اهو مطلب هو تہ اوهان سچ پچ پنهنجو ٻيو ڳلو اڳتي ڪريو يا مطلب هي هو تہ پنهنجي اندر معاف ڪري ڇڏڻ ۽ درگذر ڪرڻ جو جذبو پيدا ڪريو. هر بلاغت واري ڳالهہ جي لفظي معنيٰ وٺڻ، سمجهدار ذهن جو مظهر ناهي. جيڪڏهن اسان انهيءَ قسم جي مجازات کي ان جي ظاهر تي وٺڻ لڳاسي تہ پوءِ نہ صرف سموري الاهي تعليمات درهم برهم ٿي وينديون، بلڪ انسان جو اهو سمورو ڪلام جيڪو الهام ۽ بلاغت سان سرجيل آهي هڪ لحظي ۾ درهم برهم ٿي ويندو.

بيشڪ مذهبن ۽ دنيا جي قانونن جرم ۽ گناهہ جي لاءِ تعزيرات ۽ سزائن جو حڪم ڏنو آهي، ليڪن تعذير يا سزا کي صرف انهيءَ لاءِ گوارا ڪيو ويندو آهي تہ وڏي درجي جي براين کي روڪڻ لاءِ هڪ گهٽ درجي جي برائيءَ کي برداشت ڪيو وڃي. خالص مذهبي نقطہ نظرسان تعذير ۽ سزا جو غرض انهيءَ کان وڌيڪ ڪونهي. ليڪن دنيا ان کي عذاب ڏيڻ ۽ هلاڪت جو خوفناڪ هٿيار بڻائي ورتو آهي. اهو ئي سبب آهي جو اسان ڏسون ٿا تہ انساني قتل ۽ رهزني جو ڪوبہ اهڙو ڇرڪائيندڙ

واقعو ڪونهي جيڪو شريعت ۽ قانون جي ناليِ تي نہ ڪيو ويو هجي. جيڪڏهن تاريخ کان پڇيو وڃي تہ جنگين کي ڇڏي انساني هلاڪت ۽ بربادي‌ءَ جون سڀ کان وڏيون قوتون کهڙيون رهيون آهن، تہ يقيناً تاريخ جون آڱريون انهن عدالت گاهن جي طرف کڄي وينديون جيڪي مذهب ۽ قانون جي نالي سان قائم ڪيون ويون ۽ جن هميشہ پنهنجي هم جنس جي عذاب ۽ هلاڪت جو عمل جاري رکيو. حضرت مسيح جو مقصد هرگز هي نہ هو تہ هو نفس تعذير ۽ سزا جي خلاف ڪا نئين شريعت اڳيان آڻي، بلڪ هن جو مقصد هي هو تہ انسان ۾ درگذر ۽ محبت جا جذبا اڀارجن. هو ٻڌائڻ گهري پيو تہ انساني عملن ۾ اصل رحم ۽ محبت آهي ۽ سزا هڪ آخري شڪل ۽ هڪ اڻٽر علاج آهي.

موسوي شريعت جي پيروڪارن شريعت کي صرف سزا ڏيڻ جو هٿيار ٺاهي ورتو هو، ان ڪري حضرت مسيح ٻڌايو تہ شريعت صرف سزا ڏيڻ جي لاءِ ناهي بلڪ نجات جو رستو ڏيکارڻ ايندي آهي ۽ نجات جو رستو رڳو محبت ۽ رحمت جو رستو ئي آهي.

عمل ۽ عامل

انسان جي بنيادي غلطي هي رهي آهي تہ هو "عمل" ۽ "عامل" ۾ امتياز قائم نہ ٿو رکي. مذهب انهيءَ فرق ۽ امتياز کي واضح طور پيش ڪري ٿو. سڀني مذهبن جو هي مقصد رهيو آهي تہ بدعملي ۽ گناه جي پاسي کان انسان جي دل ۾ نفرت پيدا ڪئي وڃي. ليڪن مذهبن هي ڪڏهن بہ گوارا نہ ڪيو آهي تہ خود انسان جي اندر ۾ انسان کان نفرت پيدا ٿي پوي. يقيناً مذهبن زور ڏنو آهي تہ گناه کان نفرت ڪيو، ليڪن هي ڪڏهن نہ چيو آهي تہ گنهگار کان نفرت ڪيو. ان جو مثال ائين آهي جيئن هڪ طبيب هميشہ ماڻهن کي بيمارين کان ڊيڄاريندو رهندو آهي ۽ انهن جي موتمار نتيجن جو ڇرڪائيندڙ نقشو پيش ڪندو رهندو آهي. ليڪن حڪيم ڪڏهن بہ ائين نہ ڪندو آهي تہ جيڪي ماڻهو بيمار ٿي پون انهن کان ڊڄڻ ۽ نفرت ڪرڻ لڳي. بلڪ هن جي تہ سموري توجهہ ۽ شفقت جو مرڪز بيمار جو وجود هوندو آهي. جيڪو انسان جيترو زياده بيمار هوندو، اوترو ئي زياده هن جي توجهہ ۽ شفقت جو مرڪز بڻجي

ويندو. اهو ساڳيو ئي شيوو روح ۽ دل جي طبيبن جو هوندو آهي. اُهي گنهگار کان نفرت نہ ڪندا آهن بلڪ ان جي لاءِ سراپا رحمت ۽ شفقت بڻجي ويندا آهن. هو يقيناً چاهيندا آهن تہ اسان ۾ گناهن کان نفرت پيدا ٿئي، گنهگار انسانن کان نہ. فرق ۽ امتياز جو هي نازڪ مقام آهي جتي وڏن وڏن مذهبي پيروڪارن ڏڪ کاڌو آهي. حضرت مسيح جي تعليم پوري جو پوري انهيءَ حقيقت تي بيٺل هئي تہ گناهن کان نفرت ڪيو، مگر انهن انسانن کان نفرت نہ ڪيو جيڪي گناهن ۾ مبتلا ٿي ويا آهن بلڪ انهن سان لطف ۽ مهربانيءَ جو وهنوار ڪيو، تان تہ هو پنهنجي ماضيءَ جي گناهن جي تلافي ڪري سگهن ۽ انساني زندگيءَ لاءِ ڀيهر هڪ ڪارگر موڙي ٿي پون. ڪجھ تابعي امامن انهيءَ حقيقت ڏانهن هنن لفظن ۾ اشارو ڪيو آهي. انڪسار العامين احب الي الله من صولتہ المطيعين. "خدا کي فرمانبردار بندن جي وڏائيءَ کان وڌيڪ گنهگار بندن جو نياز ۽ نوڙت محبوب آهي." اهائي حقيقت اسان قرآن ۾ ڏسئون ٿا تہ جتي بہ خدا گنهگار انسانن کي مخاطب ڪيو آهي تہ گهڻو ڪري "يا" سان، (يعني اي منهنجا ٻانها) جيڪا نسبت ۽ محبت تي دلالت ڪندي آهي.

قل يا عبادي الذين اسرفوا علیٰ انفسهم ....

(اي پيغمبر منهنجي طرف کان ماڻهن کي چؤ) تہ اي منهنجا ٻانهؤ! جن پنهنجو پاڻ تي زيادتي ڪئي آهي سي خدا جي رحمت مان اميد نہ لاهيو (جيڪڏهن هاڻي بہ منهنجي ڏيکاريل واٽ تي هلڻ شروع ڪيو تہ مان بہ رحمت جي موٽ ڪندس).
(الزمر-٥٣)

هن طرح سان مخاطب ڪرڻ جو مثال بلڪل ائين ئي آهي جيئن هڪ پيءُ محبت جي جوش ۾ پٽ کي پڪاريندو آهي، اي منهنجا پٽ! اي منهنجا ٻچا! حضرت امام جعفر صادق سورت زمر جي آيت رحمت جو تفسير ڪندي فرمايو آهي تہ جڏهن اسين پنهنجي اولاد کي پاڻ ڏانهن نسبت ڏئي سڏيندا آهيون تہ اهي بي خوف اسان ڏي ڊوڙي پوندا آهن، ڇاڪاڻ تہ سمجهي ويندا آهن تہ اسان انهن تي ڪاوڙيل ناهيون. قرآن ۾

خدا ويهن کان وڌيڪ هنڌن تي اسان کي "عبادي" چئي پاڻ ڏانهن نسبت ڏني اٿائين ۽ سخت کان سخت گهنگار انسان کي به "ياعبادي" چئي پڪاريو اٿائين. ڇا انهيءَ کان به وڌيڪ ان جي رحمت ۽ بخشش جو ڪو پيام ٿي سگهي ٿو؟!

انجيل ۽ قرآن جي تعليمات ۾ ڪو اختلاف ناهي

حضرت مسيح جي تعليم ۽ قرآن جي تعليم ۾ اصل جو ڪوبه فرق ڪونهي. ٻنهي جي حڪمن جو معيار هڪ ئي آهي. فرق صرف بيان جي موقعي ۽ بيان جي پيرائي جو آهي. حضرت مسيح صرف قلب جي سڌاري تي زور ڏنو آهي ۽ ڪابه نئين شريعت پيش نه ڪئي. انهيءَ ڪري جو موسوي شريعت موجود هئي ۽ هو ان ۾ تبديلي ڪرڻ نه پيو گهري. هو صرف گهري پيو ته انهيءَ شريعت کي قلب جي تزڪيي لاءِ استعمال ڪيو وڃي. ليڪن قرآن ساڳي وقت اخلاق ۽ قانون ٻنهي جا احڪام بيان ڪري ٿو. تنهن ڪري قدرتي طور تي قرآن، بيان جو اهڙي طرز ۽ طريقو اختيارُ ڪيو جيڪو مجازات ۽ متشابهات جي بجاءِ احڪام ۽ قانون جو صاف صاف، توريل تڪيل بيان جو طريقو هو. قرآن سڀ کان پهريان "معاف ڪرڻ" ۽ "درگذر" تي زور ڏنو ۽ ان کي نيڪي ۽ فضيلت جو اصل قرار ڏنو. ٻيو هي ته اٽتر صورتن ۾ "بدلو" وٺڻ ۽ "سزا" ڏيڻ جو دروازو به کليل رکيو ۽ ٿيون هي ته نهايت واضح ۽ کليل لفظن ۾ ان ڇيو ته بدلي ۽ سزا ۾ "زيادتي نه" هئڻ گهرجي. نه ته اها "نانصافي" ٿيندي. سيني مذهبن جا اهي ئي ٿي اصول رهيا آهن.

و جزاؤ سيئتہ .....

"۽ ڏسو برائيءَ جي بدلي ۾ اهڙوئي ۽ اوتروئي بدلو آهي. ليڪن جيڪو شخص بخشي ڇڏي ۽ بگاڙڻ جي بجاءِ سنواري ته يقين ڪريو ته ان جو اجر الله جي ذمي آهي. الله انهن ماڻهن کي دوست نٿو رکي جيڪي زيادتي ڪرڻ وارا آهن. ۽ جنهن تي به ظلم ڪيو ويو هجي ته هو ان ظلم جي پٺيان ان جو بدلو وٺي. ائين ڪرڻ وارن تي ڪو الزام ڪونهي. الزام انهن ماڻهن تي آهي جيڪي انسانن تي ظلم ڪندا آهن ۽ ناحق

ملڪ ۾ فساد جو باعث بڻبا آهن، سو اهي ئي ماڻهو آهن جن
جي لاءِ دردناڪ عذاب آهي. ۽ جيڪڏهن ڪو بدلو وٺڻ
جــي بجاءِ برائي برداشت ڪري وڃي ۽ بخشي ڇڏي ته يقيناً
اها وڏ وڙائپ جي ڳالهه آهي.“ (شوريٰ-۴۰، ۴۳)

ٿورو غور ڪيو ته توڙي جو بدلي ۽ سزا جو دروازو کليل رکيو ويو آهي پر زور معاف ڪرڻ ۽ درگذر تي ڏنو ويو آهي. ۽ گڏوگڏ ٻڌايو ويو آهي ته نيڪي ۽ فضيلت جو رستو اصل ۾ معاف ڪرڻ ۽ درگذر وارو ئي آهي. وري هن پهلوءَ تي به نظر رهي ته قرآن انهيءَ سزا کي جيڪا برائيءَ جي بدلي ۾ ڏني وڃي ان کي ”برائي“ جي نالي سان ئي تعبير ڪيو آهي. يعني ”سيئا“ جي بدلي ۾ جيڪو ڪجهه ڪيو ويندو اهو به ”سيئا جهڙو ئي“ هوندو. بيشڪ برائي ڪڏهن نيڪي به بڻجي سگهي ٿي، ليڪن سزا جو دروازو انهيءَ لاءِ کليو رکيو ويو آهي ته ڪٿي اجان به وڏيون برايون پڌريون نه ٿيڻ لڳن. وري انهيءَ ماڻهوءَ جي باري ۾ جيڪو معاف ڪري، ”اصلح“ جو لفظ چيو ويو آهي. يعني ”سنوارڻ وارو“- انهيءَ مان معلوم ٿيو ته زندگيءَ جا اصل سنوارڻ وارا اهي ئي ٿيا جيڪي معاف ڪرڻ ۽ درگذر جو رستو اختيار ڪرڻ وارا آهن. ممڪن آهي ته هتي هي خدشو محسوس ڪيو وڃي ته جيڪڏهن في الحقيقت قرآن جي تعليم جو اصل اصول رحمت ئي آهي ته پوءِ ان پنهنجي مخالفن جي باري ۾ سخت طرز ڇو اختيار ڪئي. ان جو تفصيلي جواب ته پنهنجي جاءِ تي ايندو، ليڪن هتي انهيءَ سلسلي ۾ مختصر اشارو ڪجي ٿو. بيشڪ قرآن ۾ اهڙا هنڌ موجود آهن جتي پيغمبر اسلام جي زماني ۾ قرآني تعليم کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪرڻ وارن ماڻهن لاءِ ڏاڍي سخت طرز اختيار ڪئي وئي آهي. ليڪن سوال هي آهي ته ڪهڙن مخالفن جي لاءِ؟ انهن جي لاءِ جن جي مخالفت رڳو فڪر ۽ عقيدن جي اختلاف هيٺ هئي؟ يا انهن جي لاءِ جن جي مخالفت جارحانه دشمنيءَ جي شڪل اختيار ڪري ورتي هئي. قرآن تي هڪ سرسري نظر وجهڻ سان به اها ڳالهه واضح ٿي ويندي ته قرآن جتي به مخالفن جو ذڪر ڪندي سختيءَ جو اظهار ڪيو آهي، اهي ساڳيائي مخالف آهن جن قرآن تي ايمان آڻڻ وارن کي ڄاڻي واڻي هلاڪ ڪيو ۽ انهن سان جارحاڻي دشمني ۽ شرارت جو سلوڪ ڪيو. اهڙن

مخالفن سان بہ نرمي ۽ شفقت جو وهنوار ڪرڻ انسانيت جي بدخدمتي ليکجي ها. اُها هڪ اهڙي رحمت هجي ها جيڪا ظلم ۽ فساد ۽ شرارت ۽ ناانصافيءَ جي پرورش ڪرڻ واري هجي ها. قرآن، الاهي صفتن ۾ رحمت سان گڏ عدالت کي بہ جڳهہ ڏني آهي جنهن جو ذڪر اينڌڙ باب ۾ ايندو. قرآن رحمت کي عدالت کان جدا نہ ٿو ڪري، بلڪ ان کي عين رحمت قرار ڏئي ٿو. هو چوي ٿو تہ توهان انسانيت سان رحم ۽ محبت جو برتاءُ ڪري ئي نہ ٿا سگهو جيستائين ظلم ۽ شرارت جي لاءِ توهان ۾ سختي ناهي. انجيل ۾ اسان ڏسون ٿا تہ حضرت مسيح بہ پنهنجي زماني جي مفسدن کي "نانگ جا ڦر" ۽ "ڏاڙيلن جي ٽولي" چوڻ تي مجبور ٿيو.

مِڙئي ڪفر ۽ شرارتي ڪفر

قرآن ڪفر جو لفظ انڪار جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي. انڪار ٻن طرحن جو هوندو آهي. هڪ انڪار محض ۽ ٻيو انڪار جارحانہ. (مڙئي ڪفر يا شرارتي ڪفر.) مڙئي ڪفر ڪيترين شڪلين اختيار ڪري سگهي ٿو. هڪ شخص توهان جي تعليم کي قبول نہ ٿو ڪري، انهيءَ ڪري جو اها هُن کي سمجهہ ۾ نہ ٿي اچي يا منجهس طلب صادق ڪونهي، يا انهيءَ لاءِ تہ جنهن رستي تي هو هلي رهيو آهي انهيءَ تي قانع آهي. هي مِڙئي ڪفر آهي. انهيءَ لاءِ قرآن چوي ٿو تہ اي پيغمبر چئي ڏي تہ لکم دينڪم وليَ دين- يعني توهان جي لاءِ توهان جو رستو ۽ منهنجي لاءِ منهنجو رستو آهي. ان جي برعڪس جارحاڻو يا شرارتي انڪار، مڙئي انڪار کان مختلف هوندو آهي. شرارتي انڪار مان مقصد اهڙي حالت آهي جيڪا صرف اوتري تي ڪفايت نہ ڪندي آهي، بلڪ ان ۾ توهان جي خلاف ضد ۽ هٺ پيدا ٿي پوندو آهي. اهڙي قسم جو مخالف پنهنجي پوري قوت سان توهان جي هلاڪت ۽ بربادي‌ءَ جي پٺيان پئجي ويندو آهي ۽ توهان ڪيتري بہ سچي ڳالهہ چئو، هو توهان کي تِري هيٺ ڪندو ۽ توهان کي آرام وٺڻ نہ ڏيندو. انهيءَ نوعيت جي مخالفن جي باري ۾ قرآن بيان جو اهڙو طريقو اختيار ڪيو آهي جيڪو سخت معلوم ٿئي ٿو.

لهم قلوب لا يفقهون بها .....

"انهن کي دليون آهن پر انهن سان سوچين نٿا. انهن کي اکيون آهن مگر انهن سان ڏسن نٿا. انهن کي ڪن آهن مگر ٻڌن نٿا. هو اهڙا تي ويا آهن جهڙا جانور. بلڪ انهن کان ٻه وڌيڪ گمراهه- بيشڪ اهي ئي ماڻهو آهن جيڪي غفلت ۾ ٻڏا پيا آهن." (الاعراف-١٧٩)

انسانذات جي تاريخ ۾ جڏهن ٻه سچائيءَ جي دعوت ظاهر ٿي آهي ته ڪجهه ماڻهن انهيءَ کي قبول ڪيو آهي ۽ ڪجهه انڪار ڪيو آهي. ليڪن ڪجهه ماڻهو اهڙا ٻه هئا جن جاٽي واٽي پوري شدت سان ان جي مخالفت ڪئي آهي. قرآن کي انهن ٽنهي قسم جي ماڻهن سان منهن ڏيڻو پيو. ان پهرين جماعت کي پنهنجي تربيت جي آغوش ۾ ورتو- ٻي جماعت کي پنهنجو پيغام ٻڌايو، انهيءَ تي غور ويچار ڪرڻ جي ڪين مهلت ڏني ۽ چيو ته لا اڪراه في الدين- دين ۾ ڪوبه زور زبردستي ڪونهي. ليڪن ٽين جماعت سان هو دابي دڙڪي ۽ لعنت ملامت سان پيش آيو. جيڪڏهن اهڙي جماعت سان ٻه قرآن لطف ۽ رحمت جو لهجو اختيار ڪري ها ته انهيءَ جو مطلب جارحاڻي قول ۽ عمل جي اڳيان جهڪڻ تي پوي ها ۽ اها شيءِ قانون فطرت جي خلاف ٿي پوي ها. رحمت هميشه عدالت سان گڏ گڏ رهندي آهي. فطرت جي دنيا ۾ هي عام قانون ڪارفرما آهي جنهن جي پابندي اسلامي دنيا لاءِ ٻه ضروري رهي آهي.

خدا جي صفت عدل

ربوبيت ۽ رحمت کان پوءِ قرآن ۾ خدا جي جنهن صفت جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اها ان جي عدل واري صفت آهي. قرآن جي نازل ٿيڻ وقت جزا جو جيڪو اعتقاد هو، قرآن انهيءَ ڪي رد ڪري ڇڏيو. هو جزا کي انسان جي عملن جو اٽل نتيجو ۽ مڪافات قرار ڏئي ٿو. جزا جو قديم عقيدو، مطلق العنان بادشاهن جي شاهيت ۽ الوهيت مان ورتل هو. ان جي مشابهت ۾ ماڻهو هي سمجهڻ لڳا هئا ته خدا به مطلق العنان بادشاهن وانگر دل گهريا انعام ۽ سزائون ڏيڻ لڳي ٿو. انهيءَ ڪري تنهن زماني جا ماڻهو ديوتائن جي ڏمر جو جوش ٺڏو ڪرڻ لاءِ طرحين طرحين قربانيون ڏيندا هئا ۽ انهن جي مهربانيءَ جي نظر پسڻ لاءِ ڪيترائي نذر نياز باسيندا هئا.

يهودين ۽ عيسائين جو معبود بابت تصور ديوتائي تصور کان ڪي قدر بلند ٿي ويو هو، ليڪن پراڻي زماني جي عام تصور جي بنيادي خصوصيت بدستور باقي هئي. يهودين جو عقيدو هو ته ٻين جي ديوتائن وانگر خدا هڪ مطلق العنان بادشاه آهي جيڪو انهن کان خوش هوندو ته اسرائيل جي خدا جي حيثيت اختيار ڪري وٺندو ۽ ناخوش هوندو ته انتقام جي جوش ۾ اچي انهن جي بربادي ۽ هلاڪت جو سبب بڻجي پوندو. عيسائين جو عقيدو هو ته آدم جي گناه جي ڪري ان جو پورو نسل مغضوب (ڌڪاريل) ٿي ويو ۽ جيستائين خدا پنهنجي صفت انسيت کي مسيح جي شڪل ۾ قربان نه ڪيو تيستائين ان جي نسلي گناه ۽ مغضوبيت (غضب هيٺ رهڻ) جو ڪفارو نه ٿي سگهيو.

ليڪن قرآن جزا ۽ سزا جو اعتقاد هڪ ٻي شڪل ۽ نوعيت جو پيش ڪيو آهي. هو ان کي خدا جو ڪوبہ اهڙو فعل قرار نٿو ڏئي جيڪو ڪائنات هستيءَ جي عام قانون ۽ نظام کان الڳ هجي. قرآن چوي ٿو تہ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ مڪافات جو هڪ عالمگير قانون عمل هيٺ آهي. ڪائنات هستيءَ جو عالمگير قانون هي آهي تہ هر حالت ڪونہ ڪو اثر رکي ٿي. فڪر، احساس يا عمل جي شڪل ۾ هر شيءِ ڪانہ ڪا وصف يا خاصيت رکي ٿي ۽ اهي پنهنجا سٺا يا خراب اثر ظاهر ڪندا رهن ٿا. ۽ انهيءَ جو نالو جزا ۽ سزا يا عذاب ۽ ثواب آهي. سٺن عملن جو نتيجو سٺائي آهي ۽ اهو ثواب آهي. اهڙي طرح برن عملن جو نتيجو برائي آهي ۽ اهو عذاب آهي. هڪ کي جنت سان ۽ ٻئي کي جهنم سان تعبير ڪيو ويو آهي. قرآن جو فرمان آهي تہ ڪائنات جي هر شيءِ پنهنجي هڪ مخصوص فطرت رکي ٿي ۽ اهو ئي حال انساني عملن جو بہ آهي. هر عمل پنهنجو نتيجو پيدا ڪري ٿو ۽ انهيءَ کي قرآن جزا ۽ سزا، عذاب ۽ ثواب يا عدالت سڏي ٿو:

امر حسب الذين اجترحوا .....

”جيڪي ماڻهو برايون ڪن ٿا، ڇا اهي سمجهن ٿا تہ اسان انهن کي انهن ماڻهن جهڙو ڪري ڇڏينداسي جيڪي ايمان رکن ٿا ۽ جن جا عمل سٺا آهن؟ ۽ ٻئي برابر ٿي وڃن زندگيءَ ۾ بہ موت ۾ بہ. (جيڪڏهن انهن ماڻهن جي سمجهہ ۽ دانش جو فيصلو اهو ئي آهي تہ) افسوس انهن جي فيصلي تي. ۽ الله آسمانن ۽ زمين کي بيڪار ۽ اجايو نہ بڻايو آهي ۽ انهيءَ لاءِ بڻايو آهي تہ هر جان کي انهيءَ جي ڪمائيءَ جي مطابق بدلو ملي ۽ هي بدلو پورو پورو ملندو، ڪنهن تي ظلم نہ ڪيو ويندو.“ (جاثيہ_٢١_٢٢)

اهو ئي سبب آهي جو قرآن سٺي ۽ بري عمل کي ’ڪسب‘ (ڪمائي) جي لفظ سان پيٺ ڏني آهي. عربيءَ ۾ ڪسب جي لفظي معنيٰ آهي، اهڙا ڪم جنهن جي نتيجي مان توهان کي فائدا حاصل ڪرڻ گهرو. يعني ڪسب جو مطلب هي ٿيو تہ انسان جي لاءِ جزا ۽ سزا خود

انسان جي ئي ڪمائي آهي. قرآن سورت بقره ۾ جزا ۽ سزا جو قائدو ڪليو هيئن بڌايو آهي:

لها ما ڪسبت و عليها مااڪتسبت.

"هر انسان جي لاءِ اهو ئي آهي جيڪي ڪجھ ان جي ڪمائي هوندي. جيڪو ڪجھ ان کي ملندو اهو به ان جي ڪمائي مان ۽ جنهن جي لاءِ ان کي جوابده ٿيڻو آهي اهو به ان جي ڪمائي سان آهي." (بقره - ٢٨٦)

من عمل صالحا فلنفسه .....

"جنهن به نيڪ ڪم ڪيو ته هن پنهنجي لاءِ ڪيو ۽ جنهن برائي ڪئي ته خود انهيءَ جي اڳيان ايندي. ۽ ائين ڪونهي ته تنهنجو پالڻهار پنهنجي ٻانهن لاءِ ظلم ڪرڻ وارو هجي." (حم سجده-٤٦)

اهو اصول قومن ۽ جماعتن تي به لاڳو آهي:

تلڪ امة قد خلت .....

"اها هڪ امت هئي جيڪا گذري چڪي آهي، انهيءَ جي لاءِ اهو نتيجو هو جيڪو انهيءَ ڪمايو ۽ توهان جي لاءِ اهو نتيجو آهي جيڪو توهان ڪمائيندؤ." (بقره-١٣٤)

هڪ مشهور حديث قدسيءَ ۾ حياتيءَ جي انهيءَ اصول جي طرف هيئن اشارو ڪيو ويو آهي:

يا عبادي لو ان اولڪم .....

"اي منهنجا ٻانهؤ! جيڪڏهن توهان مان سڀ انسان جيڪي پهريائين گذري چڪا آهن ۽ اهي سڀ جيڪي بعد ۾ پيدا ٿيندا ۽ سڀ انس و جن انهيءَ شخص وانگر نيڪ ٿي وڃن جيڪو توهان مان سڀ کان وڌيڪ متقي هجي، ته ياد رکو ته انهيءَ سان منهنجي خداونديءَ ۾ ڪجھ اضافو نه ٿيندو. اي

منهنجا ٻانهؤ! جيڪڏهن اهي سڀ جيڪي پهريائين گذري چڪا ۽ اهي سڀ جيڪي بعد ۾ پيدا ٿيندا ۽ سڀ انس و جن انهيءَ شخص وانگر بدڪار ٿي وڃن جيڪو توهان مان سڀ کان وڌيڪ بدڪار آهي، ته انهيءَ سان منهنجي خداونديءَ ۾ ڪو نقصان نه ٿئي ها. اي منهنجا ٻانهؤ! جيڪڏهن اهي سڀ جيڪي پهريائين گذري چڪا ۽ اهي سڀ جيڪي بعد ۾ پيدا ٿيندا هڪ هنڌ جمع ٿي مون کان سوال ڪن ها ۽ مان هر انسان کي ان جي گهربل مراد بخشي ڇڏيان ته منهنجي رحمت ۽ بخشش جي خزاني مان انهيءَ کان زياده ڪمي نه ٿئي ها، جيتري ڪمي سئي جي پاڪڙي جيترو پاڻي نڪرڻ جي ڪري سمنڊ ۾ ٿي سگهي ٿي. اي منهنجا ٻانهؤ! ياد رکو توهان جا عمل ئي آهن جن کي مان توهان جي لاءِ ضابطي ۽ نگرانيءَ ۾ رکان ٿو ۽ انهن جا نتيجا بغير ڪنهن گهٽ وڌائيءَ جي توهان کي واپس ڏئي ڇڏيان ٿو. پوءِ جيڪو توهان مان چڱائي ماڻي ان کي گهرجي ته هو الله جي حمد ۽ ثنا ڪري ۽ جنهن کي برائي پيش اچي ته کيس گهرجي ته پاڻ پنهنجي وجود کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي ملامت نه ڪري.“ (رواه مسلم)

هتي ڪنهن جي دل ۾ هي خدشو نه اڀرڻ گهرجي ته جزا ۽ سزا رڳو خدا جي خوشنودي يا ناراضگيءَ جو نتيجو آهي. قرآن جو فرمان هي آهي ته جزا ۽ سزا سيني انسانن جي پنهنجي عملن جو نتيجو آهي. باقي خدا نيڪ عمل کان خوش ٿئي ٿو ۽ بدعمل کان ناراض ٿئي ٿو. بهرحال جزا جي انهيءَ قانون جي لاءِ ”الدين“ (بدلي وارو ڏينهن) جو اصطلاح نهايت موزون آهي ۽ انهن سيني غلط تصورن جو خاتمو ڪري ڇڏي ٿو جيڪي انهيءَ باري ۾ ڦهليل هئا. سورت فاتح ۾ انهيءَ جي استعمال سان نيڪي ۽ برائي جي پيدا ٿيڻ وارن نتيجن ’جزا ۽ سزا‘ جي اصل حقيقت پڌري ڪري ڇڏي آهي.

وري هي به ياد رکڻ گهرجي ته قرآن ربوبيت ۽ رحمت کان پوءِ خدا جي صفت قهر ۽ جلال مان ڪنهن جو ذڪر نه ڪيو آهي. ان جي برخلاف هو خدا کي ”مالڪ يوم الدين“ بيان ڪري ٿو. جنهن سان

ربوبيت ۽ رحمت ٻنهي صفتن سان گڏ الله تعاليٰ جي صفت عدل جو تصور اسان جي ذهن ۾ پيدا ٿي وڃي ٿو. ان مان معلوم ٿيو ته قرآن خدا جي صفتن جو جيڪو تصور قائم ڪيو آهي ان ۾ قهر ۽ غضب جي لاءِ ڪائي گنجائش ڪونهي، البت عدل ضرور آهي. قرآن ۾ جيڪي قهري صفتون بيان ڪيون ويون آهن، سي اصل ۾ انهيءَ جا مظاهر آهن جيڪي بني نوع انسان جي بهتريءَ جي لاءِ ڪم ڪندا رهن ٿا. حقيقت ۾ صفات الاهي جي تصور جو هي اهو موڙ آهي جتي انساني فڪر هميشه ٿاٻو کاڌو آهي. انسان ڪائنات هستيءَ جي سيني ناخوشگوار واقعن کي خدا جي ڪاوڙ جو مظهر قرار ڏنو آهي ۽ قهر ۽ غضب جي صفتن کي صفات الاهي مجي ورتو آهي. حالانڪ جيڪڏهن انسان ڪائنات جي فطرت واري حقيقت کي ويجهڙائيءَ کان ڏسي ها ته معلوم ڪري وٺي ها ته جن مظهرن کي هو خدا جو قهر ۽ غضب سمجهي رهيو آهي اهي عين رحمت جي تقاضا آهن. جيڪڏهن ڪائنات جي فطرت ۾ مڪافات جو قانون هلندڙ نه هجي ها يا تڪميل جا درجا طئه ڪرڻ لاءِ رستي جون رڪاوٽون پري نه ڪيون وڃن ها ته عدل جو ميزان قائم نه رهي ها ۽ سموري هستيءَ جو نظام درهم برهم ٿي وڃي ها.

جهڙي طرح خلقت جو ڪارخانو پنهنجي وجود ۽ بقا لاءِ خدا جي ربوبيت ۽ رحمت جو محتاج آهي اهڙي طرح پنهنجي تڪميل جي لاءِ ان جي عدل جو به محتاج آهي. ربوبيت ۽ رحمت زندگيءَ جي لاءِ فائدي ۽ فيضان جو سرچشمو آهن ۽ انهيءَ سان هي جوڙ، خوبي ۽ سينگار ظهور ۾ آيو آهي. جيڪڏهن توهان ڪائنات ۾ خلقت جي انهيءَ پهلوءَ جو غور سان مشاهدو ڪيو ته اوهان ڏسندا ته هتي خوبي ۽ جمال، ۽ جوڙ ۽ سينگار ۾ جيڪو ڪجهه آهي اهو سڀ ڪجهه "قوت عدل" جي ڪري ئي ته آهي.

عربي ۾ معدلت يا عدل جي معنيٰ آهي برابر هجڻ. عدالت جو ڪم ٻنهي فريقن جي وچ ۾ پاڻ ۾ ٿيل زيادتين کي پري ڪرڻ هوندو آهي. تارازي جي تور کي به عدل يا معدلت چوندا آهن، ڇاڪاڻ ته اهو ٻنهي پڙن جو وزن برابر ڪري ٿو. عدل زندگيءَ ۾ تناسب پيدا ڪري ٿو ۽ هڪ جز کي ٻئي جز جي برابر آڻي اتحاد ۽ هڪ جهڙائيءَ جو مظاهرو ڪري ٿو. اهو ئي قانون آهي جيڪو زندگي ۽ فڪر جي هر اسلوب ۾ حسن ۽

تناسب کي جرڪائي ٿو. هن هستيءَ جي ڪارخاني جو سمورو نظام عدل ۽ توازن تي قائم آهي.

شمسي نظام جو هر سيارو ۽ ستارو هڪ ٻئي سان هڪ خاص توازن واري نظام ۾ جڪڙيل پنهنجي پنهنجي دائرن ۾ حرڪت ڪري رهيا آهن. ساڳيو ئي قانون آهي جيڪو معاشرت جي نظام کي برقرار رکندو اچي ٿو. جيڪڏهن هي هڪ گهڙيءَ لاءِ به بي حرڪت ٿي وڃي ته سمورو نظام ڊانوان ڊول ٿي وڃي. قرآن اسان کان غور ڪرڻ جو مطالبو ڪري ٿو ته، جڏهن عدل جو هي اصول ڪائنات جي خلقت جي هر حصي ۾ لاڳو آهي، ته پوءِ اهو ڪيئن ممڪن آهي ته انسان جا اعمال ۽ افڪار ان جي اثر کان خارج ٿي وڃن. انهيءَ ڪري ان پوري توازن ۽ تناسب جي عمل کي، جيڪو زندگيءَ جي هر شعبي ۾ ڪارفرما آهي، قرآن ان کي عمل صالح جو نالو ڏنو آهي. ان کان سواءِ بدعملي يا برائيءَ جي لاءِ جيتريون تشريحون ڪيون آهن اهي سڀ اهڙيون آهن جو جيڪڏهن معنيٰ تي غور ڪيو وڃي ته عدل ۽ توازن جو ضد ۽ مخالف ثابت ٿيندا. مثلاً ظلم، سرڪشي، فضول خرچي، غلط استعمال، زيان، فساد، دشمني وغيره جن کي اسين ظلم به چئون ٿا. عربيءَ ۾ انهيءَ جي معنيٰ هي آهي ته جيڪا ڳالهه جنهن جڳهه تي هئڻ گهرجي اها اتي نه هجي يا بي محل هجي. انهيءَ ڪري قرآن شرڪ کي ظلم عظيم سڏيو آهي ڇاڪاڻ ته انهيءَ کان وڌيڪ ڇسي ڳالهه ڪا آهي ئي ڪونه. ۽ هي ظاهر آهي ته ڪنهن ڳالهه جي ڇسائپ يا ان جو پنهنجي صحيح جڳهه تي نه هئڻ هڪ اهڙي حالت آهي جيڪا عدل واري تقاضا جي منافي آهي. اهڙي طرح سرڪشيءَ جي معنيٰ آهي ڪنهن شيءِ جو پنهنجي حد کان گذري وڃڻ. جڏهن درياهه جو پاڻي پنهنجي حد کان گذري ويندو آهي ته طُغيان (سرڪشي) جو لفظ استعمال ڪيو ويندو آهي. ظاهر آهي حد کان تجاوز، توازن ۽ عدل جي منافي آهي. اسراف (فضول خرچي) تبذير (غلط استعمال) فساد (شرارت) به انهيءَ شعبي ۾ اچن ٿا. اعتدا ۽ عدوان ٻنهي جي معنيٰ حد کان لنگهي وڃڻ آهي. مطلب ته هر اها شيءِ جيڪا بي محل هجي، تعمير ۽ تڪميل جي رستي جي رڪاوٽ آهي ته ان کي رستي کان هٽائڻ گهرجي. عدل اِهو ئي ڪم سرانجام ڏئي ٿو، جيڪو قرآن جي لفظن ۾ خدا جي رحمت يا رحمانيت جو اظهار آهي.

وحدت دين

جزا ۽ سزا جو قانون جنهن جو گذريل باب ۾ ذڪر ٿيو آهي، انساني ذميوارين جي سوال سان بحث ڪري ٿو. هر عمل جو ردعمل هوندو آهي. عذاب ۽ ثواب بہ انسان،جي عملن جو نتيجو آهن. اهڙي صورت ۾ هي سوال پيدا ٿئي ٿو تہ ڇا الله جي ربوبيت جنهن جو مقصد ئي ڪائنات هستيءَ جي پالنا ۽ اوسر آهي، انسان کي اها صلاحيت عطا ڪري ٿي تہ هو يقين ۽ اطمينان سان پنهنجي انهن ذميوارين کي پورو ڪري سگهي جن سان زندگيءَ ۾ واسطو پوندو رهي ٿو. ٻين لفظن ۾ ڇا انسان ۾ انهيءَ ڳالهه جو استعداد هوندو آهي ۽ ڇا کيس اهڙا موقعا ملندا آهن جو پنهنجي لاءِ عمل جو اهو رستو چونڊي وٺي جيڪو کيس ڀلائيءَ جي طرف وٺي وڃي، تان تہ سندس عملن ۽ افعالن تي جزا ۽ سزا جي قانون کي حق بجانب قرار ڏئي سگهجي. قرآن انهيءَ جو جواب هائو ۾ ڏئي ٿو:

الذي خلق فسوىٰ والذي قدر فهدىٰ.

"اهو پالڻهار، جنهن هر شيءِ کي پيدا ڪيو پوءِ ان کي سنواريائين، پوءِ ان کي اندازو ڏنائين ۽ پوءِ ان کي رستو بہ ڏيکاريائين." (اعلىٰ-٢،٣)

هن آيت ۾ وجود ۾ اچڻ يا پيدا ٿيڻ جا جيڪي مرتبا بيان ڪيا ويا آهن سي تخليق، ترتيب، تقدير ۽ هدايت جا مرتبا آهن. قرآن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ جهڙي طرح خدا جي ربوبيت هر وجود کي هستي عطا ڪئي

آهي، ان جي ظاهر ۽ باطني عضون کي درست رکيو آهي ۽ ان جي عملن جي لاءِ بہ هڪ مناسب حال بيهاريو آهي تہ اهڙي طرح ان جي هدايت لاءِ بہ بندوبست ڪري ڇڏيو آهي.

ربنا الذي اعطي ڪل شيءٍ خلقه ثمر هديٰ.

"اسان جو پروردگار اهو آهي جنهن هر شيءِ کي ان جي بناوت ۽ بيهڪ ڏني ۽ پوءِ انهيءَ تي عمل جي واٽ بہ کولي"(طه-٥٠)

پوءِ وري قرآن هدايت جا بہ چار مرتبا بيان ڪيا. (١) وجدان. (٢) حواس، (٣) عقل، (۴) وحي ۽ نبوت. هدايت جا پهريان بہ مرتبا انسان ۽ حيوان سيني جي لاءِ آهن. ليڪن ٽيون مرتبو يعني عقل جو مرتبو، انسان جي لاءِ خاص آهي. ليڪن هي سڀ مرتبا پنهنجي محدود عمل جو دائرو رکن ٿا. جتي وجدان جي هدايت ختم ٿي وڃي ٿي اتي حواس جي هدايت رهبريءَ لاءِ اچي وڃي ٿي ۽ جتي ان جو ڇيھ ٿئي ٿو اتي عقل هٿ کي وٺي هلي ٿو. ليڪن عقل بہ هڪ خاص حد کان اڳتي نہ ٿو وڃي. انهيءَ ڪري ضروري هو، جيئن قرآن ۾ بہ بيان ڪيو ويو آهي تہ انسان جي لاءِ خدا جي ربوبيت ۽ رحمت سان گڏ هڪ چوٿين مرتبي "هدايت" جو بندوبست بہ ڪيو وڃي. اهو ئي هدايت وارو مرتبو آهي جنهن کي قرآن وحي ۽ نبوت جي هدايت جي نالي سان سڏايو آهي:

قل ان هدي الله هو الهديٰ.

"(اي پيغمبر) انهن کي چؤ تہ الله جي هدايت جو رستو تہ اهوئي آهي جيڪو "الهديٰ" آهي. يعني هدايت جي حقيقي ۽ عالمگير واٽ."(بقره-١٢٠)

انهيءَ عالمگير وحي واري هدايت کي قرآن "الدين" ۽ "اسلام" جو نالو بہ ڏنو آهي، يعني خدا جي بنايل قوانين حيات کي تسليم ڪرڻ جو رستو.

وحدت دين

قرآني تعليم جو اصل اصول اهائي وحدت دين آهي، جيڪا هميشہ

ڪان هڪ ئي رهندي آئي آهي. ليڪن دنيا جي تاريخ جا ٻه عجب رنگ آهن جو جيترو قرآن انهيءَ وحدت تي زور ڏنو آهي اوترو ئي وڌيڪ دنيا جون اکيون اوڏانهن ٻوٽيل رهيون آهن. حقيقت هي آهي ته قرآن جي ٻي ڪابہ صداقت دنيا جي نظرن کان اهڙي طرح اوجهل ڪونهي جهڙي طرح هي اصل ۽ عظيم ڳالھ اوجهل آهي. جيڪڏهن هڪ شخص هر طرح جي ٻاهرين خيالن کان ذهن کي آجو ڪري قرآن جو مطالعو ڪري ۽ انهيءَ ۾ جابجا هن اصل ۽ عظيم ڳالھ جا قطعي ۽ واضح اعلان پڙهي ۽ پوءِ وري دنيا جي طرف نظر ڪري ڏسي، هو حيران ٿي ويندو ته انهن قطعي اعلانن جي باوجود قرآن جي هن حقيقت کي ٻہ ڪيترن ئي مذهبي گروهہ بندين وانگر هڪ مذهبي گروهہ بندي جي حيثيت ڏني وئي آهي.

هن سلسلي ۾ قرآن جيڪو ڪجھ بيان ڪيو آهي اهو هي آهي ته ابتدا ۾ انساني نسل هڪ ئي قوم ۽ ڪڙم وانگر رهندو ۽ قدرتي زندگي گذاريندو هو. بعد ۾ هلي ماڻهن جي ڪثرت ۽ معيشت جي مسئلن ڪري طرح طرح جا اختلاف پيدا ٿي پيا ۽ انساني جماعت مختلف گروهن ۾ ورهائجي وئي، ۽ هر گروهہ ٻئي کان نفرت ڪرڻ لڳو. جڏهن هيءَ صورتحال پيدا ٿي ته پوءِ ضروري ٿي پيو ته انسانذات جي هدايت لاءِ عدل ۽ صداقت جي روشني نمودار هجي، تان ته هو وري متحد ٿي وڃن. تنهن ڪري خدا جي رسولن جي دعوت ۽ تبليغ جو سلسلو شروع ٿيو ۽ انسانذات کي اتحاد ۽ هيڪڙائيءَ جي تعليم ڏيڻ جي لاءِ هڪ ٻئي پٺيان خدا جي نبين جو جاري رهيو. انسانيت جي انهن محسنن کي خدا، رسول يا پيغمبر جي نالي سان سڏيو ويو. جاڪاڻ ته اهي انسانذات کي خدا جي سچائيءَ جو پيغام پهچائڻ وارا هئا. انهن سڀني پيغمبرن جو پيغام هڪ ئي هو ۽ اهو ڪنهن خاص گروهہ لاءِ مخصوص نہ هو. قرآن جو ارشاد آهي ته دنيا جو ڪو بہ گوشو اهڙو ناهي جتي انساني نسل آباد ٿيو هجي ۽ خدا جو رسول مبعوث نہ ٿيو هجي. ولڪل امت رسول (انفال-١٣) قرآن چوي ٿو ته ڪيترائي رسول هڪ ٻئي پٺيان مبعوث ٿيا جن قومن کي حق جو پيغام پهچايو. انهن مان ڪجھ جا نالا قرآن ٻڌايا آهن ۽ ڪجھ نہ.

وڪم ارسلنا من نبي في الاولين.

"۽ ڪيترائي نبي آهن جيڪي اسان پهرين ۾ (يعني ابتدائي

عهد جي قومن ۾) موڪليا سي." (زحرف ـ٦)

وما ڪنا معذبين حتيٰ نبعث رسولا.

"(۽ اسان جو قانون هي آهي تہ) جيستائين اسان هڪ پيغمبر موڪلي هدايت جو رستو نہ ڏيکاريون تيستائين (عمل جي بدلي ۾) عذاب نہ ڏيندا آهيون."(بني اسرائيل ـ١٦)

ولقد ارسلنا رسلا .....

"۽ (اي پيغمبر) اسان توهان کان پهريائين ڪيترائي پيغمبر مبعوث ڪيا، انهن مان ڪجھ اهڙا آهن جن جا احوال توهان کي ٻڌايا آهن ۽ ڪجھ اهڙا آهن جن جا احوال نہ ٻڌايا آهن (يعني قران ۾ انهن جو ذڪر ناهي ڪيو ويو.)"(مومن ـ٧٨)

هر دور ۾ خدا جو رستو هميشہ هڪ ئي رهيو آهي. اهو ڪنهن بہ حال ۾ بدلجي نہ ٿو سگهجي. بلڪل اهڙي طرح انسانذات جي لاءِ ان جي هدايت بہ منڍ کان وٺي ساڳي طرح جي آهي. اها هدايت ڇا هئي؟ صرف هي تہ اڪيلي خدا تي ايمان آڻيو ۽ نيڪ عمليءَ جي زندگي گذاريو. هر دور ۽ هر قوم جي لاءِ خدا دين جي اها ئي هڪ وات ڏيکاري.

ولقد بعثنا في ڪل امتہ رسولا .....

"۽ بيشڪ اسان دنيا جي هر قوم ۾ هڪ پيغمبر مبعوث ڪيو (جنهن جي تعليم هي هئي تہ) الله جي عبادت ڪريو ۽ طاغوت يعني سرڪش ۽ شرير قوتن کان پاسو ڪريو."
(نحل ـ٣٦)

قرآن چوي ٿو تہ دنيا ۾ ڪوبہ مذهب جو اهڙو باني نہ گذريو آهي جنهن هڪ ئي دين تي ڪٺو رهڻ ۽ فرقي يا اختلاف کان بچڻ جي تعليم نہ ڏني هجي. سڀني جي تعليم اهائي هئي تہ خدا جو دين ڪنبريل انسانن کي جمع ڪرڻ آهي، تنهن ڪري انهيءَ مقصد جي لاءِ جهانن جي پالڻهار جي بندگيءَ ۾ سڀ متحد ٿي وڃو ۽ فرقي بازي ۽ جنبا پٽ جي جاءِ تي هڪ ٻئي سان محبت ۽ يڪجهتيءَ جو رستو اختيار ڪيو.

وان هذه امتكم .....

"۽ (ڏسو) هي توهان جي امت حقيقت ۾ هڪ ئي امت آهي ۽ مان توهان سڀني جو پالڻهار آهيان پوءِ منهنجي ٻانهپ ۽ نوڙت جي رستي ۾ توهان سڀ هڪ ٿي وڃو (۽ نافرمانيءَ کان بچو.)" (مومنون-٥٢)

شرع لكم من الدين .....

"۽ ڏسو هن توهان جي لاءِ دين جي اهائي واٽ ٻڌائي جنهن جي وصيت نوح کي ڪئي وئي هئي ۽ جنهن تي هلڻ جو حڪم ابراهيم، موسيٰ ۽ عيسيٰ کي ڏنل هو (انهن سڀني جي تعليم اهائي هئي) ته الدين (يعني خدا جو هڪڙو ئي دين) قائم رکو ۽ ان جي رستي ۾ الڳ الڳ نه ٿي وڃو." (شوريٰ-١٣)

قرآن انهيءَ ڳالهه تي زور ڏئي ٿو ته هر الهامي ڪتاب خدا جي رستي تي هلڻ جي تعليم ڏني:

قل هاتوا برهانكم هذا ذكر .....

"(اي پيغمبر) انهن کي چئي ڏي (جيڪڏهن توهان کي منهنجي تعليم کان انڪار آهي ته) پنهنجا دليل پيش ڪيو. هيءَ تعليم موجود آهي جنهن تي منهنجا ساٿي يقين رکن ٿا ۽ جيڪا مون کان پهرين قومن کي ڏني وئي هئي (توهان ثابت ڪري ڏيکاريو ته ڪنهن به منهنجي تعليم جي خلاف تعليم ڏني هجي) اصل ۾ ڳالهه هي آهي ته (انهن حق کي نه مڃيندڙن مان) اڪثر ماڻهو اهڙا آهن جن کي منڍئون حق جي خبر ئي ڪونهي، انهيءَ ڪري حقيقت کان منهن موڙيل اٿن، (اي پيغمبر) پڪ ڄاڻ ته اسان توکان پهريائين ڪوبه پيغمبر اهڙو ڪونه موڪليو آهي، جنهن کي هن ڳالهه کان سواءِ ٻي ڳالهه ٻڌائي هجي ته مون کان سواءِ ڪوبه ٻانهپ لائق ڪونهي ٻيو منهنجي ئي ٻانهپ ۾ اچو." (انبياءَ-٢٤،٢٥)

رڳو ايترو نہ بلڪ قرآن هي بہ چئي ٿو تہ هر پيغمبر جي تعليم ٻئي پيغمبر جي تعليم جي تصديق ڪري ٿي، ڇاڪاڻ تہ سيني جي تعليم ساڳي هئي:

نزل عليك الڪتاب بالحق .....

"(اي پيغمبر) الله توهان تي هي ڪتاب نازل ڪيو آهي جنهن ۾ حقيقت ۽ سچائي آهي. انهن ڪتابن جي تصديق ڪري ٿو جيڪي ان کان پهريائين نازل ٿي چڪا آهن ۽ اهڙي طرح ماڻهن جي هدايت لاءِ تورات ۽ انجيل نازل ڪيو." (آل عمران-٣)

دين ۽ شريعت

سوال هي ٿو پيدا ٿئي تہ جيڪڏهن وحي الاهي زندگيءَ جي هڪ ئي اصول ۽ قانون جي تعليم ڏني تہ پوءِ مذهبن ۾ اختلاف ڇو پيدا ٿيو ۽ سيني مذهبن ۾ ساڳيائي حڪم ۽ ساڳيا طور طريقا ظاهر ڇو نہ ٿيا.

قرآن چوي ٿو تہ مذهبن جو اختلاف ٻن طرحن جو هوندو آهي. هڪ اختلاف تہ اهو آهي جيڪو مذهب جي پيروڪارن مذهب جي حقيقي تعليم کان منحرف ٿي پيدا ڪري ورتو. ٻيو اختلاف اهو آهي جيڪو مذهبي تعليم جي نفاذ ۽ استعمال ٿيڻ ۾ نظر اچي ٿو. مثلاً هڪ مذهب ۾ عبادت جي ڪا خاص شڪل مقرر ڪئي وئي آهي ۽ ٻي ۾ ڪا ٻي شڪل، تہ هاڻي اهو اختلاف دين جو اختلاف ڪونهي بلڪ ان جي تعليم جي استعمال يعني شرع جو اختلاف آهي. انهيءَ ڪري دين ۽ شرع ۾ فرق ڪرڻ جي ضرورت آهي. دين ۾ ڪنهن قسم جو انحراف قابل قبول نٿو ٿي سگهي. هر دور ۽ هر قوم جي لاءِ اهو هڪ ئي هجي ٿو. ليڪن انساني سوسائٽيءَ جون حالتون ۽ حال هر دور ۾ بدلبا رهن ٿا، تنهن ڪري هر زماني جي مزاج ۽ انهيءَ دور جي ماڻهن جي استعداد ۽ طبعيت جي مطابق شريعت ۽ طور طريقن ۾ تبديليءَ جي ضرورت ٿيندي رهي ٿي. ۽ جيستائين خدا جي توحيد ۽ نيڪ عمليءَ جي بنيادي فڪر ۾ انهن طور طريقن جي ڪري انحراف نٿو ٿئي، ان ۾ خرابي يا عيب ڪونهي.

لڪل امۃ جعلنا منسڪا .....

"(اي پيغمبر) اسان هر گروهه جي لاءِ عبادت جو هڪ خاص طور طريقو بيهاريو آهي، جنهن تي هو هلي ٿو. پوءِ ماڻهن کي گهرجي تہ انهيءَ معاملي ۾ توهان سان جهڳڙو نہ ڪن، توهان ماڻهن کي پنهنجي پالڻهار جي طرف سڏيو، پڪ سان اوهان هدايت جي رستي تي لڳل آهيو." (حج-٦٧)

و لڪل وجهۃ هو موليها .....

"۽ ڏسو هر گروهه جي لاءِ ڪونہ ڪو رخ آهي جنهن طرف عبادت ڪرڻ لاءِ هو منهن ڪري بيهي ٿو. پوءِ (انهيءَ معاملي کي ديگهہ نہ ڏيو بلڪ) نيڪيءَ جي رستي ۾ هڪ ٻئي کان اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪريو جو اصل ڪم اهو ئي آهي. توهان ڪنهن جڳهہ تي بہ هجو تنان الله توهان سڀني کي هڪ هنڌ آڻيندو. پڪ ڄاڻو تہ الله جي قدرت کان ٻاهر ڪابہ شيءِ ڪونهي." (بقره-١٤٨)

هنن آيتن تي نظر وجهڻ سان دين ۽ شريعت جي طور طريقن جو فرق واضح ٿي وڃي ٿو. دين نالو آهي هڪ خدا جي پرستش ۽ نيڪ عمليءَ جي زندگيءَ جو، ۽ شريعت نالو آهي انهيءَ اصول کي عمل هيٺ آڻڻ جو. ۽ انهيءَ کي پرکڻ جو معيار چڱاين يا سٺاين جي نتيجن ۽ نوعيت سان بدل آهي. اچو تہ دين جي حقيقي عنصرن جو ذڪر قرآن جي اندر ڏسون:

ليس البر ان تولوا وجوهڪم .....

"۽ ڏسو نيڪي اها ناهي تہ توهان عبادت جي وقت پنهنجو منهن اوڀر يا اولهہ جي طرف ڪري بيهو (يا اهڙي طرح جي ڪا ٻي ڳالهہ ظاهر رسم جي اختيار ڪري ڇڏيو) نيڪي جي واٽ انهيءَ جي آهي جيڪو الله تي، آخرت جي ڏينهن تي، ملائڪن تي سڀني ڪتابن تي، سڀني نبين تي ايمان آڻي ۽ پنهنجو مال خدا جي محبت جي رستي ۽ رشتيدارن يتيمن، مسڪينن، مسافرن ۽ ضرورتمندن کي ڏئي ٿو ۽ غلامن کي آزاد

ڪرائڻ ۾ خرچ ڪري ٿو، نماز قائم ڪري ٿو، زڪوات ادا ڪري ٿو، قول ۽ قرار جو پڪو هجي ٿو، تنگي ۽ مصيبت هجي يا خوف ۽ هراس جو وقت هر حال ۾ ثابت قدم رهي ٿو. ياد رکو اهڙا ئي ماڻهو آهن (جيڪي پنهنجي دينداريءَ ۾) سچا آهن ۽ اهي ئي آهن جيڪي براين کان بچندڙ آهن.“
(بقره_١٧٧)

چوڏهن سؤ سالن کان قرآن ۾ هيءَ آيت آهي، انهيءَ جي باوجود جيڪڏهن قرآن جي دعوت جي اصل مقصد کي دنيا اڃان تائين نه سمجهي سگهي آهي ته بيشڪ انهيءَ ۾ قرآن جو قصور ته ڪونهي.

دين جي وحدت کي فراموش ڪيو ويو

جڏهن قرآن جو ظهور ٿيو ته مذهب جا پيروڪار مذهب کي صرف ان جي رسمن ۽ ظاهر کي ڏسن پيا ۽ مذهبي اعتقاد جو سمورو جوش ۽ جذبو انهيءَ قسم جي ڳالهين ۾ ٺڪجي ويو هو. هر گروهه جو ايمان هو ته ٻيو گروهه نجات کان محروم رهندو، رڳو انهيءَ بنياد تي ته ٻئي جا عمل ۽ رسمون اهڙيون ناهن جهڙيون خود انهيءَ گروهه اختيار ڪري ورتيون هيون. ليڪن قران چئي ٿو ته اهي عمل ۽ رسمون نه ئي دين جو اصل آهن ۽ نه وري سچائيءَ جي ڪسوٽي. بلڪ هي دين جو هڪ ظاهر ڍانچو آهن، روح ۽ حقيقت انهن کان بالاتر آهن ۽ اهي ئي اصل دين آهن. هي اصل دين ڇا آهي. هڪ ئي خدا جي ٻانهپ ۽ پوڄا، ۽ نيڪ عمليءَ جي زندگي. هي شيون ڪنهن هڪ گروهه جي ميراث ناهن، بلڪ سموري انسانذات جي مشترڪ ميراث آهن. عملن ۽ طور طريقن جي حيثيت فروعي (رواجي) آهي جيڪي وقت بوقت بدلبا رهندا آهن ۽ بدلبا رهندا. قرآن چوي ٿو توهان مان هر جماعت جي لاءِ اسان هڪ قانون (شرع) ۽ هڪ ڪليل رستو (منهاج) ليکيو آهي. هتي دين جو لفظ استعمال نه ڪيو ويو آهي. ڇاڪاڻ دين ته سڀني لاءِ هڪ ئي آهي. ان ۾ منهن ٿيڙو ڪرڻ ۽ ورهائجي وڃڻ جي گنجائش ئي ڪونهي.

هتي هيءَ ڳالهه به ياد رکڻ گهرجي ته جتي به قرآن انهيءَ ڳالهه جو ذڪر ڪيو آهي ته جيڪڏهن خدا چاهي ها ته سڀئي انسان هڪ ئي وات

تي ڪنا تي وڃن ها يا هڪ ئي قوم بنجي وڃن ها. انهي تذڪري سان قرآن هيءَ ڳالهه ماڻهن جي دلين ۾ ويهڻ ٿو گهري ته مختلف ملڪن ۾ رهڻ وارين مختلف قومن جي مختلف گروهن ۾ فڪر ۽ عمل جو اختلاف موجود آهي ۽ اها انساني طبعيتن جي هڪ قدرتي ڳالهه آهي. هاڻي فڪر ۽ عمل ۾ طبعيتن جي انهيءَ بشري فرق کي حق ۽ باطل جو معيار ۽ انساني گروهن جي باهمي نفرت ۽ عداوت جو ڪارڻ نه بڻائجي، ۽ انهي فرق سان مذهب جي اصل بنياد ”هڪ خدا جي ٻانهپ ۽ نيڪ عمليءَ“ کي نقصان نه پهچائجي. اهوئي سبب آهي جو قرآن تحمل ۽ رواداريءَ تي بيحد زور ڏنو آهي. ايستائين جو جيڪي ماڻهو ان جي توحيد واري دعوت جي خلاف ڏاڍ ۽ جبر کان ڪم پيا وٺن تن جو به لحاظ رکڻ جو حڪم ٿيو:

ولا تسبوا الذين يدعون من دون الله .....

”۽ (ڏسو) جيڪي ماڻهو خدا کي ڇڏي ٻين معبودن کي سڏين ٿا توهان انهن گهٽ وڌ نه ڳالهايو چاڪاڻ ته نتيجي ۾ اهي ماڻهو به جهل ۽ ناداني سببان خدا کي ڳالهائيندا. اهڙيءَ طرح اسان هر ڪنهن قوم لاءِ سندس عملن کي چٽو رکيو آهي (جو هر قوم پنهنجي واٽ تي آهي ۽ ان کي پنهنجي واٽ ئي سٺي ٿي لڳي) پوءِ آخرڪار سڀني کي پنهنجي پروردگار جي طرف موٽڻو آهي ۽ اتي هر گروهه تي انهن جي عملن جي حيثيت واضح ٿيندي.“ (انعام-۱۰۹)

تجديد دعوت يا پيغام جي نواڻ

اهڙي صورت ۾ سوال پيدا ٿئي ٿو ته جڏهن سڀني مذهبن جو اصل هڪ ئي آهي ۽ سڀني جو بنياد سچائيءَ تي آهي ته قرآن اچڻ جي ضرورت ڇا هئي؟ قرآن انهيءَ جو جواب ڏئي ٿو ته توڙي جو سڀئي مذهب سچا آهن ليڪن سڀني مذهبن جا پيروڪار سچائيءَ کان منحرف ٿي ويا. ان ڪري ضروري ٿي پيو ته سڀني کي انهن جي گم ٿيل سچائيءَ تي وري جمع ڪجي، ۽ اهوئي قرآن جو منصب آهي.

سچائي ۽ دين جي پاسئون مذهبي پيروڪارن جون گمراهيون. اعتقادي ۽ عملي ٻنهي طرحن جون هيون ۽ انهن گمراهين مختلف شڪليون اختيار ڪري ورتيون هيون. هڪ سڀني کان وڏي گمراهي جنهن جو قرآن ذڪر ڪيو آهي، ان کي "تشيع" ۽ "تحزب" جي لفظن سان سڏيو آهي جنهن جي معنيٰ آهي الڳ الڳ ٽولا بڻائڻ.

ان الذين فرقوا دينهم .....

"جن ماڻهن پنهنجي ئي دين ۾ ٽولا ٽولا ڪيا ۽ الڳ الڳ گروهه بندين ۾ ورهائجي ويا، تُنهنجو انهن سان ڪو تعلق ڪونهي، انهن جو معاملو خدا جي حوالي آهي، جهڙا سندن پرڪار رهيا آهن انهن جو نتيجو خدا کين ضرور ڏيکاري ڇڏيندو." (انعام-١٦٠)

فتقطعوا امرهم بينهم .....

"پوءِ ماڻهن هڪ ٻئي کان ڪٽجي جدا جدا دين ناهيا، هر ٽوليءَ کي جيڪو پلئه پيو آهي انهيءَ ۾ رڌو پيو آهي." (مومنون-٥٣)

تشيع

تشيع ۽ تحزب جا لفظ ڪٿان آيا. انهيءَ کي پوري وضاحت سان سمجهڻ گهرجي. خدا جي ڏسيل دين جي حقيقت ته هي هئي جو اهو انسانذات کي خدا پرستي ۽ نيڪ عمليءَ جي واٽ ونائيندڙ هو. ليڪن ماڻهن انهيءَ حقيقت کي وساري ڇڏيو ۽ انسانيت نسلن، فرقن ۽ طرح طرح جي رسمن ۽ رواجن ۾ ورهائجي وئي. جنهن جو نتيجو هي نڪتو ته اعتقاد ۽ عمل جي بجاءِ سڄو دارو مدار اچي انهيءَ تي بيٺو ته ڪير ڪهڙي ٽولي ۽ گروهه ۾ داخل آهي. انهيءَ ڳالهه کي ئي دين جي صداقت جي ڪسوٽي بڻايو ويو. ٻين لفظن ۾ دين جي سچائي، آخرت جو نتيجو، ۽ حق ۽ باطل جو معيار سموري جو سمورو گروهه پرستيءَ جي ور چڙهي ويو. هر گروهه جو يقين هو ته ٻين تي نجات جو دروازو بند ٿي ويو آهي، ۽ اهوئي نجات جو مستحق آهي. اهڙي طرح ٻين مذهبن کان نفرت

جي جذبي اچي خدا پرستي ۽ نيڪ عمليءَ جي جاءِ والاري ڇڏي.

قرآن جو رويو

قرآن کي گمراهيءَ جو هي طلسم ٽوڙڻو هو تنهن ڪري انسان جي نجات ۽ سعادت جو دارومدار ڪنهن خاص گروهه بنديءَ تي نه بلڪ ... سعاد ۽ عمل تي رکيو. قرآن هن ڳالهه تي به زور ڏنو ته انسانذات جي لاءِ دين الاهي هڪ ئي آهي ۽ انهيءَ وات کان انحراف دين جي نفي آهي. ان بڌايو ته اصل دين توحيد آهي، يعني ڪنهن به واسطي کان سواءِ هڪ خدا جي سڌو سنئون ٻانهپ ۾ اچڻ ۽ ان جي پرستش ڪرڻ. سڀني مذهبن جي باني ان جي تعليم ڏني آهي. ان جي ابتڙ دين سان ٽڪراءَ ۾ اچڻ وارا جيترا به عقيدا ۽ عمل آهن، اهي خدا جي انڪار جي تعريف ۾ اچن ٿا:

قالوا لن يدخل الجنة الا من.....

"۽ يهودين ۽ عيسائين چيو ته جنت ۾ ڪوبه انسان داخل نه ٿو ٿي سگهي جيستائين يهودي ۽ نصارو نه هجي (يعني جيستائين يهوديت ۽ عيسائيت جي گروهه بنديءَ ۾ شامل نه هجي) هي انهن ماڻهن جون جاهلاڻيون امنگون آهن (اي پيغمبر) انهن کي چؤ ته جيڪڏهن توهان (انهيءَ باطل گهمنڊ ۽ خيال) ۾ سچا آهيو ته ٻڌايو توهان جو دليل ڇا آهي؟ هائو برابر نجات جي وات کليل آهي مگر اها ڪنهن خاص گروهه بنديءَ جي وات ناهي، اها ته ايمان ۽ عمل جي وات آهي. جنهن به خدا جي آڏو پنهنجو سر نوايو ۽ نيڪو ڪاري به ڪيائين (توڙي ڪير به هجي) هو پنهنجي پروردگار وٽ پنهنجو اجر ماڻيندو. هن لاءِ نه ڪنهن شيءِ جو ڪٽڪو آهي نه ڪا ڳڻتي." (بقره-١١١، ١١٢)

ان الذين امنوا وَالذين ها دوا .....

"جن ماڻهن (پيغمبر اسلام تي) ايمان آندو يا اهي ماڻهو جيڪي يهودي سڏجن ٿا يا نصاريٰ ۽ صابي (ڪير به هجن) ليڪن جو به الله ۽ آخرت جي ڏينهن تي ايمان آڻيندو ۽ عملن ۾ نيڪوڪاري هوندس ته هو پنهنجي ايمان ۽ عمل جو اجر

پنهنجي پالڻهار وٽان ضرور حاصل ڪندو ۽ ان لاءِ ڪنهن به
طرح جو ڪنڪو ۽ ڳڻتي ڪونهي." (بقره-٦٢)

يعني قرآن جي لفظن ۾ دين ڪنهن گروهه بنديءَ جو نالو نه هو. انسان جو تعلق ڪنهن به نسل، ڪنهن به قوم ۽ ڪنهن به خطي سان هجي، جيڪڏهن هو خدا تي ايمان رکي ٿو ۽ سندس عمل به چڱا آهن. يعني ان جي زندگي نيڪ عمليءَ جو نمونو آهي ته اهو دين الاهي تي هلڻ وارو آهي ۽ ان جي لاءِ ڇوٽڪارو آهي. ليڪن يهودين ۽ عيسائين صرف پنهنجي لاءِ هڪ خاص قسم جو فڪري ۽ اخلاقي ضابطو ناهيو. يهودين گروهه بنديءَ جو هڪ گول ليڪو پاتو، انجو نالو "يهوديت" رکي ڇڏيائون، عيسائين به پنهنجي ڇوڏاري اهڙو حلقو جوڙي ورتو ۽ ان جو نالو "مسيحيت" رکي ڇڏيائون. انهن مان هر هڪ اهوئي چيو ته جيڪو سندن دائري ۾ شامل آهي اهو ئي سچائيءَ تي آهي ۽ ڇوٽڪارو به ان لاءِ آهي. ۽ جيڪو انهيءَ کان ٻاهر آهي اهو ڇوٽڪاري کان موراڳو محروم آهي، ۽ اهڙي طرح سان ايمان بالله ۽ نيڪ عمليءَ جو عالمگير تصور هڪ ئي ڌڪ سان غير مؤثر ٿي ويو. هڪ شخص ڪيترو به خدا پرست ۽ نيڪ عمل هجي، ليڪن جيڪڏهن هو "يهوديت" يا "مسيحيت" جي دائرن ۾ داخل ناهي، ته ان کي ڪوبه يهودي يا عيسائي هدايت يافته انسان نه سمجهندو. پر ان جي ابتڙ جيڪڏهن ڪو ماڻهو انهن جي گروهه بندين جي انهيءَ نظام ۾ داخل آهي ته پوءِ هڪ انتهائي بدعمل ۽ بداعتقاد انسان به نجات يافته سمجهيو ويندو. (ساڳيو حال هينئر مسلمانن جو به آهي-سنڌيڪار.) قرآن ان قسم جي گروهه بندين کي مسترد ڪري ڇڏيو آهي. هو اعلان ٿو ڪري ته ڪوبه انسان هجي، ڪنهن به نسل ۽ قوم يا گروهه جو هجي، جيڪڏهن هن الله جي آڏو ٻانهپ جو سر نوايو ۽ نيڪ عمليءَ جي زندگي اختيار ڪئي ته ان ڇوٽڪارو ۽ سعادت ماڻي ۽ ان لاءِ ڪوبه غم ۽ ڳڻتي ڪونهي.

مذهبي صداقت جي عالمگير وسعت جو هي ساڳيو تصور آهي جيڪو قرآن ظاهر ڪري ٿو ۽ قرآن افسوس سان چوي ٿو:

وقالت اليهود ليست .....

”۽ يهودين چيو تہ عيسائين جو دين ڪجھ بہ ناهي. اهڙي طرح عيسائين چيو تہ يهودين وٽ ڇا پيو آهي. حالانڪ ٻئي الله جو ڪتاب پڙهن ٿا (۽ ٻنهي جي دين جو سرچشمو هڪ ئي آهي) نيڪ اهڙي ڳالھ انهن مائهن بہ چئي جيڪي (مقدس تحريري سَنَدن جو) علم نٿا رکن (يعني عرب جا مشرڪ بہ جيڪي صرف پاڻ کي ئي نجات جو وارث سمجهن ٿا) جنهن ڳالھ تي اوهان هڪ ٻئي سان جهڳڙو ڪيون بيٺا آهيو. قيامت جي ڏينهن الله ان جو فيصلو ٻڌائيندو ۽ ان وقت حقيقت حال سڀني تي پڌري ٿيندي.“ (بقره-١١٣)

يهودين تہ ايستائين انتها ڪري ڇڏي هئي جو هو سمجهڻ لڳا هئا تہ جهنم -جي باھ انهن کي ڇهي بہ نہ سگهندي. (١) ليڪن قرآن صاف لفظن ۾ اعلان ڪري ٿو تہ جنهن بہ سٺا ڪم ڪيا ان جي لاءِ ڀلائي آهي ۽ جنهن برا ڪم ڪيا ان جي لاءِ برائي آهي ۽ ڪنهن مخصوص نسل يا شخص جي خاطر فطرت جو هي قانون بدلجي نٿو سگهي:

وقالوا لن تمسنا النار الا .....

”۽ انهن مائهن (يعني يهودين) چيو تہ اسان کي جهنم جي باھ بہ ڇهي نہ سگهندي، ۽ جيڪڏهن ڇهيائين بہ تہ چند ڏينهن لاءِ. (اي پيغمبر) انهن کي چؤ تہ هي جو اوهان چئو ٿا تہ ان لاءِ اوهان خدا کان لکپڙھ ڪري ورتي آهي ڇا. جو خدا ان لکپڙھ کان نہ ڦرندو؟ يا توهان خدا جي نالي اهڙي ڪوڙي ڳالھ گهڙي رهيا آهيو جنهن جو اوهان کي علم بہ ڪونهي (خدا جو قانون تہ هي آهي تہ ڪنهن بہ نسل ۽ گروھ جو انسان هجي ليڪن) جنهن بہ بڇڙايون ڪمايون ۽ پنهنجي گناهن ۾ ڦٿيو رهيو تہ اهو دوزخي گروھ مان آهي ۽ هميشہ دوزخ ۾ رهندو. ۽ جنهن بہ فرمانبرداريءَ جي واٽ ورتي ۽ نيڪ عمل ٿيو تہ اهو بهشتي ٽولي مان آهي ۽ هميشہ ان بهشت ۾ رهندو.“ (بقره-٨٠،٨١)

(١) يهودين واري اها مصيبت هينئر سنڌ جي اڪثر سيدن تي ڇانيل آهي. (سنڌيڪار)

ليس بامانيڪم ولا اماني اهل... ....

"مسلمانو! ياد رکو تہ چوتڪارو ۽ سعادت نہ توهان جي خواهشن ۽ اميدن تي بڌل آهي ۽ نہ ئي اهل ڪتاب جي خواهشن ۽ اميدن تي. پر خدا جو قانون هي آهي تہ جيڪو بہ برائي ڪندو ان جو نتيجو ان جي سامهون ايندو. پوءِ نہ ڪنهن جي دوستي بچائي سگهندي ۽ نہ ڪنهن جي طاقت جي مددگاري." (نساءَ-١٢٣)

هن گروهہ بندي ۽ نانيءَ ويڙهي جو هڪ نتيجو هي هو تہ يهودي سمجهندا هئا تہ ڪاروبار ۽ ڏيتي ليتيءَ ۾ سچائي ۽ ديانتداريءَ جا جيترا بہ حڪم انهن جي لاءِ نازل ٿيا آهن. غير يهودين سان ڪار وهنوار ڪرڻ وقت انهن جي پابندي ضروري ناهي. هنن طئہ ڪري ڇڏيو هو تہ جيڪو ماڻهو اسان جي مذهب جو ناهي تنهن کي جيئن بہ وٽي تہ دبائي رکڻ ۽ ان جو مال هضم ڪرڻ روا آهي. اهوئي سبب آهي جو ڏيتي ليتيءَ ۾ وياج جي منع واري حڪم کي هنن پنهنجي هم مذهبن لاءِ مخصوص ڪري ڇڏيو هو ۽ ٻين جي لاءِ انهيءَ اصول کي سامهون رکڻ ضروري نہ سمجهندا هئا. رسول الله صلي الله عليہ وسلم جي زماني ۾ جيڪي يهودي عرب ۾ آباد هئا، اهي عربن سان انهيءَ قسم جي هلت هلندا هئا. هو چوندا هئا تہ عرب جا رهاڪو اڻ پڙهيا ۽ بت پرست آهن، انهن جو مال اسان جيئن بہ کائون جائز آهي. قرآن ان تي شاهدي ڏئي ٿو:

واخذهم الربا وقد ... ...

"۽ انهن جو وياج کائڻ، حالانڪ ان جي کين منع ڪئي وئي هئي ۽ انهن جي هيءَ ڳالهہ تہ ماڻهن جو مال ناجائز طريقي سان کائجي. (حالانڪ کين سيني انسانن سان ديانتدار ٿي هلڻ جو حڪم ڏنل هو) ۽ (ياد رکو تہ) جيڪي ماڻهو (اهڙي طرح حق جي حڪمن جا) منڪر ٿيا تن جي لاءِ اسان (سندن بدعملين جي بدلي ۾) دردناڪ عذاب تيار رکيو آهي." (نساءَ-١٦١)

ذالڪ بانهم قالوا ليس .....

"(يهودين جي) هيءَ ڪار انهيءَ لاءِ آهي جو هو چون ٿا تہ (عرب جي) انَ پڙهيل ماڻهن سان (بدفضيلتي ڪرڻ ۾) اسان ڪان ڪابہ پڇا ڳاڇا ڪونہ ٿيندي (جهڙي طرح بہ چاهيون انهن جو مال کائي سگهئون ٿا حالانڪ) ائين چوندي هو ڄڻي طرح الله تي تهمت هڻن ٿا (انهن کان محاسبو ٿئي ۽ ضرور ٿئي ڇاڪاڻ تہ الله جو قانون هي آهي تہ) جيڪو بہ پنهنجو قول ۽ اقرار سچائيءَ سان پورو ڪري ٿو ۽ برائي کان بچي ٿو تہ اهو ئي الله جي خوشنودي حاصل ڪري ٿو ۽ الله بہ انهن کي دوست رکي ٿو." (آل عمران-٧٥،٧٦)

اهڙو عقيدو رکڻ خدا جي دين تي کليل تهمت هئي. خدا جو دين تہ هي آهي جو هر انسان سان نيڪي ڪرڻ گهرجي ۽ هر هڪ سان معاملو ڪرڻ ۾ سچائي ۽ ديانتداري اڳيان رکڻ گهرجي، توڙي جو ان جو تعلق ڪهڙي بہ عقيدي ۽ گروهہ سان هجي.

مذهبي گروهہ بندين جن رسمن کي جنم ڏنو آهي انهن مان هڪ رسم اها آهي جنهن کي "بتسپسما" چون ٿا. هي شروع ۾ هڪ يهودي رسم هئي جيڪا ان وقت ادا ڪئي ويندي هئي، جڏهن ڪو ماڻهو گناهن جو اعتراف ۽ انهن کان توبہ ڪندو هو.

ليڪن عيسائين ان کي ڇوٽڪاري جو ذريعو بڻايو. قرآن ان کي گمراهي ڀذائي ٿو ۽ چوي ٿو تہ رڳو هڪ مقرر رسم ادا ڪرڻ سان ڇوٽڪارو ۽ سعادت نٿي حاصل ٿي سگهي. ڇوٽڪارو ۽ سعادت حاصل ٿين ٿا نيڪ عمليءَ سان. قران چوي ٿو تہ صرف پاڻيءَ جي ڇنڊن سان ماڻهو رنگجي نٿو وڃي. بلڪ رنگجڻ هي آهي تہ توهان جون دليون خدا پرستيءَ جي رنگ ۾ رنگجي وڃن. ۽ خدا جي حڪمن جي تابعداريءَ ۾ سرشار ٿي وڃن.

صبغة الله ومن احسن .....

"هي الله جو رنگ آهي (يعني دين الاهي جو قدرتي رنگجڻ) ۽

ان کان وڌيڪ بهتر ڪير رنگي سگهي ٿو. اسان ته انهيءَ جي
ٻانهپ ۾ آهيون.“ (بقره-١٣٨)

انهيءَ گروهه بنديءَ جو نتيجو هيو جو يهودين ۽ عيسائين جو مذهب ٽوڙي جو هڪ ئي هو ۽ ڪتاب الاهي يعني تورات ٻنهي جي مشترڪ ميراث هئي. ليڪن ٻن مذهبي گروهن ۾ ورهائجڻ جي ڪري، هڪ ٻئي جا مخالف ۽ هڪ ٻئي لاءِ ڪوڙا ٿي پيا هئا. ٻئي هڪٻئي کي ڪوڙو ثابت ڪرڻ ۾ رڌل هئا ۽ هر گروهه صرف پنهنجي ٽولي جي ماڻهن کي نجات ۽ سعادت جو مالڪ سمجهندو هو.

جڏهن دنيا ايترن گروهن ۽ ٽولن ۾ ورهائجي وئي هئي ۽ انهيءَ حقيقت جي باوجود ته انهن سڀني جو اصل هڪ هو. هر ٽولو ٻئي ٽولي جي مذهب کي ڪوڙو ثابت ڪرڻ ۾ رڌل هو. ان وقت هي فيصلو ڪير ڪري ته سچائيءَ جو حقيقي نمائندو ڪير آهي؟ قران چوي ٿو ته سچائي اصل ۾ سڀني لاءِ آهي. پر عملاً ان کي سڀني وڃائي ڇڏيو آهي. سڀني کي هڪ ئي دين ڏنو ويو هو ۽ سڀني لاءِ هڪ ئي هدايت جو عالمگير قانون هو. ليڪن سڀني اصل حقيقت وڃائي ڇڏي ۽ ”دين“ يا سڌي واٽ تي قائم رهڻ جي بجاءِ هر گروهه الڳ الڳ رستا اختيار ڪيا، ۽ هي سمجهي وينا ته ڇوٽڪاري ۽ سعادت جو اهوئي مستحق آهي. (قرآن هڪ ساهمي آهي. ان ۾ اهي سڀ ترندا جيڪي قرآن جي انهيءَ دين جي وحدت واري فڪر کان ٿڙيل هوندا پوءِ ڀل اهي مسلمان ڇو نه هجن. الله تعاليٰ سڀني کي ساڄهه ڏي- سنڌيڪار)

وحدت انساني

جن ماڻهن خدا جي نالي تي پنهنجو پاڻ کي الڳ الڳ مذهبي گروهن ۾ ورهائي ورتو هو انهن جي باري ۾ قرآن جو هي انتباهه هو ته ”چا پنهنجي پالڻهار جي سامهون هو توسان وڙهندا رهندا.“

جيڪڏهن خدا تي سچي دل سان ايمان آندو وڃي ته عمل جي زندگيءَ ۾ هي ايمان انساني ڀائپيءَ جي شڪل اختيار ڪري وٺي ٿو. اهوئي خدا جو پيغام هو ۽ ان جي اصل تبليغ اهائي هئي ته سمورا گروهه ۽ مذهبي ٽولا وري هڪ مرڪز تي اچي وڃن ۽ انسانذات جي عظيم تر ڀائپيءَ جو رستو هموار ڪن. اچو ته قرآن کان انهيءَ پيغام جي صدا ٻڌئون. قرآن انساني ڀائپيءَ جو جيڪو لائحہ عمل ڏنو آهي، انهيءَ جو پهريون اصول هي آهي ته ابتدا ۾ انسانذات هڪ ئي جماعت هئي جيڪا سيني انسانن جي هڪ خدا تي ايمان رکندڙ هئي. انهيءَ ايمان جي مطابق شروع ۾ سيني ماڻهن دين جي زندگيءَ جو هڪ ئي رستو اختيار ڪيو هو. گذريل باب ۾ ٻڌايو ويو آهي ته ڪيڏي سختيءَ سان قرآن انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو آهي ته زندگيءَ جي دين واري واٽ هڪ ئي آهي ۽ ان اصول جي تحت قرآن انهيءَ زماني جي يهودين، عيسائين ۽ عربن کي مخاطب ڪيو آهي. انهن سيني ۾ هي ڳالهه قدر مشترڪ هئي ته اهي حضرت ابراهيم جي شخصيت کي پنهنجو گڏيل بزرگ ۽ مورث اعلیٰ مڃيندا هئا. ان جو هڪجهڙو احترام ڪندا هئا. تنهن ڪري قرآن انهن جي سامهون هڪ سڌي سنئين ڳالهه رکي ته جيڪڏهن هر هڪ جي دين جي سچائي پنهنجي گروهن سان وابستہ آهي ته پوءِ ڀلا ٻڌايو ته سيني جو مورث اعلیٰ

حضرت ابراهيم ڪهڙي گروهه جو ماڻهو هو. سندس زماني ۾ نه يهوديت ظاهر ٿي هئي ۽ نه مسيحيت. ته پوءِ ان جي ڪهڙي واٽ يا دين هو:

يا اهل الڪتاب لمر تحاجون في ابراهيمر...

"اي ڪتاب وارؤ! توهان ابراهيم جي باري ۾ حجت ڇو نه ٿا ونو. حالانڪ اها ڳالهه ظاهر آهي ته تورات ۽ انجيل ان کان پوءِ نازل ٿيا هئا. ان کان پوءِ به ايتري صاف ڳالهه سمجهي نه ٿا سگهو؟" (آل عمران-٦٥)

امر ڪنتمر شهداءَ اذ حضر يعقوب الموت...

"پوءِ ڇا توهان ان وقت موجود هئا جڏهن يعقوب جي سامهون موت اچي بيهي رهيو هو ۽ هن پنهنجي اولاد کان پڇيو هو ته ٻڌايو ته مون کان پوءِ ڪنهن جي عبادت ڪندؤ؟ انهن جواب ۾ چيو هو ته انهيءَ هڪ خدا جي عبادت ڪنداسين جنهن جي تون عبادت ڪئي آهي ۽ تنهنجي بزرگن ابراهيم، اسماعيل ۽ اسحاق ڪئي آهي ۽ اسان خدا جي حڪمن جا فرمانبردار آهيون." (بقره-١٣٣)

وقالوا ڪونوا هوداً .....

"۽ يهودي چون ٿا ته يهودي ٿي وڃو هدايت ماڻيندؤ. نصاريٰ چون ٿا عيسائي ٿي وڃو هدايت ماڻيندؤ (اي پيغمبر توهان چئو ته نه. الله جي عالمگير هدايت توهان جي انهن گروهه بندين جي پابند نٿي رهي سگهي.) هدايت جي واٽ ته اها حنفي واٽ آهي جيڪا ابراهيم جو طريقو هئي ۽ اهو مشرڪن مان نه هو." (بقره-١٣٥)

اهڙي طرح قرآن هي واضح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته يهودي، عيسائي، ۽ مغربي ايشيا جون ٻيون قومون پنهنجي مورث اعليٰ حضرت ابراهيم جي زماني ۾ جنهن دين جون پيروڪار هيون، اهو نه يهوديت هو نه مسيحيت ۽ نه ڪنهن ٻئي مذهبي حلقي بنديءَ سان ان جو تعلق هو.

يهوديت ۽ مسيحيت حضرت موسيٰ ۽ حضرت مسيح جي دور کان هليون. جن جو ظهور حضرت ابراهيم کان ڪيترا سؤ سال بعد ۾ ٿيو هو. حضرت ابراهيم چوتڪاري جو جيڪو طريقو اختيار ڪيو هو، اهو صرف ڪنهن مخصوص گروهه لاءِ نه هو بلڪ پوري انسانيت جي لاءِ هو. يعني خدا جي پرستش ۽ نيڪ عمليءَ جو رستو. قرآن چوي ٿو ته حضرت ابراهيم ۽ ٻين سڀني پيغمبرن دنيا کي جيڪو پيغام ڏنو سو اهوئي هو ته پوري انسانذات هڪ ئي امت آهي ۽ سڀني جو هڪ ئي پالڻهار آهي. تنهن ڪري گهرجي ته سڀ هڪ ئي پالڻهار جي ٻانهپ ۾ اچن ۽ هڪ ئي ڪٽنب جي فردن وانگر رهن. قرآن گذريل پوين ڪتابن ۽ مذهب جي باني جون نصيحتون به نقل ڪيون آهن، اهو ٻڌائڻ لاءِ ته انهن سڀني دين جي وحدت ۽ انسانن جي عالمگير ڀائپيءَ جي تعليم ڏني آهي. ليڪن قرآن افسوس جو اظهار ڪري ٿو ته:

فتقطعوا امرهم .....

"پوءِ ماڻهن هيءَ تعليم وساري ڇڏي ۽ پنهنجون الڳ الڳ ٽوليون ناهي ورتيون. هاڻي هر ٽولي انهيءَ ۾ مست ۽ مگن لڳي پئي آهي جيڪو ڪين پلئه پئجي ويو آهي." (مومنون-٥٣)

قرآن جي دعوت

قرآن ڪنهن ٻي ڳالهه تي ايترو زور نه ڏنو آهي جيترو هن وري ۽ قطعي لفظن ۾ انهيءَ ڳالهه جو اعلان ڪيو آهي ته هو ڪنهن به مذهبي گروهه بنديءَ جي حق ۾ ناهي. بلڪ ان جي ابتڙ قرآن گهري ٿو ته سڀني مذهبي گروهه بندين جي جهيڙي ۽ جنگ کان دنيا کي نجات ڏياري ۽ سڀني کي سچائيءَ جي انهيءَ هڪ واٽ تي جمع ڪري جنهن جي فطرت ۽ اصليت ئي اها آهي ته اها روز اول کان موجود آهي ۽ سڀني مذهبن جي سڏيندڙن ان جي طرف سڏيو آهي:

شرع لکم من الدين ما وصيٰ به نوحاً .....

"(۽ ڏسو) هن توهان جي لاءِ دين جي اهائي واٽ ٻڌائي آهي جنهن جي وصيت نوح کي ڪئي وئي هئي ۽ جنهن تي هلڻ

جو ابراهيم، موسيٰ ۽ عيسيٰ کي حڪم ڏنو ويو هو. انهن سڀني جي تعليم هئي تہ الدين يعني خدا جو هڪ ئي دين قائم رکو ۽ انهيءَ واٽ تي ٽولا ٽولا نہ ٿي ويڃجو."
(شوريٰ-١٣)

انا اوحينا اليڪ ڪما اوحينا .....

"(اي پيغمبر!) اسان توکي اهڙي طرح وحي جي ذريعي مخاطب ڪيو آهي جهڙي طرح نوح کي ڪيو هو، ۽ انهن (سڀني نبين کي ڪيو هو) جيڪي نوح کان بعد آيا ۽ جهڙي طرح ابراهيم، اسماعيل، اسحاق، يعقوب، اولاد يعقوب، عيسيٰ، ايوب، يونس، هارون، سليمان وغيره کي مخاطب ڪيو ۽ داؤد کي زبور عطا ڪيو. ان کان علاوه اهي رسول جن مان ڪجھ جو احوال اوهان کي پهريون ٻڌائي آيا آهيون ۽ ڪجھ اهڙا آهن جن جو احوال توهان کي ٻڌايل ناهي."(١٦٣-١٦٤)

سورت انعام جي رڪوع ڇهين ۾ پوين رسولن جو ذڪر ڪندي قرآن هنن لفظن ۾ پيغمبر اسلام کي مخاطب ٿيو آهي:

اولئڪ الذين هدي الله .....

"هي اهي ئي ماڻهو آهن جن کي الله تعاليٰ حق جو رستو ڏيکاريو، پوءِ (اي پيغمبر) تون بہ انهن جي هدايت جي پيروي ڪر." (انعام-٩٠)

سڀني مذهبن جي باني پاران پيروڪارن کي هڪ ئي واٽ تي وٺي هلڻ جي لاءِ قرآن تصديق مٿان تصديق ٿو ڪري ۽ ان جي ورتل واٽ کي حق جي واٽ ٻڌائي ٿو:

قل امنا بالله وما انزل علينا .....

"(اي پيغمبر) چؤ تہ (اسان جو طريقو تہ هي آهي جو) اسان الله تي ايمان آندو آهي ۽ جيڪو ان اسان تي نازل ڪيو آهي ان تي ايمان آندو آهي، ۽ جيڪو ڪجھ ابراهيم، اسماعيل، اسحاق،

يعقوب ۽ اولاد يعقوب تي نازل ٿيو. انهن سڀني تي ايمان رکون ٿا. اهڙي طرح جيڪو ڪجهه موسيٰ ۽ عيسيٰ ۽ دنيا جي سڀني نبين کي انهن جي پالڻهار کان مليو آهي. سڀني تي اسان جو ايمان آهي. اسان انهن مان ڪنهن هڪ کي ٻه ٻئي کان جدا نٿا ڪريون (جو هڪ کي مڃون ۽ ٻين کي نه مڃون) ۽ اسان الله جا فرمانبردار آهيون (جو ان جي سچائي جتان به ۽ جنهن جي واتان به ملندي ان تي اسان جو ايمان آهي.)"
(آل عمران-۸۴)

مٿئين آيت ۾ هي لفظ ته اسان انهن (سولن) مان ڪنهن هڪ کي ٻه جدا نٿا ڪريون". قرآن ۾ ڪيترن هنڌن تي آيا آهن. جنهن جو مقصد آهي ته هڪ رسول کي ٻئي رسول کان برتر سمجهڻ يا هڪ کي پيغمبر سمجهڻ ۽ ٻئي کي برحق نه سمجهڻ جي رجحان کان انڪار ڪيو وڃي. قرآن چوي ٿو ته هر انسان کي جيڪو خدا جي سچي دين تي هلڻ گهري ٿو. مٿس فرض آهي ته بنا ڪنهن فرق جي سڀني رسولن ۽ انهن تي نازل ڪيل سڀني صحيفن تي ۽ انهن جي بنيادي صداقتن تي ايمان آڻي ۽ اها سچائي جتان به ظاهر ٿيل هجي ۽ جنهن ٻوليءَ ۾ به ظاهر ٿي هجي ان کي قبول ڪري.

امن الرسول بما انزل اليه من .....

"الله جو رسول (انهيءَ ڪلام حق) تي يقين رکي ٿو جيڪو ان جي پروردگار جي طرف کان ان تي نازل ٿيو آهي ۽ اهي ماڻهو به يقين رکن ٿا جن ايمان آندو آهي. هي سڀئي الله تي. ان جي ملائڪن تي، ان جي ڪتابن تي، ان جي رسولن تي ايمان رکن ٿا. (انهن جي ايمان جو عملي دستور هي آهي جو هو چون ٿا) اسان الله جي رسولن مان ڪنهن کي ٻه ٻئي کان جدا نٿا ڪريون (جو ڪنهن کي مڃون ۽ ڪنهن کي نه مڃون) انهن چيو ته (اي مالڪ!) اسان تنهنجو پيغام ٻڌو ۽ تنهنجي فرمانبرداري ڪئي. اسان کي تنهنجي بخشش نصيب

ٿئي. اسان سڀني کي آخرڪار توڏانهن ئي موٽڻو آهي."
(بقره_٢٨٥)

قرآن چوي ٿو ته خدا جي سچائي ان جي عالمگير بخشش آهي. جيڪا نه ڪنهن خاص نسل ۽ قوم سان سلهاڙيل آهي نه ڪنهن خاص مذهبي گروهه بنديءَ سان ۽ نه ڪنهن خاص زبان ۾ ان جو نزول ٿيو آهي. انسان پنهنجي لاءِ جاگرافيائي ۽ نسلي حدبنديون قائم ڪري ڇڏي ٿو، ليڪن خدا جي سچائي کي ائين حدبندين سان ورهائي نه ٿو سگهجي. انهيءَ سچائيءَ جي نڪا قوميت آهي، نه نسل، نه جاگرافيائي خطا ۽ نه جماعتي حلقه بندي. اها خدا جي خلقيل سج وانگر، ڌرتيءَ جي هر حصي تي روشني ڦهلائي ٿي ۽ هر هڪ کي هڪجهڙي روشني بخشي ٿي. اها هر هنڌ پڌري آهي ۽ هر عهد ۾ ظاهر رهي ٿي. خدا جي سچائي جتان به مليوَ ۽ جهڙي ويس ۾ مليوَ، انسان جو وڏو اثاثو آهي ۽ انسان ان جو وارث آهي.

قرآن هر هنڌ رسولن جي وچ ۾ تفريق جي وات کي خدا جي دين کان انڪار جي وات قرار ڏنو آهي. تنهن ڪري انسان لاءِ به ئي رستا آهن. هڪ سڀني نبين جي مڃڻ جو رستو ۽ ٻيو سڀني کان انڪار جو رستو. ٽيون ڪوبه رستو ڪونهي. ڪنهن هڪ رسول جو انڪار به سڀني جي انڪار جو حڪم رکي ٿو.

ان الذين يكفرون بالله ورسوله .....

"جيڪي ماڻهو الله ۽ ان جي رسول کان ترڪيل آهن ۽ چاهن ٿا ته الله ۽ ان جي رسولن ۾ تفرقو ڪن (يعني ڪنهن کي خدا جو رسول مڃن ۽ ڪنهن کي نه مڃن) ۽ چون ٿا انهن مان اسان ڪن کي مڃون ٿا ۽ ڪن کي نٿا مڃون، اهي اهڙي طرح چاهن ٿا ته ڪفر ۽ ايمان جي وچئون ڪو ٽيون رستو اختيار ڪن. پر پڪ ڄاڻو سي ئي ماڻهو آهن جن جي ڪفر ۾ ڪو شڪ ئي ڪونهي. ۽ جن ماڻهن جي ڪفر واري وات آهي ته انهن جي لاءِ خوار ڪندڙ عذاب تيار آهي. ليڪن جن ماڻهن الله ۽ ان جي سڀني پيغمبرن تي ايمان آندو ۽ (ڪنهن

هڪ پيغمبر کي ٻه ٻين کان جدا نه ڪيو) ته بيشڪ اهي ئي
ماڻهو آهن جن کي سگهوئي الله ان جو صلو عطا فرمائيندو ۽
اهو وڏو بخشڻهار ۽ مهربان آهي." (نساءَ_١٥٠_٥٢)

سورت بقره ۾ جيڪا قرآن جي ٻي سورت آهي. سچن مومنن جي واٽ ٻڌائي وئي آهي:

والذين يومنون بما انزل اليڪ وما...

"۽ اهي ماڻهو جن سچائيءَ تي ايمان آندو جيڪا پيغمبر اسلام
تي نازل ٿي آهي ۽ انهن سڀني سچاين تي جيڪي انهيءَ کان
پهريون نازل ٿي چڪيون آهن ۽ اهي آخرت جي زندگيءَ تي ٻه
يقين رکن ٿا. اهي ئي ماڻهو آهن جيڪي پنهنجي پالڻهار جي
ٻيهاريل هدايت تي آهن ۽ اهيئي آهن جيڪي ڪامياب ٿيا."
(بقره_۴, ۵)

قرآن انهيءَ ڳالهه تي تعجب جو اظهار ڪري ٿو ته اهي ماڻهو جيڪي اهي ايمان رکن ٿا ته الله سڄي ڪائنات جي هستيءَ جو خالق آهي ۽ ان جي پالڻهاري هر مخلوق جي پرورش ڪري رهي آهي، اهي پوءِ به انهيءَ ڳالهه جو انڪار ٿا ڪن ته ان جو ڏنل سچائيءَ جو قانون به هڪ آهي ۽ ساڳي حيثيت ۾ سموري انسانذات کي ڏنو ويو آهي:

قل يا هل الڪتاب هل تنقمون .....

"انهن ماڻهن کي چؤ ته اي اهل ڪتاب! توهان جو اسان جي
مخالفت تي سندرو ٻڌي بيهي رهيا آهيو ته ٻڌايو ته انهيءَ
کانسواءِ اسان جو ڏوهه ڪهڙو آهي جو اسان الله تي ايمان آندو
آهي ۽ جيڪو ڪجهه اسان تي نازل ٿيو آهي ۽ ان کان اڳ نازل
ٿيل آهي ان تي ايمان رکون ٿا (پوءِ ڇا خدا پرستي) ۽ خدا جي
سڀني رسولن جي تصديق ڪرڻ توهان جي ويجهو جرم ۽
عيب آهي. (افسوس آهي توهان تي جو) توهان مان اڪثر حق
جي واٽ کان ٿڙي ويا آهن." (مائده_٥٩)

وان الله ربي و ربڪم فاعبدوه هذا صراط مستقيم.

"۽ ڏسو خدا منهنجو ۽ توهان جو پالڻهار آهي پوءِ ان جي بندگي ڪريو. اهائي دين جي سڌي واٽ آهي." (مريم-٣٦)

قل اتحاجوننا في الله وهو ربنا .....

"(اي پيغمبر انهن کي) چؤ ته ڇا توهان خدا جي باري ۾ اسان سان جهيڙو ڪريو ٿا. حالانڪ اهو اسان ۽ توهان ٻنهي جو پالڻهار آهي. اسان جي لاءِ اسان جا عمل آهن ۽ توهان جي لاءِ توهان جا عمل (يعني هر انسان کي ان جي عمل جو نتيجو ملي ٿو پوءِ انهيءَ باري ۾ جهيڙو ڇو ٿا ڪريو.) [1] (بقره ١٣٩)

انهيءَ موقعي تي هي ڳالهه توجهه جهڙي آهي ته مٿين آيتن ۾ جتي به اهڙي طرح جا خطاب آهن، جيئن ان الله ربي وربڪم (الله اسان ۽ توهان ٻنهي جو پالڻهار آهي.) الهنا والهڪم واحد (اسان ۽ توهان ٻنهي جو خدا هڪ ئي آهي.) ولنا اعمالنا ولڪم اعمالڪم (اسان جي لاءِ اسان جا عمل آهن ۽ توهان جي لاءِ توهان جا عمل.) انهيءَ قسم جي ڪيل سڀني خطابن مان قرآن جو مقصد انهيءَ حقيقت تي زور ڏيڻ آهي ته سڀني جو پالڻهار هڪ ئي آهي ۽ هر انسان جي لاءِ اهوئي نتيجو آهي جهڙو ان جو عمل آهي. انهيءَ ڪري قرآن پڇي ٿو ته پوءِ خدا ۽ مذهب جي نالي تي هي عالمگير محاذ آرائي ۽ مارڪٽ ڇو متل آهي. قران بار بار چئي ٿو ته ان جي تعليم انهيءَ کان سواءِ ڪجهه ناهي ته انسان کي خدا پرستي ۽ نيڪ عمليءَ جي طرف سڏيو وڃي. هو ڪنهن مذهب کي ڪوڙو نٿو سڏي ۽ نه ڪنهن مذهب جي بانيءَ جو انڪار ڪري ٿو. هو سڀني مذهب جي بانين جي هڪ جهڙي تصديق ڪري ٿو. سڀني جي مشترڪ تعليم ان جو قاعدو ۽ اصول آهي. جڏهن ان جو پيغام اهو آهي ته پوءِ قرآن پڇي ٿو ته

(١) (قرآن پنهنجي پالڻهار ۽ معبود هڪ هئڻ جي واسطي سان ٻين مذهب وارن جي روين تي افسوس ٿو ظاهر ڪري ۽ هينئر ته ساڳي پالڻهار ۽ معبود ۽ ساڳي نبي ۽ قرآن کي مڃيندڙن جيڪي تفرقا ڪري محاذ ۽ مهاذا اتڪائي وينا آهن تن تي قرآن جي تنبيهه ۽ ڦٽڪار ڇا هوندي؟ ڪاش! اسان جي انهن فرقن کي اها ڦٽڪار نظر اچي.
(سنڌيڪار)

ٻين سڀني مذهب جي پيروڪارن چيو ان جي مخالفت تي سندرو ٻڌو آهي.

قرآن ڪڏهن به ڪنهن مذهب جي پيروي ڪرڻ وارن کان هي مطالبو نه ڪيو آهي ته ان کي نئين دين جي طور تي مڃيو وڃي، بلڪ هو ڪين چئي ٿو ته پنهنجي پنهنجي مذهب جي حقيقي تعليم تي، جنهن کي انهن طرح طرح جي تحريفن ۽ اضافن سان بگاڙي ڇڏيو آهي. ان جي اصل تي سچائيءَ سان ڪاربند ٿي وڃن. هو چوي ٿو ته جيڪڏهن هنن ائين ڪري ورتو ته سندس مقصد پورو ٿي ويندو. ڇاڪاڻ ته جيئن ئي هو پنهنجي مذهب جي حقيقي تعليم طرف موٽندا. سندن سامهون اهائي حقيقت موجود هوندي، جنهن طرف قرآن سڏي ٿو. قرآن هيڪر وري چوي ٿو ته انجو پيغام ڪو نئون پيغام نه آهي بلڪ اهوئي قديم پيغام آهي جيڪو سيئي مذهبن جا باني ڏئي چڪا آهن:

قل يا اهل الڪتاب .....

"اي اهل ڪتاب! جيستائين تورات، انجيل ۽ انهن سڀني صحيفن تي جيڪي توهان تي نازل ٿيا آهن حقيقي ايمان قائم نه ڪيو تيستائين توهان وٽ دين مان ڪجهه به ناهي. ۽ اي پيغمبر! پالڻهار جي طرفان جيڪو ڪجهه توتي نازل ٿيو آهي، بجاءِ ان جي ته هي ماڻهو ان مان هدايت حاصل ڪن، تون ڏسندين ته انهن مان گهڻن جو ڪفر ۽ سرڪشي اڃان به وڌي وڃي ٿي. سو جن ماڻهن حق کان انڪار جي واٽ ورتي آهي تون انهن جي حالت تي افسوس نه ڪر. جيڪي ماڻهو توتي ايمان آڻين ٿا. يا اهي ماڻهو جيڪي يهودي ۽ صابي آهن يا عيسائي آهن يا ڪير به هجن. جنهن به الله تي ۽ آخرت جي ڏينهن تي ايمان آندو ۽ ان جا عمل به سلڇڻا ٿيا ته انهن جي لاءِ ڪو به خوف ۽ غمگيني ڪونهي. (اهي انتهائي اطمينان ۽ امن جي زندگي گذاريندا)" (مائده-٦٨.٦٩)

اهو ئي سبب آهي جو قرآن انهن سڄڻ ۽ ايماندار ماڻهن جي ايمان ۽ عمل جو پوري فراخدليءَ سان اعتراف ڪيو آهي، جيڪي قرآن جي نازل

تيئن واري زماني ۾ مختلف مذهبن اندر موجود هئا ۽ جن پنهنجي مذهبن جي حقيقي روح کي ضايع نہ ڪيو هو. البتہ قرآن ٻڌائي ٿو تہ اهڙن ماڻهن جو تعداد گهٽو گهٽ آهي ۽ وڌيڪ تعداد اهڙن ماڻهن جو آهي جيڪي پنهنجي حقيقي مذهب جي واٽ کان منحرف ٿي ويا هئا.

ليسوا سواءً من اهل الڪتاب امتہ .....

"اهي سڀ هڪجهڙا نہ آهن. انهن اهل ڪتاب مان اهڙا ماڻهو بہ آهن جيڪي اصل دين تي قائم آهن. اهي راتين جو اٿي الله جي ڪلام جو مطالعو ڪن ٿا ۽ سندن نرڙ ان جي فرمانبرداريءَ ۾ جهڪيل رهن ٿا. اهي الله ۽ آخرت جي ڏينهن تي ايمان رکن ٿا. نيڪيءَ جو حڪم ڏين ٿا ۽ برائيءَ کان روڪين ٿا. انسانذات جي ڀلائيءَ جي ڪمن ۾ تيزي سان قدم کڻن ٿا، ۽ بيشڪ اهي ئي ماڻهو آهن جيڪي نيڪ انسانن مان آهن. ۽ ياد رکو تہ هي ماڻهو جيڪو ڪجھ ڪن ٿا، ايئن هرگز نہ ٿيندو تہ سندن قدر نہ ڪيو وڃي. اهو الله ڄاڻي ٿو تہ (ڪهڙي گروهہ ۾ ڪهڙو) پرهيزگار آهي." (آل عمران-١١٣، ١١٥)

منهم امتہ مقتصده وڪثير...

انهن ۾ هڪ گروهہ اهڙن ماڻهن جو بہ آهي جيڪي وچٿرائيءَ چڱي واٽ تي هلندڙ آهن. ليڪن وڏو تعداد اهڙن ماڻهن جو آهي جيڪي جو ڪجھ بہ ڪن ٿا سا سراسر بڇڙائي آهي." (مائده-٦٦)

قرآن جيڪو هر هنڌ انهيءَ ڳالھ تي زور ٿو ڏئي تہ اهو پوين آسماني ڪتابن جي تصديق ڪرڻ وارو آهي، انهن کي ڪوڙو سڏڻ وارو ناهي ۽ انهن ڪتابن جي پيروڪارن کي چوي ٿو تہ قرآن تي ايمان آڻيو، تہ انهيءَ مان مقصد بہ هن حقيقت تي زور ڏيڻ آهي تہ ايمان ۽ مقدس سبقن جي خلاف قرآن ڪوبہ نئون دين پيش نہ ٿو ڪري ۽ نہ هي ٿو گهري تہ پنهنجي دين کان ڦري وڃو. بلڪ قرآن تہ حقيقت ۾ انهن کي پنهنجي پنهنجي دين

تي مضبوط جميل رهڻ جي تاڪيد ڪري ٿو. ۽ انهيءَ ڪري تعجب وچان پڇي ٿو ته "پوءِ اهي ڇو قرآن خلاف اعلان جنگ ڪن ٿا يا انهيءَ سان جهيڙي ۾ اچن ٿا؟ اهوئي سبب آهي جو قرآن نيڪيءَ واسطي معروف جو ۽ برائيءَ واسطي منڪر جو لفظ استعمال ڪيو آهي.

وامر بالمعروف انه عن المنكر (لقمان-١٧)

معروف جو لفظ "عرف" مان نڪتل آهي. جنهن جي معنيٰ آهي جاتل سڃاتل ڳالهه کي سڃاڻڻ. ۽ "منڪر" جي معنيٰ آهي اهڙي ڳالهه جنهن کان عام طور تي انڪار ڪيو ويو هجي. قرآن انهن لفظن کي خاص طور تي انهيءَ لاءِ اختيار ڪيو آهي جو انسانن جي فڪر ۽ عقيدن ۾ توڙي جو ڪيترن ئي قسمن جا اختلاف ڇو نه پيدا ٿين پر پوءِ به ڪجهه ڳالهيون اهڙيون آهن جن جي سٺي هجڻ تي سڀئي متفق آهن يا جن جي بري هئڻ تي سڀني جو اتفاق آهي. مثلاً انهيءَ ڳالهه ۾ سڀئي متفق آهن ته سچ ڳالهائڻ سٺو آهي ۽ ڪوڙ ڳالهائڻ برو آهي. هن ڳالهه تي سڀني کي اتفاق آهي ته ديانتداري سٺي ڳالهه آهي ۽ بدديانتي بڇڙائي آهي. هن تي به ڪنهن کي اختلاف ناهي ته ماءُ پيءُ جي خدمت، پاڙيسريءَ سان چڱو سلوڪ، مسڪينن جي سارسنڀال ۽ مظلومن جي مدد سٺيون ڳالهيون آهن ۽ انهن جي باري ۾ ڪو به مختلف نظريو نٿو رکي. دنيا جا سڀئي اخلاق، دنيا جون سڀئي حڪمتون ۽ دنيا جون سڀ جماعتون ٻين ڳالهين ۾ ڪيترو به اختلاف رکنديون هجن، ليڪن جيستائين انهن سنڌين جو تعلق آهي سڀئي ٻٽ ۽ هڪ راءِ جون آهن. انهيءَ ڪري قرآن چوي ٿو ته جڏهن اهو معروف "چڱاين جو حڪم" ۽ منڪر "مداين کان منع" ٿو ڪري ته پوءِ سندس مخالفت ڇو؟"

فطرت الله

قرآن چوي ٿو ته اهائي عمل جي وات آهي جيڪا ان مقرر ڪئي آهي. ٻين فطرت جي قانونن وانگر انسانذات لاءِ به هڪ فطرت جو قانون آهي. جيڪڏهن توهان انهيءَ مان فيض حاصل ڪرڻ گهرو ٿا ته انهيءَ تي هلو. هي خدا جو بيهاريل رستو ئي فطري دين آهي. هي اهڙو قانون آهي جنهن ۾ ڪنهن جي لاءِ تبديلي نٿي ٿئي. اهڙو دين آهي جنهن کي سڀني

نبين اختيار ڪيو ۽ تبليغ جو هي اهو مذهب آهي جنهن کي قرآن "اسلام" جو نالو ڏئي ٿو. يعني خدا جي بيهاريل قوانين حيات جي فرمانبرداريءَ جو رستو.

فاقم وجهڪ للدين حنيفاً .....

"توهان هر پاسي کان منهن موڙي "الدين" جي طرف رخ ڪريو. اها ئي خدا جي جوڙ آهي جنهن تي هن انسان کي پيدا ڪيو آهي. الله جي جوڙ ۾ ڪڏهن تبديلي ٿي نٿي سگهي. اهو ئي "الدين القيم" يعني سڌو ۽ سچو دين آهي. ليڪن اڪثر ماڻهو (ان جي حيثيت کي) نٿا ڄاڻن. (ڏسو) انهيءَ (هڪ خدا) جي طرف متوجہ رهو. انهيءَ جي نافرمانيءَ کان بچو. نماز قائم ڪريو ۽ مشرڪن مان نہ ٿيو. جن پنهنجي دين کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو ۽ گروهه بنديءَ ۾ ورهائجي ويا ۽ هر گروهه وٽ جيڪو ڪجهه آهي انهيءَ تي فخر، ناز ۽ خوشيون ڪري رهيا آهن (۽ خدا جي حڪمن تي عمل ڪرڻ ڇڏي ڏنو اٿن.)" (روم-٣٠،٣٢)

هي اهو اسلام آهي جنهن جو پيغام زمانن کان سيئي نبي سڳورا ڏيندا آيا آهن. اهو ئي سچو دين يا خدا جي طئہ ڪيل واٽ آهي. قران انهيءَ کي سورت فاتحہ ۾ صراط مستقيم سڏيو آهي، جنهن تي هلي ڪري فرد يا جماعتون زندگيءَ ۾ ڪاميابي يا نيڪي ماڻين ٿيون. يعني قرآن جي لفظن ۾ انهن کي خدا جو انعام حاصل ٿيندو آهي ۽ انهيءَ واٽ کان منحرف ٿيڻ وارا نابود ٿي وڃن ٿا يا خدا جو انهن تي غضب نازل ٿئي ٿو. جيڪڏهن اهي مختلف گروهه جن ۾ انسانذات پنهنجو پاڻ کي ورهائي ڇڏيو آهي، خدا پرستي ۽ نيڪ عمليءَ جي واٽ تي موٽي اچڻ تي آماده ٿي وڃن ۽ زماني جي رفتار انهن اصولن ۾ جيڪا ترڙائي ۽ گمراهي پيدا ڪري ڇڏي آهي، ان کان پاسيرا ٿي وڃن تہ قرآن جو مقصد پورو ٿي وڃي ٿو، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ کان سواءِ قرآن جو ڪو بيو مقصد آهي بہ ڪونہ:

ان الدين عندالله الاسلام وما .....

"الله وٽ دين هڪ ئي آهي ۽ اهو اسلام آهي ۽ هي جيڪو اهل ڪتاب اختلاف ڪيو ۽ هڪ دين تي ڪٺو رهڻ جي بجاءِ يهوديت ۽ نصرانيت جي گروهه بندين ۾ ورهائجي ويا. هي انهيءَ لاءِ ٿيو ته توڙي جو علم ۽ حقيقت جي واٽ انهن تي چٽي ٿي هئي. ليڪن هڪ ٻئي سان ضد ۽ سرڪشيءَ جي ڪري اختلافن ۾ پئجي ويا. ۽ ياد رکو ته جيڪو به الله جي آيتن کان انڪار ڪري ٿو ته الله جو قانون مڪافات به حساب وٺڻ ۾ سست ڪونهي. پوءِ جيڪڏهن هي ماڻهو توسان انهيءَ باري ۾ ڦڏو ڪن ته تون چؤ ته منهنجي ۽ منهنجي پيروڪارن جي واٽ آهي الله جي اڳيان اطاعت جو سر نوائڻ ۽ اسان اهو نوائي ڇڏيو آهي. پوءِ اهل ڪتاب کان ۽ اڻ پڙهيلن کان (يعني عرب جي مشرڪن کان) پڇ ته توهان به الله جي اڳو جهڪو ٿا يا نه (يعني سموريون ڳالهيون جهڳڙي جون ڇڏي ڏيو ۽ هي ٻڌايو ته خدا پرستي منظور آهي يا نه! جيڪڏهن هو مڃن ٿا ته سڄو جهڳڙو ختم ٿي ويو ۽ انهن حق جي مڃي. ۽ جيڪڏهن ڪنڌ ڪڍايائون ته پوءِ تنهنجي ذمي جيڪو ڪجهه آهي سو حق جو پيغام پهچائڻ آهي. ۽ الله جي نظرن کان ٻانهن جو حال لڪل ڪونهي." (آل عمران-١٩-٢٠)

قرآن چوي ٿو ته دين جي حقيقت هي آهي ته خدا جيڪو قانون فطرت انسان جي لاءِ ٺهه ڪيو آهي. ان جي پوري پوري اطاعت ڪئي وڃي. حقيقت ۾ سموري ڪائنات هستي انهيءَ اصول تي قائم آهي جيڪڏهن تخليق جو جهان ذرو به انهيءَ رستي کان منهن موڙي ته هستيءَ جو سمورو نظام ڊانواندول ٿي وڃي.

افغير دين الله يبغون .....

"وري هي ڇا ٿا گهرن ته الله جو ٺهه ڪيل دين ڇڏي ڪو ٻيو دين ڳولهي وٺن. حالانڪ آسمان ۽ زمين ۾ جيڪو

ڪجهہ آهي سو پاڻ يا مجبوريءَ سان انهيءَ جي طئہ ڪيل قانون عمل جي آڏو جهڪيل آهي ۽ آخرڪار سيني کي انهيءَ طرف موٽڻو آهي.

جڏهن قرآن چوي ٿو تہ "الاسلام" يا الله جي آڏو اطاعت جو سر نوائڻ جي وات ئي خدا جو دين آهي ۽ هر رسول انهيءَ دين جي تبليغ ڪئي آهي تہ انهيءَ جو مطلب ٿيو تہ ان کان علاوه ٻيو ڪوبہ دين يا رستو) گروهہ بندي يا تفرقي بازي تي ٻيٺل هوندو ۽ خدا جو عالمگير دين نہ هوندو:

ومن يتبع غير الاسلام دينا .....

"۽ جيڪو بہ دين اسلام کانسواءِ (جو سيني نبين جي تصديق ۽ پيرويءَ جو دين آهي) ڪو ٻيو دين طلبيندو تہ ياد رکو. ان جي وات بہ قبول نہ ڪئي ويندي ۽ آخرت ۾ هو انهن ماڻهن مان هوندو. جيڪي تباهہ ۽ نامراد ٿيا." (آل عمران-٨٥)

اهو ئي سبب آهي جو قرآن سيني پيروڪارن کي وري وري تنبيهہ ڪئي آهي تہ دين ۾ تفرقي بازي ۽ گروهہ بنديءَ کان بچن. ۽ انهيءَ گمراهيءَ ۾ نہ ڦاسجن جنهن کان قرآن نجات ڏياري آهي. قرآن چوي ٿو تہ منهنجي دعوت انهن سيني انسانن کي، جيڪي مذهب جي نالي تي هڪ ٻئي جا دشمن ٿي رهيا هئا، تن کي خدا پرستيءَ جي وات ۾ اهڙي طرح جوڙي ڇڏيو جو هڪ ٻئي کان نفرت ڪرڻ وارا هڪ ٻئي جا جانثار بنجي پيا. يهودي، عيسائي، مجوسي ۽ صابي، انهن سيني کي قرآن جي دعوت هڪ صف ۾ بيهاري ڇڏيو ۽ هاڻي هي سڀ هڪ ٻئي جي مذهبي بانين جي تصديق پيا ڪن:

واعتصموا بحبل الله جميعاً.....

"۽ سيئي ملي الله جي رسيءَ کي مضبوطيءَ سان پڪڙيو ۽ جدا جدا نہ ٿيو. الله توهان تي فضل ۽ ڪرم ڪيو آهي، انهيءَ کي ياد رکو. توهان جو حال اهو هو جو هڪ ٻئي جا دشمن بڻيا

بينا هيئو. پوءِ الله اوهان جي دلين ۾ الفت پيدا ڪئي. پوءِ ائين ٿيو جو ان جي فضل ۽ نعمت سان هڪ ٻئي جا ڀائر ٿي ويئو. توهان جي حالت تہ هي هئي جو توهان باهہ سان ڀريل اونهي کڏ جي ڪناري تي بيٺا هيئو. پر الله تعاليٰ اوهان کي بچائي ورتو. الله اهڙي طرح پنهنجي ڪارفرمائين جون نشانيون توهان تي چٽيون ڪري ٿو تہ جيئن هدايت مائيو."
(آل عمران_١٠٣)

ولا تكونوا كالذين تفرقوا .....

"۽ ڏسو انهن ماڻهن جي هلت اختيار نہ ڪجو (جيڪي هڪ دين تي قائم رهڻ بجاءِ) ٽولا ٽولا ٿي اختلاف ۾ پئجي ويا. ٿوري جو روشن دليل انهن جي سامهون آيا. (ياد رکو) اهي ئي ماڻهو آهن جن جي لاءِ (ڪاميابي ۽ ڇوٽڪاري جي جاءِ تي) وڏو عذاب آهي." (آل عمران_١٠٥)

وان هذا صراطي مستقيما.....

"۽ اها ئي (خدا پرستي ۽ نيڪ عمليءَ جي) واٽ منهنجي بيهاريل سڌي واٽ آهي پوءِ انهيءَ هڪ واٽ تي هلو ۽ طرح طرح جي واٽن پٺيان نہ پئو. اهي توهان کي خدا جي رستي کان هٽائي جدا جدا ڪري ڇڏينديون. اهائي ڳالهہ آهي جنهن جو خدا توهان کي حڪم ڏئي ٿو. تان تہ توهان نافرمانيءَ کان بچو." (انعام_١٥٤)

قرآن سان جهڳڙي جو ڪارڻ

هينئر ٿورو انهيءَ جهڳڙي جي نوعيت کي ڏسو جيڪو پيغمبر جي زماني ۾ قرآن ۽ ان جي انهن مخالفن جي وچ ۾ پيدا ٿي پيو هو جيڪي عرب ۾ جاري ٻين مذهبن جا پيروڪار هئا. انهن مان ڪن وٽ آسماني صحيفا بہ هئا. سوال هي آهي تہ ڇا قرآن انهن مقدس صحيفن جو انڪار ڪيو هو؟ ڇا قرآن هي دعوي ڪئي هئي تہ خدا جي سچائيءَ جو اهئي

علمبردار آهي تنهن ڪري ماڻهن کي گهرجي تہ پنهنجي پنهنجي نبين کان بيزار ٿي وڃن؟ ڇا قرآن ڪا اهڙي نئين ۽ عجب جهڙي ڳالھ اڳيان رکي هئي جنهن جي مڃڻ ۾ قدرتي طور تي هنن کي هٻڪ پئي ٿي؟ حقيقت ھي آھي تہ انھن ڳالھين مان ڪابہ ڳالھ نہ ھئي. قرآن نہ صرف انھن سڀني مذھبن جي بانين جي تصديق ڪئي جن جا ھو پيروڪار ھئا، بلڪ صاف صاف لفظن ۾ ھي بہ چيو تہ مون کان پھريائين جيترا بہ پيغمبر اچي چڪا آھن مان سڀني جي تصديق ڪريان ٿو. ان ڪنھن بہ مذھب سان ڪو فرق ۽ امتياز قائم نہ رکيو ۽ ڪنھن بہ مذھب جي مڃڻ واري کان ھي مطالبو نہ ڪيو تہ ھو پنھنجي مذھب جي دعوت کان انڪار ڪري. ھٿيون ھي چيو تہ پنھنجي مذھب جي حقيقي تعليم يعني ھڪ خدا تي ايمان ۽ نيڪ عمليءَ جي واٽ جي پوئواري ڪريو. ڇاڪاڻ تہ سڀني مذھبن جو اصل اھوئي ھو. قران نڪي حياتيءَ جا نوان اصول پيش ڪيا نڪي سڀني کان الڳ ٿلڳ عمل ٻڌايا. قرآن صرف انھن ڳالھين تي زور ڏنو جيڪي دنيا جي سڀني مذھبن جون سڀ کان وڏيڪ ڇاتل سڃاتل ڳالھيون رھيون ھيون. يعني ايمان ۽ نيڪ عمل، ان جڏھن بہ ماڻھن کي پاڻ ڏانھن سڏيو تہ اھوئي چيو تہ پنھنجي پنھنجي مذھبن جي حقيقت کي نئين سر تازو ڪيو ۽ ھڪ ٻئي سان رلي ملي رھو ۽ ائين ڪرڻ ئي جڻ تہ قرآن جي پيغام کي قبول ڪرڻ ھو.

پوءِ آخر قرآن جي مخالفت جو ڇا سبب ھو. مڪي جي قريشن جي مخالفت انھيءَ ڪري ھئي جو ان ھر قسم جي بت پرستيءَ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ليڪن سوال ھي آھي تہ يھودين ڇو مخالفت ڪئي جيڪي بت پرست نہ ھئا ۽ عيسائي ڇو سينو تاڻي بيھي رھيا، توڙي جو انھن بہ ڪڏھن بت پرستيءَ جي حمايت نہ ڪئي ھئي. ڳالھ اصل ۾ ھي ھئي تہ ھر مذھب جي پيروڪارن جي خواھش ھئي تہ قرآن پنھنجي حريف مذھبن جي تعليم کي ڪوڙو سڏي ۽ ڇاڪاڻ تہ ان ائين نہ ڪيو ھو، ان ڪري ڪوبہ ڪائنس خوش ڪونہ ھو. بيشڪ يھودي انھيءَ ڳالھ کان تہ خوش ھئا تہ قرآن حضرت موسيٰ جي تصديق ڪري پيو، پر ڇاڪاڻ تہ ھو گڏوگڏ حضرت مسيح جي بہ تصديق ڪري پيو، ان ڪري يھودين ان جي مخالفت ڪرڻ ضروري سمجھي. عيسائي انھيءَ ڳالھ تي خوش ھئا جو قرآن حضرت مسيح جي ماءُ بيبي مريم جي پاڪائي ۽ صداقت جو اعلان

ڪري پيو. ليڪن ڪانئس ناراض هئا ته قرآن هي به چئي ٿو ته نجات جو دارو مدار اعتقاد ۽ عمل تي آهي. ڪفاري ۽ پاڻي چڙڪڻ تي ڪونهي. عيسائين جي لاءِ اها ڳالهه ناقابل برداشت هئي. اهڙي طرح مڪي جي قريشن جي لاءِ انهيءَ ڪان وڌيڪ خوشي ٻي ڪابه نه پئي ٿي سگهي ته قرآن حضرت ابراهيم ۽ حضرت اسماعيل جي بزرگيءَ جو احترام ڪري پيو. ڇاڪاڻ جو هو انهيءَ جي نسل مان هئا. ليڪن هوبه اها ڳالهه پنهنجي لاءِ ڳوري پيا سمجهن ته ابراهيم ۽ اسماعيل سان گڏ يهودي پيغمبرن جو به احترام ڪيو وڃي، جيڪي ان جي نسل مان نه هئا.

مختصر طور هي سمجهڻ گهرجي ته قرآن جا ٽي ڇٽا اصول اهڙا هئا جيڪي انوقت عرب ۾ مروج مذهبن جي پيروڪارن لاءِ ناراضگيءَ جو ڪارڻ بڻيا.

پهريون هي ته قرآن مذهبي گروهه بنديءَ جو مخالف هو ۽ ان دين وحدت جو اعلان ڪيو هو. انهيءَ ڳالهه کي مڃڻ معنيٰ ته اهو تسليم ڪرڻ ته دين جي سچائي ڪنهن به هڪ گروهه جي حصي ۾ ناهي آئي، بلڪ سيني کي هڪجهڙائيءَ سان ملي آهي. ليڪن انهيءَ ڳالهه کي مڃڻ انهن جي گروهه پرستي تي وج ڪرڻ وانگر هو.

ٻيو هي ته قرآن چوي پيو ته نجات ۽ سعادت جو دارو مدار اعتقاد ۽ عمل تي آهي. نسل ۽ قوم، گروهه بندي ۽ ظاهري رسمن رواجن تي ناهي. جيڪڏهن انهيءَ اصول کي هو تسليم ڪن پيا ته پوءِ چوتڪاري جو دروازو بنا ڪنهن فرق جي سموري انسانذات لاءِ کلي پئي ويو ۽ اها ڳالهه تسليم ڪرڻ لاءِ هو تيار نه هئا.

ٽين ڳالهه هئي ته قرآن انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو پئي ته اصل دين خدا پرستي آهي. يعني ڪنهن وچين واسطي ڪان سواءِ سڌو سنئون هڪ خدا جي پوڄا ڪئي وڃي. ليڪن جيئن ته ان وقت جي مذهبن جي پيروڪارن خدا پرستيءَ جي نالي تي ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ شرڪ ۽ بت پرستيءَ جا طريقا اختيار ڪري ورتا هئا. توڙي جو هو اصل دين يعني سواءِ ڪنهن واسطي جي خدا جي عبادت واري ڳالهه جو انڪار نه پيا ڪن، ليڪن پنهنجي عزيز ۽ موروثي طريقن ڪان دستبردار ٿيڻ انهن کي دشوار پئي لڳو. انهيءَ ڪري ٽئي ڳالهيون انهن کي مخالفت تي آماده رکنديون آيون.

بحث جو خلاصو

قرآن جي نازل ٿيڻ وقت مذهبي شعور مختلف قومن جي ٽوليءَ بازيءَ کان اڳتي نہ وڌيو هو. هر مذهبي گروهہ انهيءَ ڳالهہ جو دعويدار هو تہ صرف ان جو مذهب ئي سچو مذهب آهي ۽ جيڪو ماڻهو انهن جي مذهبي حلقي ۾ داخل آهي اهوئي نجات جو مستحق آهي. سچائيءَ جو معيار ۽ مذهب جي اصل حقيقت رڳو انهن جا ظاهري اعمال ۽ رسمون هيون. مثلاً عبادت جي شڪل. قربانين جون رسمون. ڪنهن خاص قسم جي طعام جو کارائڻ. يا ڪا خاص وضع قطع ۽ پوشاڪ اختيار ڪرڻ يا نہ ڪرڻ. ڇاڪاڻ تہ هي ظاهري عمل ۽ رسمون هر مذهب ۾ الڳ الڳ هيون. انهيءَ ڪري هر مذهب جو پيروڪار انهيءَ بنياد تي ٻئي مذهب جي پيروڪار کي سچائيءَ کان خالي سمجهندو هو. هر مذهبي گروهہ جي دعويٰ صرف هيءَ نہ هئي تہ هو سچائيءَ تي آهي بلڪ هيءَ بہ هئي تہ ٻئي گروهہ جو مذهب ڪوڙو آهي. انهيءَ رويي جو قدرتي نتيجو هي هو تہ خدا جي نالي تي نفرت. ويڙهہ ۽ خونريزي جي بازار گرم رهندي هئي.

قرآن دنيا جي سامهون سڀني مذهبن جي عالمگير وحدت جو اصول پيش ڪيو. ان چيو تہ جهڙي طرح فطرت جا قانون ڪائنات هستيءَ جي نظام کي برقرار رکن ٿا، اهڙي طرح زندگيءَ جو هڪ روحاني قانون بہ آهي جيڪو انساني حيات تي حاوي آهي ۽ هي قانون سڀني انسانن لاءِ ساڳيو ئي آهي. قرآن ٻڌايو تہ سڀ کان وڏي گمراهي جنهن ۾ انسانذات مبتلا ٿي، سا هئي تہ ان فطرت جي انهيءَ قانون کي فراموش ڪري ڇڏيو ۽ الڳ الڳ گروهہ بنديون ڪري ڇڏيون. زندگيءَ جي انهيءَ روحاني قانون يا دين الاهي جو اولين مقصد هي هو تہ انسانذات کي متحد رکي، ۽ منجهس تفرقو ۽ جهيڙو پيدا نہ ٿئي. ليڪن انسان جي سڀ کان وڏي بدقسمتي هي آهي تہ ان اتحاد جي هن هيڏي ساري مايا يعني مذهب کي تفرقي بازيءَ جو هٿيار بڻائي ڇڏيو. قرآن جي ظاهر ٿيڻ جو مقصد اصل مذهب ۽ ان جي ظاهري طور طريقن ۾ فرق ۽ امتياز ڪرڻ هو. اصل مذهب کي ان "دين" جي نالي سان سڏيو ۽ ٻي شيءِ کي "شرع ۽ منهاج" (طور طريقن) جو نالو ڏنو. دين هڪ ئي آهي ۽ هر زماني ۾ سڀني کي ساڳي طرح ڏنو ويو آهي. البتہ طور طريقن ۾ اختلاف آهي ۽ اهي اختلاف سامهون بہ اچن ٿا.

ليڪن طور طريقن جي اختلافن ڪري اصل دين مختلف نتا ٿي سگهن ۽ قرآن انهيءَ حقيقت تي پورو زور ڏنو آهي. قرآن جو شڪوو هي هو ته دين کي فراموش ڪيو ويو آهي ۽ طور طريقن يا ظاهري رسمن کي اصل مقصد قرار ڏنو ويو آهي ۽ اهائي شيءِ انسانن جي پاڻ ۾ اختلافن جو بنياد بنجي وئي آهي.

قرآن نهايت واضح لفظن ۾ اعلان ڪيو ته ان جي دعوت جو مقصد انهيءَ کان سواءِ ڪجهه به ناهي ته سڀ مذهب سچا آهن ليڪن انهن مذهبن جا پيروڪار سچائيءَ کان منحرف ٿي ويا. جيڪڏهن اهي پنهنجي وساريل سچائي يعني اڪيلي خدا جي عبادت ۽ نيڪ عمليءَ جي واٽ کي وري اختيار ڪن ته قرآن جو مقصد پورو ٿي وڃي ٿو. انهيءَ واٽ کي اختيار ڪرڻ جي معنيٰ هي آهي ته انهيءَ واٽ تي هلڻ وارن جڻ قرآن قبول ڪري ورتو. سڀني مذهبن جي مشترڪ سچائيءَ کي قرآن "الدين" يا "الاسلام" جو نالو ڏنو آهي. هو چوي ٿو ته خدا جو دين انهيءَ لاءِ ناهي ته انسانن جي وچ ۾ تفريق پيدا ڪئي وڃي، بلڪ ان جي برعڪس قران جو مقصد آهي ته سڀني انسانن جي وچ ۾ ڀائيچارو ۽ ويجهڙائي پيدا ٿئي ۽ سڀ هڪ ئي پروردگار جي عبديت واري رشتي سان ٻڌجي ڀائپيءَ سان رهن.

مذهبي گروهه بنديءَ جي لعنت اڄ به دنيا جي هر گوشي تي ڇانيل آهي. ليڪن انهيءَ لعنت کان نجات ڪهڙي طرح حاصل ڪئي وڃي؟ هيءَ خرابي انسانن ۾ انهيءَ لاءِ پيهجي وئي جو مذهب جو اصل روح نظرن کان لڪل رکيو ويو. هاڻي هي ڪم سڀني مذهبي گروهن جي پيروڪارن جو آهي ته اهي پنهنجي وڃايل پيرن جا نشان وري ڳولهي وٺن ۽ هر مذهب جي بنيادي تعليم يعني "دين" جي رستي تي هلي پون. جيڪڏهن هي ڪم ٿي پوي ته قران چوائي سڀ جهيڙا جهٽا ختم ٿي ويندا ۽ هر شخص هي محسوس ڪرڻ لڳندو ته سڀني مذهبن جو رستو هڪ ئي آهي. يعني اهو هڪ ئي دين جيڪو سموري انسانذات جي لاءِ آهي جنهن کي قرآن "الاسلام" جو نالو ڏنو آهي. جنهن جو لفظي ترجمو آهي "امن ۽ سلامتيءَ جو رستو." خدا پرستي ۽ نيڪ عمليءَ جي هيءَ ئي واٽ آهي جنهن تي هلي انسانذات پاڻ ۾ هيڪڙائي جي تنل رشتن کي

جوڙي سگهي ٿي. يا انهيءَ تصور کي وري زنده ڪري سگهجي ٿو ته سيني انسانن جو هڪ ئي پالڻهار آهي ۽ اسان سيني کي هڪ ٿي انهيءَ جي ٻانهپ ۾ اچڻ گهرجي ۽ انهيءَ جي اڳيان ئي سر نوائڻ گهرجي. تان ته انهيءَ سان اسان جا پاڻ ۾ سيئي جهيڙا جهتا ختم ٿي وڃن جيڪي اسان پنهنجي هٿئون پيدا ڪري ورتا آهن.

قرآن ان لاءِ سڏي ٿو:

يا اهل الڪتاب تعالوا .....

"اي اهل ڪتاب! هن ڳالهه جي طرف اچو جيڪا توهان جي ۽ اسان جي وچ ۾ هڪجهڙي (تسليم) آهي. اها هي ته الله کان سواءِ اسان ڪنهن ٻئي جي عبادت نه ڪريون ۽ ڪنهن کي ان جو شريڪ نه ٺاهيون ۽ اسان مان ڪوبه الله کان سواءِ ٻئي کي پنهنجو معبود نه ٺاهي." (آل عمران-٦٤)

انساني اجتماع کي متحد ڪرڻ لاءِ قرآن هڪ آفاقي اصول پيش ڪري ٿو. هي ممڪن ئي نه هو ته هڪ ئي قسم جي طور طريقن يا هڪ ئي قسم جي ضابطي ۽ قانون يا هڪ ئي عبادت جي طريقي سان سموري دنيا جي انسانن کي هڪ ئي رشتي ۾ ڳنڍيو وڃي ها. انهيءَ ڪري قرآن صرف انهيءَ ڳالهه جي دعوت ڏئي ٿو ته انساني رهڻي ڪهڻي کي اهڙي بنياد تي بيهاريو جو دنيا جون مختلف قومون ان اڪيلي خدا جي پرستش ڪندي هڪ ٻئي سان ڀائپي ۽ ويجهڙائيءَ جي رشتي ۾ ڳنڍجي رهي سگهن ۽ هڪ ئي خاندان جي ڀاتين وانگر نيڪ عمليءَ جي واٽ تي هلي زندگيءَ جو لطف ۽ فيضان حاصل ڪري سگهن. هڪ حديث ۾ انسانذات جي انهيءَ برادريءَ کي "هڪ خدا جو ڪٽنب" يا "ڌڻ" وانگر ليکيو ويو آهي. جنهن ۾ هر فرد جي حيثيت هڪ ٻئي جي لاءِ ڌنار جي هوندي ۽ هر هڪ پوري ڌڻ جي ڀلائي ۽ نگهبانيءَ جو ذميدار هوندو.

قرآن نازل ٿيڻ کي تيرهن سؤ سالن کان وڌيڪ عرصو ٿي چڪو. ليڪن قرآن جيڪو پيغام ان وقت ڏنو هو اڄ به اهو پنهنجي جاءِ تي قائم ۽ اٽل آهي.

اسلام جو پيغام

عالمگير پيغام:

پيغمبرﷺ جي دعوت ڪنهن خاص قوم يا ملڪ لاءِ نہ هئي. بلڪ سموري انساني نسل جي لاءِ هئي. قرآن شريف جي سورت اعراف ۾ انهيءَ عالمگير دعوت جي پوري حقيقت واضح ٿيل آهي.

قل يا ايهاالناس اني رسول الله اليکم جميعا .....

"(اي پيغمبر) چؤ تہ اي انسانؤ! مان توهان سڀني ڏانهن خدا جي طرفان موڪليو ويو آهيان. اهو خدا جيڪو آسمانن ۽ زمينن جي بادشاهي رکي ٿو. ان جي ذات کان سواءِ ڪوبہ معبود (صاحب اقتدار) ڪونهي. اهو ئي جياري ٿو ۽ اهو ئي ماري ٿو. پوءِ الله ۽ ان جي رسول تي ايمان آڻيو. اهو رسول جيڪو الله ۽ ان جي ڪلمات (سڀني ڪتابن) تي ايمان رکي ٿو. ان جي پيروي ڪيو تہ جيئن اوهان جي مٿان ڪاميابيءَ جي راهہ کلي وڃي." (اعراف- ١٥٨)

هتان واضح آهي تہ:

١- هي پيغام هڪ جهڙائيءَ سان سموري انساني نسل جي لاءِ آهي.

٢- هي پيغام سڀني ٻرڙن کي هڪ خدا جي جي آڏو جهڪيل ڏسڻ چاهي ٿو. جنهن کان سواءِ ڪوبہ معبود ڪونهي. يعني عبديت يا ٻانهپ جا سڀ حق الله جي لاءِ آهن.

٣ـ الله تي ايمان ۽ ان جي ڪلمات يعني پوري وحي تي ايمان. هن پيغام
جي تقاضا آهي.
الله جي رسول فرمايو:
"خدا مون کي توهان سڀني ڏانهن موڪليو آهي."
اهو خدا جنهن جي آسمانن ۽ زمين منجهه سمورو نظام هستي انجي بادشاهي هيٺ آهي، يعني جڏهن سڄي ڪائنات جي هستيءَ ۾ هڪ خدا جي فرمانروائي آهي ته پوءِ ضروري آهي ته ان جو هدايت وارو پيغام به هڪ هجي ۽ اهو سڀني لاءِ هجي.

زندگيءَ جو پيغام:

پيغمبر اسلام ﷺ جي دعوت انهيءَ لاءِ هئي ته هو توهان ۾ زندگي پيدا ڪري. يعني اها دعوت انسانيت جي مٿاهين درجي کي ظاهر ڪرڻ ۽ ان کي قائم رکڻ لاءِ آهي. ٿورو غور ڪيو ته انهيءَ پيغام، وقت جي سڀني گمنام ۽ مئل ماڻهن کي ڪهڙي طرح قبرن مان اٿاري زندگيءَ جي ميدانن ۾ متحرڪ ڪري ڇڏيو هو. مئلن کي جيارڻ جو انهيءَ کان وڌيڪ انداز ڇا هوندو جو عرب جي بدوئن ۾ ابوبڪر، عمر، علي، عائشه، خالد، ابن ابي وقاص جهڙا اڪابر پيدا ٿيا ۽ پنجاهه سالن جي اندر عرب جا ٻڪرار ڌرتيءَ جي گولي تي سڀ کان وڏي ۽ مهذب قوم هئا.

توحيد:

خدا کان سواءِ ڪوبه معبود ڪونهي. اهو سموري جهان جو مالڪ آهي. اهو ئي (حي ۽ قيوم) جياريندڙ ۽ سڀني شين کي سنڀاليندڙ آهي. ان جي مالڪيءَ کان ڪوبه گوشو ٻاهر ڪونهي. ان جي علم کان ڪابه شيءِ لڪل ۽ اوٽ ۾ ڪونهي. اهو غفلت کان آجو ۽ ويساري کان پاڪ آهي. جنهن هستيءَ جو اهڙيون صفتون هجن. ان جي سامهون ڪنهن جي ايلازن ۽ سفارش جي ڪهڙي گنجائش آهي. ان جي حڪمن ۽ قانونن ۾ ڪير آهي جيڪو دخل ڏيڻ جي جرئت ڪري سگهي؟
قرآن شريف ۾ 'توحيد في الذات' سان گڏ 'توحيد في الصفات' به ڪمال تي پهچائي وئي آهي. قرآن شريف ديني عقيدن ۾ عملن جو جيڪو

تصور قائم ڪي. ان جو سمورو بنياد رحمت ۽ محبت تي رکيو. قرآن شريف جي منڍ واري سورت فاتحہ ۾ الحمدلله رب العالمين- الرحمان الرحيم سان ابتدا ڪئي وئي. سڀ ساراهون الله جي لاءِ آهن، جيڪو جهانن جو پالڻهار آهي. رب جي معنيٰ عربي لغت ۾ آهي، اهڙي طرح تربيت ۽ پرورش ڪرڻ وارو جو ڪنهن شيءِ جي سڀني لوازمات ۽ گهرجن کي پورو ڪري، درجي بہ درجي اڳتي وڌائيندو ان کي حد ڪمال تائين پهچائي. ربوبيت جي ان نظام ۾ حد درجي جي رحمت پالوٽ ٿيل آهي، جو هو سواءِ ڪنهن بہ فرق ۽ لحاظ جي سڀني لاءِ ٻاجھ وارو ۽ رحيم آهي.

سورت فاتحہ ۾ ربوبيت ۽ رحمت جي صفتن کان پوءِ "مالڪ يوم الدين" چئي صفت عدالت جو ذڪر ڪري سڀني جلال جي صفتن کي عدالت جي ئي تابع رکيو. مالڪ يوم الدين يعني ان ڏينهن جو مالڪ آهي جنهن ڏينهن ڪيل ڪمن جو بدلو ماڻهن کي ڏنو ويندو. رب جي عدل وارين صفتن متعلق خوف ۽ دهشت جو تصور اصل ۾ جاهل ملن جو پيدا ڪيل آهي جو انهن ان کي قهر ۽ غضب وارو رنگ ڏنو آهي. حالانڪ عدل بہ خدا جي رحمت جي تقاضا آهي، ڇاڪاڻ تہ ميزان عدل قائم نہ رهي تہ نظام هستي ڊانواڊول ٿي ويندو. ان ڪري صفات الاهي ۾ قهر ۽ غضب جي ڪابہ جڳھ ڪونهي ۽ جيڪي اهڙيون صفتون بيان ڪيل آهن تہ اهي حقيقت ۾ ان عدل جي صفت جو ئي مظهر آهن.

توحيد في الصفات ۾ صرف توحيد تي ئي زور نہ ڏنو ويو آهي، بلڪ شرڪ جا بہ سڀ رستا بند ڪيا ويا آهن.

(الف) عبادت ۽ نوڙت جي مستحق صرف خدا جي ذات آهي، جيڪڏهن توهان ٻانهپ واري عجز ۽ نوڙت سان ڪنهن ٻي هستيءَ جي سامهون سِر جهڪايو تہ توحيد الاهي جو اعتقاد باقي نہ رهيو.

(ب) صرف خدا تعاليٰ جي ذات ئي انسان جي پڪار ٻڌي ۽ دعائون قبول ڪري ٿي. جيڪڏهن توهان دعائن ۽ التجائن ۾ ڪنهن ٻي هستيءَ کي شريڪ ڪيو تہ ڄڻ اوهان ان کي خدا جي خدائيءَ ۾ شريڪ ڪيو.

(ج) اهڙي طرح عظمتن. وڏاين. ڪارسازين ۽ بي نيازين جو جيڪو عقيدو

توهان جي اندر ۾ خدا جي هستيءَ جو تصور پيدا ڪري ٿو. اهو صرف خدا جي لاءِ مخصوص رهڻ کپي. جيڪڏهن اهڙوئي عقيدو توهان ڪنهن ٻئي هستيءَ لاءِ پيدا ڪيو ته توحيد جو اعتقاد ڊانوانڊول ٿي ويندو.

(د) اهو ئي سبب آهي جو سورت فاتحه ۾ "اياڪ نعبد واياڪ نستعين" ۾ اول عبادت سان گڏ مدد جو ذڪر به ڪيو ويو ۽ ٻنهي هنڌن تي مفعول کي متاهون ۽ خاص رکيو ويو. يعني 'صرف تنهنجي ئي عبادت ڪريون ٿا ۽ صرف توکان ئي مدد گهرون ٿا."

جڏهن قرآن شريف جي پهرين سورت ۾ خاص ان جي عبادت ۽ خاص ان کان مدد جي گهر جو ذڪر وضاحت سان موجود آهي. جيڪو اسان پنج وقت نمازن جي اندر ورجائي ورجائي بيان ڪريون ٿا ته، پوءِ باقي مدد جي لاءِ ان ذات باري تعاليٰ کان ٻاهر وڃڻ جي گنجائش ئي نه ٿي رهي.

(هه) سڀ کان اهم مسئلو نبيءَ جي شخصيت جي حدبنديءَ جو هيو. پيغمبر اسلام جي بشريت 'انسان هئڻ' ۽ عبديت 'ٻانهو هئڻ' تي زور ڏنو ويو ۽ اسلامي تعليم جو بنيادي ڪلمون هي قرار ڏنو ويو:

"اشهد ان لا الـه الا الله و اشهد ان محمداً عبده و رسولـه۔"

يعني مان اقرار ٿو ڪريان ته خدا کان سواءِ ڪوبه معبود ڪونهي ۽ مان اقرار ٿو ڪريان ته محمد(ﷺ) خدا جو ٻانهو ۽ ان جو رسول آهي. انهيءَ ۾ جيئن توحيد جو اعتراف ڪيو ويو، تيئن پيغمبر اسلام جي ٻانهپ ۽ رسالت جو به اعتراف آهي. بلڪ ٻانهپ جو اقرار اول ۽ رسالت جو اقرار پوءِ آهي.

نبوت جو روشن دليل:

سورت يونس ۾ آهي:

قل لو شآءَ الله ما تلوته عليكم .....

"اي پيغمبر چؤ ته جيڪڏهن الله جي مرضي نه هجي ها ته مان توهان کي پڙهي ٻڌايان ئي نه ها ۽ توهان کي ان کان خبردار

ڪيان ئي نہ ها (مگر ان جي مرضي اها ئي بيٺي تہ توهان ۾ ان جو ڪلام نازل ٿئي ۽ توهان کي اقوام عالم جي هدايت جو ذريعو بنائي) پوءِ ڳالھ اها آهي تہ مان هن معاملي (نبوت) کان اڳ ۾ توهان ماڻهن جي اندر هڪ پوري عمر گذاري چڪو آهيان. ڇو توهان سمجھ کان ڪم ئي نٿا وٺو؟ (يونس- ١٦)

هتي نبوت جي صداقت جو سڀ کان واضح ۽ وجداني دليل بيان ڪيل آهي تہ مان توهان ۾ ڪو نئون ماڻهو ڪونہ آهيان. جنهن جي فضيلتن ۽ حالتن جي توهان کي خبر نہ هجي. مان اوهان مان ئي آهيان ۽ وحي جي اعلان کان اڳ ۾ هڪ خاصي عمر توهان ۾ گذاري چڪو آهيان. چاليهن سالن جو عرصو انساني عمر جي پختگيءَ جو وڏو عرصو آهي. انهيءَ پوري عرصي ۾ منهنجي زندگي توهان جي اکين جي سامهون رهي. ٻڌايو تہ ان پوري عرصي ۾ ڪا هڪ ڳالھ بہ توهان سچائي ۽ امانت جي خلاف ڏٺي؟ پوءِ جيڪڏهن انهي سڄي عرصي ۾ مون کان هي نہ ٿي سگهيو تہ ڪنهن انساني مسئلي ۾ ڪوڙ ڳالهايان تہ ڇا ائين ٿي سگهي ٿو تہ هاڻي خدا تي بهتان هڻڻ لاءِ تيار ٿي وڃان ۽ ڪوڙ پچ ۾ چوان تہ مون تي ان جو ڪلام نازل ٿيو آهي؟ ههڙي سڌي سنئين ڳالھ بہ توهان سمجھي نہ ٿا سگهو.

اخلاقيات ۽ نفسيات جا سڀ عالم انهيءَ تي متفق آهن تہ انسان جي عمر ۾ ابتدائي چاليهن سالن جو زمانو ان جي اخلاق ۽ فضيلتن جي اپرڻ ۽ بنجڻ جو اصل زمانو هوندو آهي. جيڪو سانچو ان عرصي ۾ ٺهجي ويو اهو باقي زندگيءَ ۾ بدلجي نہ ٿو سگهي.

وري فرمايائون:

فمن اظلم ممن افتريٰ علي الله كذبا .....

"ٻڌايو تہ ان کان وڌيڪ ظالم ڪير ٿي سگهي ٿو، جيڪو پنهنجي من مان ڪوڙ ناهي الله تي مڙهي ۽ ان ماڻهوءَ کان بہ جيڪو الله جي آيتن کي نہ ڪرائي. يقيناً جرم ڪرڻ وارا ڪڏهن بہ ڪاميابي حاصل ڪري نہ سگهندا." (يونس-١٧)

ٻن ڳالهين کان اوهان انڪار نہ ٿا ڪري سگهو تہ جيڪو شخص الله تي ڪوڙ مڙهي ان کان وڏو ڪو شرير ڪونهي ۽ جيڪو سچي کي نڪرائي اهو بہ وڏو شرير آهي. جيڪڏهن مان الله تي ڪوڙ مڙهيان ٿو تہ مون کي ناڪام ۽ نامراد ٿيڻو پوندو ۽ جيڪڏهن توهان سچائي جا منڪر آهيو تہ توهان کي ان جو نتيجو ڀوڳڻو پوندو. فيصلو الله جي هٿ ۾ آهي ۽ ان جو قانون آهي تہ مجرمن کي ڇوٽڪارو نہ ڏيندو آهي.

ٿيو ائين جو الله جو فيصلو صادر ٿي ويو. جيڪي ڪوڙا هئا، انهن جو نالو نشان بہ باقي رهيو ۽ جيڪو سچو هو، ان جي سچ جو آواز اڄ تائين قائم آهي ۽ قائم رهندو.

پيغمبر اسلام جي صداقت:

پيغمبر اسلام جي سچائيءَ جو دليل انهيءَ کان وڌيڪ ڇا ٿي سگهي ٿو، جو ان جا سخت کان سخت دشمن بہ سندس ذات ۾ موجود عجيب قسم جي ڪشش ۽ تاثير جو انڪار ڪري نہ سگهيا هئا. پر جيئن تہ اهي حقيقت جي اعتراف لاءِ تيار نہ هئا، ان ڪري ان کي جادو ڇوڻ جي منهن پڪائي ڪندا هئا. انهن ماڻهن جي ڪيفيت الله پاڻ بيان ڪئي آهي:

لاهية قلوبهم واسروا النجوىٰ .....

"اهي ماڻهن کي روڪن ٿا تہ، پيغمبر وٽ نہ وڃن ۽ چون ٿا تہ توهان ان وٽ ويئو تہ جڻ جادوءَ ۾ ڦاٿؤ. هونئن تہ هي اسان وانگر ئي هڪ ماڻهو آهي، پر جيڪو ڪجهہ هن جو اثر آهي، سو جادو جي ڪري ئي تہ آهي." (انبياءَ-٣)

سچائيءَ جي سڀ کان وڏي سڃاڻ هي آهي تہ ان کي سچائيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ سڏي نہ ٿو سگهجي ۽ جيڪڏهن ٻيو ڪجهہ سڏڻ گهرندؤ تہ ڪيترو بہ زور لڳايو، ڳالهہ نہندي ڪونہ. ڳالهہ نہندي تڏهن جڏهن ڪنڌ جهڪائيندؤ ۽ چوندؤ تہ ها اهائي سچائي آهي. ليڪن مشڪل هي آهي تہ انساني نفس جڏهن گمراهي ۽ سرڪشيءَ ۾ ڪاهي

پوندو آهي تہ پوءِ ان کي حقيقت جو اعتراف ڳورو لڳندو آهي. ان وقت نفس ڪونسڻ يا وڙهڻ کان سواءِ هتيار ڪونہ ڦٽا ڪندو آهي ۽ مڃيندو وڃي ان وقت آهي (جاڪاڻ تہ سچائي پاڻ مڃائڻ کان سواءِ رهي نہ سگهندي آهي) جڏهن هو مڃڻ تي مجبور ٿي پوندو آهي.

پيغمبر اسلام جڏهن سچائيءَ جي ان ڪلام جي ڳالھ شروع ڪئي تہ مڪي جي قريشن جو ساڳيو ئي حال ٿيو. اهي سچائيءَ کي ڏسي رهيا هئا پر انهيءَ کي سچائي سمجهڻ لاءِ تيار نہ هئا. ڪڏهن چون تہ هي مجنون ٿي ويو آهي جو خواب ۽ خيال کي وحي ٿو سمجهي، وري جڏهن ان جي ڪشش ۽ ڦهلاءُ ڏسن پيا تہ چون پيا هي جادوگر آهي. قريش دارلندوه ۾ جمع ٿيا هئا ۽ اتي اهي ان قسم جون ڳالهيون هڪ ٻئي کي چيون هئائون. (ابن هشام)

دين ۾ ڏاڍ ڪونهي

اسلام هي عظيم اعلان ڪيو تہ دين ۽ اعتقاد جي معاملي ۾ ڪنهن طرح جو ڏاڍ ۽ زبردستي جائز ڪونهي. دين جو رستو، دل جي يقين ۽ اعتقاد جو رستو آهي ۽ اهو اعتقاد دعوت ۽ چڱائي سان پيدا ٿيندو آهي، ڏاڍ ۽ زبردستيءَ سان نہ.

مڪي جي قريشن جو فتنو هي هو تہ اهي ظلم ۽ تشدد سان دين ۽ اعتقاد جو فيصلو ڪرڻ پيا گهرن. انهيءَ ڪري قرآن انهن جي خلاف جنگ جو حڪم ڏنو. هاڻي قرآن جنهن ڳالھ جي خلاف جنگ جو حڪم ڏنو، پاڻ ان ڳالھ جو منڪر ڪيئن ٿي سگهي ٿو.

دعوت جو رستو تلقين ۽ هدايت جو رستو آهي، ويڙهہ ۽ دشمنيءَ جو رستو ناهي. حق جي طرف سڏيندڙ جو طريقو هي نہ هوندو آهي تہ مخالف کي دليلن جي الجهاءَ ۾ ڦاسائي يا ڪنهن خاص دليل تي ضد ڪري اڳلي جو نڪ ۾ دم ڪري. خدا جي هستي، ان جي وحدانيت، ان جو صفتون ۽ آخرت، دين جون بنيادي حقيقتون آهن.

خدا سان ڪنهن کي نہ شريڪ نہ سمجهو. ماءُ پيءُ سان نيڪ سلوڪ ڪجو. اولاد کي سڃائيءَ جي ڀَوَ کان قتل نہ ڪيو. بي حيائيءَ جي [illegible] ڳالهيون ڪُليل هجن توڙي لڪل.

ڪنهن جان کي قتل نہ ڪريو، جنهن کي خدا حرام ٺهرايو آهي. يتيمن جي مال طرف نہ وڌو. جڏهن ڪابہ ڳالھ چؤ تہ انصاف سان چؤ. توڙي جو معاملو پنهنجي ڪنهن عزيز ۽ مائٽ جو ئي ڇو نہ هجي. الله سان جيڪو عهد ڪيو اٿوَ ان کي پورو ڪيو.

جيڪو الله وٽ نيڪي کڻي حاضر ٿيندو تہ ان کي ان نيڪ عمل جو ڏهوڻو ثواب ملندو ۽ جيڪو برائي کڻي حاضر ٿيندو تہ بدلي ۾ اوتري سزا ڀوڳيندو. مون کي تہ منهنجي پروردگار سڌو رستو ڏيکاريو آهي. اهو ئي سچو ۽ صحيح دين آهي. ابراهيم عليہ السلام جو طريقو، تہ هڪ خدا جي لاءِ ٿي وڃڻ منهنجي لاءِ سعادت آهي. منهنجي نماز منهنجو حج منهنجو جيئڻ، منهنجو مرڻ صرف الله تعاليٰ جي لاءِ آهي، جيڪو سڀني جهانن جو پروردگار آهي. ان جو ڪو بہ شريڪ ڪونهي، انهيءَ جو مون کي حڪم ڏنو ويو آهي ۽ مان خدا جي فرمانبردارن مان پهريون فرمانبردار (يعني مسلم) آهيان.

نيڪيءَ جو حڪم ۽ برائي کان بچڻ:

١ـ توحيد في العبادت جي تلقين- يعني عبادت جي سڀني عملن ۾ ان هڪ الله سان ڪوبہ شريڪ ڪونهي. ڇاڪاڻ تہ توحيد جو اعتقاد لفظن ۾ تہ سڀني مذهبن جي پيروڪارن وٽ موجود هو، ليڪن عبادت جي عملن ۾ توحيد ۽ هيڪڙائي جي حقيقت گم ٿيل هئي.

٢ـ والدين جي حقن تي توجه- انسان جي لاءِ والدين جي پالڻهاري الله جي پالڻهاريءَ جو پرتو آهي. والدين جي خدمت ۽ اطاعت جي آزمائش جو اصل وقت انهن جي پوڙهائپ ۾ اچي ٿو، جڏهن جسماني ڪمزوريون انهن کي ٻين جي خدمت جو محتاج بڻائي ڇڏن ٿيون. انسان جي محتاجيءَ جا ٻہ وقت آهن. هڪ ٻاروڻ ۽ ٻيو پوڙهائپ، ٻاروڻ ۾ ماءُ پيءُ خدمت ڪئي هئي ۽ پوڙهائپ ۾ اولاد کي خدمت ڪرڻ کپي.

٣ـ ماءُ پيءُ کان پوءِ انهن سڀني عزيزن ۽ مائٽن جا حق آهن، جيڪي اسان جي سارسنڀال جا محتاج هجن. گڏوگڏ بي محل خرچ ڪرڻ کان روڪيو ويو ۽ فرمايو ويو: "مال ۽ دولت بي محل خرچ نہ ڪريو." خرچ ڪرڻ جو صحيح هنڌ اول اهي حقدار آهن، جيڪي اسان جي

چوڏاري آهن ۽ پوءِ ٻيا.

۴۔ مال ۽ دولت خرچ ڪرڻ ۾ هر ڳالهه ۾ وچٿرائي اختيار ڪيو. ڪنهن هڪ طرف نہ جهڪي پئو. جو خرچ ڪرڻ تي اچو تہ سڀ اڏاري ڇڏيو ۽ احتياط ڪرڻ چاهيو تہ ڪنجوسيءَ تي لهي پئو.

۵۔ اولاد کي سڃائپ جي پو کان ماري نہ وجهو۔ اوهان کي بہ اسان روزي ڏيون ٿا ۽ انهن کي بہ.

٦۔ زنا کان پري رهو. هي وڏي بيحيائيءَ جي ڳالهه ۽ وڏي برائيءَ جي هلت آهي.

۷۔ ڪنهن جان کي ناحق قتل نہ ڪريو، جنهن کي قتل ڪرڻ الله تعاليٰ حرام ٺهرايو آهي. اسان قتل ٿيل جي وارثن کي قصاص جي مطالبي جو اختيار ڏنو آهي.

۸۔ يتيمن جي مال جي ويجهو بہ نہ وڃو. (يعني ان کي قبضي ڪرڻ جو ارادو بہ نہ ڪيو) انهن جو مال انهن تي بهتر طريقي سان خرچ ڪيو ۽ جڏهن يتيم جوان ٿي وڃن تہ امانت انهن جي حوالي ڪريو.

۹۔ واعدن کي پورو ڪريو. انهن جي باري ۾ توهان کان پڇاڻو ٿيندو.

۱۰۔ جڏهن ڪا شيءِ ماپيو تہ ماپي کي پورو رکو۔ توريو تہ صحيح تارازيءَ سان. نہ ماپ ۾ ڪمي ڪريو ۽ نہ تور ۾ ڏنڊي هڻو.

فرمانبردارن جون نشانيون:

جن ماڻهن الله جي حڪمن کي قبول ڪيو ۽ دنيا جي لاءِ مفيد بڻجي ويا. انهن ماڻهن جي عملن ۽ وصفن جي هڪ مجموعي ڪيفيت هن ريت بيهي ٿي:

(الف) الله جي بندگيءَ جو پورو عهد ڪرين ٿا ۽ پنهنجي پاڻ ۾ سچا ۽ ڪامل آهن.

(ب) الله تعاليٰ جيڪي بہ رشتا جوڙيا آهن. انهن کي ڏاڍ ۽ ناانصافيءَ سان توڙين نہ ٿا. بلڪ انهن رشتن جو لحاظ رکن ٿا. اهڙي طرح هو هر رشتي جو حق ادا ڪري حقوق العباد جو خيال رکن ٿا.

(ج) آخرت جي فڪر کان بي پرواه نہ ٿا ٿين. جيڪو ڪجهه ڪن ٿا ان ۾ آخرت جي خوف جو ڪٿڪو موجود هجي ٿو. يقين رکن ٿا

تہ هڪ ڏينهن ڪنهن جي اڳيان پيش ٿيڻو آهي ۽ حساب جي سختيءَ کان بچڻ ممڪن ڪونهي.

(د) الله جي محبت ۾ هر طرح جون ان وٽندڙ حالتون صبر ۽ ثابت قدميءَ سان سهي سختين ۽ محنتن کان منهن نٿا موڙين. ۽ آزمائشن ۾ پوريان پير نٿا ڪن.

(ه) نماز ان جي پوري روح سان قائم ڪن ٿا.

(و) اهي جيڪو ڪمائن ٿا. ان کي صرف پنهنجي جند تي خرچ نٿا ڪن، بلڪ ٻين تي بہ خرچ ڪن ٿا ۽ هر حال ۾ خرچ ڪن ٿا. ظاهري طرح بہ ۽ ڳجهي طرح بہ.

(ز) بديءَ جي بدلي ۾ بدي ڪرڻ انهن جو شيوو ناهي. ڪو انهن سان ڪيتري بہ برائي ڪري پر هو ڀلائيءَ سان ئي پيش ايندا.

ايمان وارن جون پنج وصفون:

مومن جون پنج وصفون خاص طرح سان بيان ڪيون ويون آهن. قرآن وٽ ايمان ۽ عمل جي گلدستي ۾ سڀ کان وڌيڪ خوشبودار گل اهي ئي آهن. جنهن جي زندگيءَ ۾ هي گڻ نہ هجن. اها زندگي مومن جي زندگي نہ ٿي ٿي سگهي:

(الف) نماز جي سنڀال ۽ ان کي خضوع ۽ خشوع (دل جي حضور ۽ نماڻائي) سان ادا ڪرڻ. ڪنهن هيبت ۽ جلال واري هستيءَ تي بيهو تہ توهان جي جسم تي ڪهڙي حالت طاري ٿي ويندي. اهڙي ئي حالت کي عربيءَ ۾ 'خشوع' چوندا آهن.

(ب) هر ان ڳالھ کان پاسو رکڻ جيڪا اجائي هجي، صرف انهن ڳالهين ڏانهن لاڙو رکڻ جيڪي دين ۽ دنيا ۾ مفيد هجن.

(ج) ڪمائيءَ مان پنهنجي محتاج ڀائرن لاءِ خرچ ڪرڻ.

(د) زنا جي گدلاڻ کان هميشہ بچندو رهڻ.

(ه) امانت دار هجڻ ۽ پنهنجي واعدن کي پورو ڪرڻ.

حق جي رستي جا پانڌيئڙا

حق جي رستي ۾ سڀ کان اڳتي نڪرڻ وارا هي آهن:

(الف) جيڪي پنهنجي پروردگار جي خوف کان ڏڄن ٿا ۽ ان جي نشانين تي يقين رکن ٿا.

(ب) جيڪي پروردگار سان گڏ ڪنهن هستيءَ کي شريڪ نٿا بڻائين.

(ج) جيڪي ان جي رستي ۾ جيترو ڪجهہ ڏئي سگهندا آهن. بنا جهجهڪ جي ڏئي ڇڏيندا آهن. انهن حون ڏليون آتيون رهنديون آهن تہ پنهنجي پروردگار جي حضور ۾ انهن کي موٽڻو آهي.

چڱائي ۽ سلجهائيءَ جو طريقو

ماءُ پيءُ سان سٺو سلوڪ ڪريو. عزيزن ۽ مائٽن جي حقن کان غافل نہ ٿيو. يتيمن، مسڪينن، مسافرن ۽ پاڙيسرين جي خبرچار لهندا رهو. پاڙيسري عزيز هجي توڙي ڌاريو. هر حال ۾ سٺي ورتاءُ جو مستحق آهي. اهڙي طرح جيڪي ماڻهو توهان سان گڏ ويهڻ وارا آهن. نوڪر- چاڪر، انهن سڀني جا بہ اوهان تي حق آهن. ضروري آهي تہ سڀني سان محبت ۽ ڀلائيءَ سان پيش اچو. بخيل نہ ٿيو. خدا جيڪو ڪجهہ ڏنو اٿوَ، ان کي بندن جي خدمت ۾ خرچ ڪيو. جيڪو ماڻهو الله تي ايمان رکي ٿو، ان جو هٿ الله جي رستي ۾ خرچ ڪرڻ کان ڪڏهن بہ رڪجي نٿو سگهي. ها! جيڪو بہ خرچ ڪيو تہ الله جي لاءِ خرچ ڪيو، ناليءَ ۽ شهرت جي لاءِ نہ.

انتظام ۾ ڀلائيءَ جو اهم اصول

اجتماعي زندگيءَ جي انتظام ۾ ڀلائي جو اصل اصول هي آهي تہ جنهن ڳالهہ جو جيڪو بہ حقدار هجي، ان جي حق جو اعتراف ڪيو. جيڪا شيءِ جنهن کي ملڻ گهرجي. اها ان جي حوالي ڪريو. وارث جو حق هجي، يتيم جو مال هجي، قرضدار جو قرض هجي، امانت رکڻ واري جي امانت هجي، اهليت واري جي لاءِ منصب ۽ عهدو هجي. جيڪو جنهن جو حق هجي ۽ جيڪو جنهن جو اهل هجي. ان کي ملڻ گهرجي. جڏهن ماڻهن جي وچ ۾ فيصلو ڪريو تہ صرف عدل ۽ انصاف سامهون هجي. ڪنهن حالت ۽ ڪهڙي صورت ۾ بہ هيءَ جائز ناهي تہ فيصلو انصاف جي خلاف ڪيو وڃي.

مسلمانن جي لاءِ اصل دين

مسلمانن جي لاءِ اصل دين هي آهي ته الله جي اطاعت ڪن. الله جي رسولﷺ جي اطاعت ڪن ۽ جيڪي ماڻهو انهن مان حڪم ۽ اختيار جا صاحب هجن. انهن جي اطاعت ڪن. (ان ۾ شرط آهي ته حڪم ۽ اختيار جي صاحبن طرفان ڪا اهڙي ڳالهه پيش نه ٿئي جيڪا الله ۽ الله جي رسولﷺ جي اطاعت خلاف هجي) اختلاف جي صورت ۾ الله ۽ ان جي رسولﷺ جي حڪمن طرف رجوع ڪيو وڃي. پوءِ جيڪو فيصلو ملي، ان کي سڀ هيٺئين سان هندائين.

انصاف تي ثباتي

مسلمانن کي گهرجي ته قوامون بالقسط هجن. يعني حق ۽ انصاف تي اهڙي مضبوطيءَ سان قائم رهن ۽ ڄمي بيهن جو ڪابه ڳالهه انهن کي پنهنجي جڳهه تان سوري نه سگهي. کين گهرجي ته اهي الله جي لاءِ گواهي ڏيڻ وارا هجن. دنيا جي ڪابه شيءِ انهن کي سچ کان روڪي نه سگهي. جيڪڏهن ڪنهن معاملي ۾ سچائي خود انهن جي ذات جي خلاف هجي يا انهن جي ماءُ پيءُ ۽ عزيزن قريبن جي خلاف هجي تڏهن به انهن کي سچي ڳالهه چوڻ کپي، اهي صرف سچائيءَ جي لاءِ ئي دل ۽ زبان رکن ٿا.

قرآن شريف ۾ آهي:

لايجرمنكم شنان قوم .....

ائين نه ٿئي جو ڪنهن گروهه جي دشمني توهان کي انهيءَ ڳالهه تي اياري ته توهان ان سان انصاف نه ڪريو. هر حال ۾ انصاف ڪريو، چاڪاڻ ته اهائي تقويٰ واري ڳالهه آهي ۽ الله جي نافرمانيءَ جي نتيجن کان ڊڄو، توهان (دوستي ۽ دشمنيءَ جي حوالي سان به) جيڪو ڪجهه ڪريو ٿا، الله ان جي خبر رکڻ وارو آهي. (مائده ٢)

عمل جو بنيادي دستور

مسلمانن لاءِ ضروري آهي ته خدا جي نشانين جي بي حرمتيءَ کان پاسو ڪن. ٻين جي معاملن ۾ انهن جو وهنوار هي هجڻ کپي ته نيڪيءَ جي ڪمن ۾ سڀني جي مدد ڪن، برائي جي ڪمن ۾ ڪنهن جي به مدد نه ڪن. ڪوبه ظلم ڪري ته اها برائي آهي. ان کان بچن. ڪوئي حج يا زيارت تي وڃي ته اها ڀلائي آهي، ان جا معاون بڻجن. (مطلب ته نيڪي ۽ پرهيزگاري جي هر ڳالهه ۾ تعاون ۽ گناهه ۽ ظلم جي هر ڳالهه ۾ بي مدد رهڻ هر مسلمان جي لاءِ بنيادي ۽ اصل ڪم آهي.)

دين جي تڪميل ۽ نعمت جي ڀرپور هئڻ جي تقاضا آهي ته اسان پنهجي سيرت ۾ متي کان وٺي ڪري ننهن جي چوٽيءَ تائين حق ۽ سچائيءَ جا نمونا بڻجي وڃون.

انساني مساوات

اسلام انسانذات جي مساوات ۽ برابريءَ جو اعلان ڪيو. نسل ۽ مرتبي جي انهن سڀني فرقن کان انڪار ڪيو، جيڪي ماڻهن بنايا هئا ۽ جنهن جي ڪري انساني حق پائمال ٿي رهيا هئا. آزاد هجن يا نوڪر، مرد هجن يا عورتون، ننڍا هجن يا وڏا، نيچ هجن يا شريف، انسان هجڻ جي لحاظ سان سڀ برابر آهن.

رسول ﷺ جن مڪي جي فتح کان پوءِ جيڪو خطبو ارشاد فرمايو، ان ۾ قريشن کي خطاب ڪندي هيءَ حقيقت چٽي نموني سان چئي هئي ته:

"اي قريشؤ! خدا توهان جي جاهلائي تڪبر ۽ ابن ڏاڏن تي پڌائڻ جون غرور اڄ ٽوڙي ڇڏيو. سڀ ماڻهو آدم جو اولاد آهن، ۽ آدم کي مٽيءَ مان بڻايو ويو هو. خدا فرمائي ٿو. اي انسانؤ! اسان توهان کي هڪ مرد ۽ عورت مان پيدا ڪيو آهي. ۽ هي قبيلا ۽ قومون سڀ سڃاڻڻ لاءِ بڻايون آهن، خدا وٽ ته اهو وڌيڪ عزت وارو آهي جنهن ۾ تقوي وڌيڪ آهي. (حجرات-١٣)

جڏهن سڀ انسان هڪ ئي ماءُ پيءُ (آدم ۽ حوا) جو اولاد آهن ته ننڍي وڏي انسان هجڻ جي فرق جو آخر ڪهڙو سبب آهي؟ وري خدا وٽ

عزت جو جيڪو معيار طئہ ٿيل آهي. يعني تقويٰ. اهو اهڙو معيار آهي جو ان ۾ انسانن جي وچ ۾ حسد ۽ رقابت نٿي ٿي سگهي. ڇاڪاڻ تہ اهي خود تقويٰ جي منافي آهن. باقي هر معيار يعني دولت. عهدو. نسل وغيره ۾ حسد ۽ رقابت کان سواءِ ٻي ڪنهن ڳالهہ جو تصور ئي ناهي.

دين جي سڀ کان وڏي ڳالهہ

دين جي سڀ کان وڏي ڳالهہ اها جو ان اعلان ڪيو تہ. سعادت ۽ نجات جو سچو رستو "خدا پرستي ۽ نيڪ عملي" جي زندگيءَ سان ملي سگهي ٿو. اصل شيءِ دل جي پاڪائي ۽ عمل جي نيڪي آهي. شريعت جا ظاهري احڪام ۽ رسمون بہ ان جي لاءِ آهن تہ مٿيون مقصد حاصل ٿئي.

قرآن جي نازل ٿيڻ وقت دنيا جي هڪ عالمگير مذهبي گمراهي هي هئي جو ماڻهو سمجهندا هئا تہ. دين جو مقصد رڳو شريعت جا ظاهري احڪام ۽ رسمون آهن ۽ انهن کي ڪرڻ يا نہ ڪرڻ تي نجات ۽ سعادت جو دارومدار آهي. ليڪن جيستائين دين جو تعلق آهي تہ ان ۾ سموري طلب اصل مقصدن جي هوندي آهي، وسيلن جي نہ.

عمل جي ڪمائي

قانون الاهي هي آهي تہ هر ماڻهوءَ کي اهوئي پلئہ پوندو آهي جيڪو هن ڪمايو آهي. ڪنهن بہ هڪ جي نيڪي ٻئي کي نہ ٿي بچائي سگهي ۽ نہ ڪنهن جي بدعمليءَ جو ڪو ٻيو جوابدار ٿي سگهي ٿو.

انسان جي ڳچيءَ ۾ قدامت پسندي جو ڳٽ اهڙو تہ قاتل آهي جو ان مان سولائي سان نٽو نڪري سگهي. ر هميشہ ماضيءَ جي افسانن ۾ گم رهندو آيو آهي. هندو هزارين سالن کان مهاڀارت ۽ پوتر قصن ۾ قاتل آهن. مسلمانن جا بہ فرقا اڄ ڏينهن تائين انهيءَ جهڳڙي مان واندا نہ ٿيا آهن تہ تيرهن سؤ سال پهريائين سقيفئہ بنو ساعد ۾ خلافت جو جيڪو انتخاب ٿيو هو، اهو صحيح هو يا غلط؟ قرآن چوي ٿو: تلڪ امۃ قد خلت لها ما ڪسبت ولڪم ما ڪسبتم- هاڻي انهن جي پويان گهلجڻ سان توهان کي ڪو فائدو نہ ٿي سگهندو. اوهان پنهنجو ڌيان رکو. انهن

جا عمل انهن جي لاءِ هئا ۽ توهان جا عمل توهان جي لاءِ آهن.

دنيا پرستيءَ جو غرور

حق وارو دين، دنيا د ريءَ جو نہ بلڪ دنيا پرستيءَ جي غرور ۽ مستيءَ جو مخالف آهي. اهوئي دنيا پرستيءَ جو غرور انسان کي خدا پرستي ۽ ديانتداريءَ کان بي پرواه ۽ ويڳاڙو ڪري ڇڏي ٿو. جڏهن ماڻهوءَ کي طاقت ۽ حڪومت ملي وڃي ٿي تہ هو غرض ۽ نفس جي پوڄا ۾ اهو سڀ ڪري ٿو ويهي جيڪو دنيا ۾ انسان جي پاران ظلم ۽ فساد ۾ ممڪن آهي. جيڪي ماڻهو سچا خدا پرست آهن. اهي دنيا ۾ ڪيترو بہ وڪوڙجي چو نہ وڃن، پر انهن جي مٿان نفس پرستيءَ جا لامارا نہ هوندا بلڪ الله جي رضا دل ۽ دماغ تي ڇانيل هوندي.

آخرت جي نجات

آخرت جي نجات جو سمورو دارومدار ايمان ۽ عمل تي آهي. اتي نہ نجات جي ڏيتي ۽ ليتي ٿي سگهي ٿي، نہ ڪنهن جي دوستي ۽ سڃاڻ ڪم ڏئي سگهي ٿي. نہ وري ڪنهن جي سفارش سان ڪم ڪڍي سگهجي ٿو. دنيا ۾ ڪنهن نيڪ ۽ بزرگ هستيءَ کان چڱاين جو سبق وٺي سگهجي ٿو. ان جي صحبت ۾ ويهي پنهنجي اصلاح ڪري سگهجي ٿي. علم وارن کان مسئلا پڇي سگهجن ٿا. ليڪن نجات جو انحصار پنهنجي ئي ايمان ۽ عمل تي يا الله جي رحمت تي آهي. ڪنهن جي ڪوشش يا سفارش ڪجھ بہ مدد نہ ڪري سگهندي. اهڙو تصور ئي سراسر غيراسلامي آهي.

حق ۽ باطل جو معيار

حق ۽ باطل جي معاملي ۾ انسانن جي تورائي يا گهٽائي معيار ڪونهي. ڪڏهن گمراهي ۽ حق کان منهن موڙڻ جو اهڙو وقت بہ اچي ويندو آهي جو انسانذات جي اڪثريت حق ۽ يقين جي روشنيءَ کان محروم ٿي ويندي آهي. اهڙو ئي دور قرآن جي نازل ٿيڻ وقت دنيا تي ڇانيل هو. گمراهن جي گهٽائي نہ ڏسو، بلڪ هي ڏسو تہ ڪهڙو رستو

يقين، اطمينان ۽ بصيرت (دل جي بينائي) جو رستو آهي ۽ ڪوڙو رستو جهالت ۽ شڪ شبهي جو رستو آهي.

آخرت جا انڪاري

جيڪي ماڻهو آخرت جا انڪاري آهن يعني عملن جي محاسبي تي اعتقاد نٿا رکن انهن جي ذهنيت هينين چئن ڳالهين سان ڀريل آهي:

(الف) انهن کي خدا سان ملڻ جي توقع ڪونهي.

(ب) اهي صرف دنياوي زندگيءَ جي مزي ۾ خوش آهن.

(ج) انهيءَ حالت جي خلاف انهن جي اندر ۾ ڪو ڪٽڪو پيدا نٿو ٿئي. انهيءَ تي هو نود ٿي ويا آهن

(د) انهن جي ذهن ۽ ادراڪ ۾ ايتري نہ وٿي پيدا ٿي وئي آهي جو قدرت جون سڀ نشانيون جيڪي چئني طرفن ۾ ڦهليل آهن، ڪين بيدار ڪري نٿيون سگهن.

مشڪلاتون ۽ آزمائشون

ڪتاب (قرآن) ۽ حڪمت (دانائيءَ) جي تعليم، نبوت جي پيغمبرانڻي تربيت (تزڪيو)، هدايت جي مرڪز جو قيام (ڪعبو شريف)، ۽ بهترين امت (خيرامۃ اخرجت للناس) هجڻ جو نصب العين، هي چار اهڙا عنصر هئا جيڪي واعدو ڪيل امت جي اوسر جي لاءِ ضروري هئا. هي سڀ مرتبا ظهور ۾ اچي ويا نہ قرآني دعوت جي پيروڪارن کي پنهنجي ڪم ۾ سرگرم ٿيڻ جو حڪم ملي ويو. ڪم ۾ سرگرم ٿي وڃڻ جو هي لازمي نتيجو نڪرڻو هو تہ مشڪلاتون ۽ آزمائشون پيش اچن. انهيءَ ڪري صبر، استقامت ۽ جان گهوري جڏڻ جي دعوت بہ ڏني وئي.

صبر ۽ ثابت قدمي

الف: صبر ۽ نماز جي قوتن کان مدد وٺو. صبر جي حقيقت هي آهي تہ مشڪلاتن ۽ مصيبتن کي سهڻ ۽ نفساني خواهشن کان مغلوب نہ ٿيڻ جي قوت پيدا ڪئي وڃي. نماز جي حقيقت هي آهي تہ الله جي ذڪر ۽

فڪر سان انسان جي اندروني جذبن يا روح ڪي تقويت ملي ٿي. جنهن جماعت ۾ هي ٻہ قوتون (صبر ۽ نماز) پيدا ٿي وڃن اها ڪڏهن بہ ناڪام نہ ٿيندي.

ب: جيڪا جماعت موت کان ڊڄي ٿي اها ڪڏهن بہ سوڀون ماڻي نہ سگهندي. حق جي رستي ۾ مليل موت، موت نہ هوندو آهي، حقيقت ۾ اهائي تہ ڀرپور زندگي آهي.

ڪيترين ئي ننڍين جماعتون اهڙيون هيون جيڪي وڏين جماعتن تي غالب آيون ۽ ڪيترين ئي وڏين جماعتن پاڻ کان ننڍين جماعتن جي هٿان شڪست کاڌي. فتح ۽ شڪست جو دارومدار ماڻهن جي تورائي ۽ گهٽائيءَ تي ڪونهي، دلين جي قوت تي آهي. الله جي مدد انهن ماڻهن جو ساٿ ڏيندي آهي جيڪي صابر ۽ ثابت قدم هوندا آهن.

مسلمانن جو نصب العين

مسلمانن جو جماعتي نصب العين اهو ڪونہ بيهاريو ويو تہ اهي طاقتور قوم بڻجن يا سڀني کان برتر گروهہ ليکجن، ڇاڪاڻ تہ طاقت ۽ برتريءَ ۾ جماعتي اڪڙ ۽ قومي حرص ۽ لالچ پلئہ پوندي آهي. ۽ اها ڳالهہ انسانيت جي امن، سلامتي، مساوات ۽ ڀائيچاري جي منافي هئي.

اسلام ۾ صرف ”خير“ ۽ ”بهتر“ هجڻ تي زور ڏنو ويو. (ڪنتم خير امۃ اخرجت للناس) جنهن جو سمورو روح اخلاقي ۽ معنوي چڱاين تي ٻڌل آهي. جنهن جماعت جو نصب العين هي هجي تہ اها سڀني کان سٺي ۽ نيڪ هجي، اها جماعت طاقت جي غرور ۽ قومي اڪڙ ۽ برتري جي گدلاين سان پوسل نٿي ٿي سگهي.

دعوت جي هيڪڙائي

قرآن مجيد دين حق جي انهيءَ اصل عظيم جي طرف بہ اشارو ڪري چڪيو تہ سمورا نبي صرف هڪ ئي دين جا داعي هئا. جڏهن الله جو دين هڪ آهي تہ پوءِ سڀئي رهنما بہ هڪ ئي زنجير جون مختلف ڪڙيون آهن، جيڪو انهن ۾ تفريق ڪري ٿو اهو هدايت جي پوري سلسلي جو منڪر آهي. الله جو دين سندس ڪان سواءِ ڪجھ ناهي تہ

انهيءَ جي ٻڌايل قوانين فطرت جي اطاعت ڪئي وڃي. آسمان ۽ زمين ۾ جيتري بہ مخلوق آهي، اها سموري الله جي مقرر ڪيل قوانين جي اطاعت ڪري رهي آهي. پوءِ جيڪڏهن توهان ڪي الله جي فطري قانون کان انڪار آهي تہ ٻڌايو ڀلا! الله جي قانون کان سواءِ ڪائنات هستيءَ ۾ ٻيو ڪهڙو قانون (وڌيڪ مؤثر) ٿي سگهي ٿو؟

ايمان ۽ محبت

الله تي ايمان ۽ الله جي محبت ٻئي لازم ملزوم آهن. جيڪڏهن الله کان سواءِ ڪنهن ٻي هستيءَ کي بہ ساڳي چاهت سان مڃيو وڃي جنهن چاهت سان صرف خدا کي ئي مڃڻ گهرجي، تہ پوءِ اهو الله سان برابري چئبي ۽ انهيءَ سان توحيد الاهي جو عقيدو ڏانواندول ٿي ويندو. مومن اهو آهي جيڪو سڀني کان وڌيڪ الله سان محبت رکندڙ هجي. (والذين امنوا اشد حبا لله)

جيڪو ماڻهو الله سان محبت رکڻ جو دعويدار آهي ان کي گهرجي تہ الله جي رسول جي پيروي ڪري. الله جي محبت جي دعويٰ ۽ انهيءَ جو رستو ڏيکاريندڙ جي پيرويءَ جو انڪار، هڪ دل ۾ سمائجي نٿا سگهن.

قرآن مجيد جون چار وصفون

سورت يونس ۾ آهي:

يا ايها الناس قد جاءتكم . . .

> "اي انسانو! توهان وٽ توهان جي پالڻهار جي طرفان هڪ اهڙي شيءِ اچي وئي آهي جيڪا (وڏي فائدي واري) نصيحت آهي، دل جي سڀني بيمارين جي لاءِ شفا آهي ۽ هدايت ۽ رحمت آهي انهن ماڻهن جي لاءِ جيڪي ان (قرآن) تي يقين رکن ٿا." (آيت-٥٧)

هن آيت ۾ قرآن جون چار وصفون بيان ڪيون ويون آهن.

الف: موثر نصيحت:- يعني دل ۾ پيهجي ويندڙ دليلن ۽ روح کي متاثر ڪرڻ وارن طريقن سان، انهن سڀني ڳالهين جي ترغيب ڏئي ٿو جيڪي

خير ۽ حق جون ڳالهيون آهن. ۽ انهن سڀني ڳالهين کان روڪي ٿو جيڪي شر ۽ ناحق جون ڳالهيون آهن. عربيءَ ۾ وعظ جو مفهوم صرف نصيحت ناهي. بلڪ اهڙي نصيحت آهي جيڪا موثر ۽ دل ۾ پيهجي ويندڙ دليلن سان ڪئي وڃي.
ب: شفاءٌ لما في الصدور:- دل جي سڀني بيمارين جي لاءِ شفا جو نسخو آهي. جيڪو بہ فرد يا گروهہ انهيءَ نسخي تي عمل ڪندو انهيءَ جي دل هر طرح جي فساد جهڳڙن ۽ هلڪڙاين کان پاڪ ٿي ويندي. عربيءَ ۾ قلب، فواد ۽ صدر جا لفظ جڏهن بہ اهڙي موقعي تي ڳالهايا وڃن، جيئن مٿي آهي تہ انهيءَ مان مقصود انسان جي معنوي حالت هوندي آهي. يعني ذهن ۽ فڪر جي قوت، عقلي ادراڪ، جذبات، اخلاق ۽ عادتون، اندروني حسون وغيره- اهو عضوو مقصود نہ هوندو آهي بلڪ اهي ڪيفيتون مراد هونديون آهن.
ج: هدي:- يعني يقين ڪرڻ وارن جي لاءِ هڪ هدايت.
د: رحمۃ للمومنين:- يقين ڪرڻ وارن لاءِ رحمت جو پيام آهي. يعني ظلم ۽ سنگدلي، ۽ بغض ۽ نفرت کان دنيا کي نجات ڏياري ٿو. رحم ۽ محبت، ۽ امن ۽ سلامتي جي روح سان نوازي ٿو.

رڳو اعلان ناهي دليل بہ آهي.

قرآن جي وصفن جو هي رڳو اعلان ئي نہ هو بلڪ ان جي صداقت جو سڀ کان وڏو مؤثر دليل بہ هو. جيڪڏهن هڪڙو شخص دعويٰ ڪري تہ هو طبيب آهي تہ پوءِ ان جي دعويٰ جي جاچ جو سڀ کان سولو ۽ قطعي طريقو هي هوندو آهي تہ ڏٺو وڃي تہ ان جي علاج مان بيمارن کي شفا ملي ٿي يا نہ؟ قرآن بہ هرهنڌ اها جاچ منڪرن جي سامهون پيش ڪئي آهي. قرآن چيو تہ مان شفا جو نسخو آهيان. ان جي ثبوت ۾ مومنن ۽ متقين جي جماعتن پيش ڪيائين جيڪا انهيءَ دارالشفا ۾ تيار ٿي هئي. اڄ بہ ان جو اهو دليل ساڳي طرح قطعي آهي، جهڙي طرح نزول واري دور ۾ هو. جيڪڏهن انهيءَ عرب جاهليت جي بيمار روحن ۽ دلين ۾ ابوبڪررضہ، عمررضہ، علي رضہ، خالدرضہ، سلمان رضہ ۽ ابوذر رضہ وغيره جهڙا تندرست روح پيدا ڪري ڇڏيا هئا تہ پوءِ انهيءَ جي نسخہ شفا ۾

ڪھڙو شڪ ڪري سگھجي ٿو.

صراط مستقيم ۽ دين قيم

سورت بني اسرائيل ۾ فرمايو ويو:

ان هذ القرآن يهدي للتي هي اقوم.

"بيشڪ هي قرآن انهيءَ رستي جي رهنمائي ڪري ٿو جيڪو سڀ کان وڌيڪ سڌو رستو آهي." (آيت- ۹)

قرآن پنهنجون جيڪي به وصفون بيان ڪيون آهن، انهن ۾ سڀ کان جامع وصف اهائي آهي ته زندگي ۽ سعادت جي هر گوشي ۾ ان جي رهنمائي سڌيءَ کان سڌي ڳالھ جي لاءِ آهي. ڪنهن طرح جو تيڙ يا هيٺ مٿاهين، ڪنهن طرح جا وڙ وڪڙ، ڪنهن طرح جو مونجهارو، ۽ ڪنهن طرح جي ڪوت واڌ ان جي رهنمائيءَ ۾ نٿي ٿي سگھي. انهيءَ حقيقت کي ئي ٻي جاءِ تي "صراط مستقيم" (سڌي سنئين واٽ) ۽ "الدين القيم" (نوس طريقو) سڏيو ويو آهي.

دين حق جا ٽي بنيادي اصول

سورت اعراف ۾ آهي:

قل امر ربي بالقسط...

"(اي پيغمبر!) تون چؤ ته منهنجي پالڻهار جيڪو حڪم ڏنو آهي سو آهي ته هر ڳالھ ۾ وچٿرائيءَ جو رستو اختيار ڪريو. پنهنجي سيني عبادتن ۾ خدا جي طرف نيڪ نوجھ ۾ هجو ۽ الله کي سچي دل سان ۽ ڪامل فرمانبرداريءَ جي نيت سان پڪاريو.(آيت- ۲۹)

هن آيت ۾ دين جا ٽي بنيادي اصول واضح ڪيا ويا آهن.

۱- عمل ۾ وچٿرائي
۲- عبادت ۾ پاڻ ارپڻ
۳- خدا پرستي ۾ اخلاص يا وابستگي

هي آيت توحيد جي باب ۾ اصل اصول آهي. "الله کي سچي دل سان ۽ ڪامل فرمانبرداريءَ جي نيت سان پڪاريو" يعني دين جون جيتريون به ڳالهيون آهن اهي صرف خدا جي لاءِ مخصوص ڪريو. "خلق" ۽ "امر" ٻئي الله تعاليٰ جي ذات سان آهن. يعني اهو ئي ڪائنات هستيءَ جو پيدا ڪرڻ وارو آهي ۽ انهيءَ جي حڪم ۽ قدرت سان ڪائنات جو انتظام هلي رهيو آهي.

ڏيکاءَ جي خيرات

ڏيکاءَ جي خيرات اجايو وڃي ٿي. جيڪو شخص نيڪيءَ جي بجاءِ ناليءَ ۽ شهرت جي لاءِ خيرات ڪري ٿو ۽ خدا جي بجاءِ انسانن وٽ معتبري گهري ٿو. اهو يقيناً خدا تي سچو ايمان نہ ٿو رکي. اهڙي خيرات کي روڪيو ويو آهي. مگر ان جو مطلب هي ناهي تہ جيستائين لڪ ڇپ ۾ خيرات نہ ڪري سگهو تيستائين خيرات ڪيو ئي نہ ۽ لڪ ڇپ جو خيال موربگوئي اوهان کي هن نيڪ ڪم کان روڪي وجهي. بس مقصد حقيقي هي هجي تہ ڏيکاءَ ۽ نمائش سان نيت جو آئينو الو نہ ٿي پئي.

اجايون ۽ بيڪار شيون خيرات جي ناليءَ تي محتاجن کي نہ ڏيو. سوچيو تہ جيڪڏهن توهان کي ڪا اهڙي شيءِ ڏني وڃي تہ اوهان پنهنجي لاءِ پسند ڪندؤ؟

محبت ۽ همدرديءَ جون تقاضائون

نيڪيءَ جي رستي ۾ خرچ ڪرڻ جي سگهہ ۽ صلاحيت تيستائين اوسر ڪائي نہ پئي سگهي. جيستائين ان جي ضد ۾ ايندڙ ڳالهين کان نہ روڪيو وڃي. اهوئي سبب آهي جو الله جي رستي ۾ خرچ ڪرڻ جي عمل کي اوسر ڏيڻ لاءِ. ان حڪم سان گڏ وياج جي سختيءَ سان منع ڪئي وئي.

دين حق انسانن ۾ محبت ۽ همدردي پيدا ڪرڻ گهري ٿو. انهيءَ ڪري خيرات جو حڪم ڏنو ويو تہ هر انسان ٻئي جي حاجت ۽ ضرورتن کي پنهنجي حاجت ۽ ضرورت سمجهي. وياج خور جي ذهنيت انهيءَ جي بلڪل ابتڙ آهي. هو چاهيندو آهي تہ ٻئي جي ضرورت مان پاڻ گهٽي کان

گهڻو فائدو حاصل ڪري ۽ محتاجن کي دولت جمع ڪرڻ جو ذريعو بڻائي. (معني ته وياج خور جي دل ۾ همه جنس لاءِ محبت ۽ همدرديءَ جو ڪوبه احساس باقي نه ٿو رهي.)

مومن ۽ يقين

قرآن هر هنڌ هي حقيقت واضح ڪئي آهي ته ايمان، اميد ۽ يقين جو نالو آهي. ڪفر، شڪ ۽ مايوسيءَ جو نالو آهي. قرآن وري وري هن ڳالهه تي زور ڏئي ٿو ته مايوس نه ٿيو. اميد جو ڏيئو ٻريل رکو. هر حالت ۾ چڱائي ۽ سعادت جا اميدوار رهو. اهائي ايمان جي تقاضا آهي ۽ اهائي زندگيءَ جو سرچشمو آهي. انهيءَ سان ئي دنيا ۽ آخرت جون سڀ ڪامرانيون حاصل ٿي سگهن ٿيون.

حق کي قبول ڪرڻ جي سگهه

مينهن مان صرف اهائي زمين فائدو وٺي سگهي ٿي جنهن ۾ انهيءَ جي سگهه ۽ صلاحيت هجي. ٻئي زمين تي ڪيترو به مينهن پوَ نه وسي سرسبز نه ٿيندي. اهڙي طرح قرآن جي هدايت مان به اهي ئي روح شاداب ٿيندا. جن ۾ حق قبول ڪرڻ جي سگهه ۽ صلاحيت هجي. جنهن اها سگهه وڃائي. ان جي حصي ۾ محرومي ۽ نامراديءَ کان سواءِ ڪجهه به نه ايندو.

حق کي قبول ڪرڻ جي رستي ۾ سڀ کان وڏي رڪاوٽ ابن ڏاڏن جي انڌي تقليد، هٺ نوڪين بزرگين ۽ نالي چڙهين روايتي عظمتن جي پرستش آهي. ٿيندو ائين آهي ته ابتدا ۾ انڌ جي گهوڙي تي چڙهي ڪو عقيدو گهڙيو ويندو آهي. هڪ عرصي تائين ماڻهو ان کي مڃيندا رهندا آهن. جڏهن ڊگهي عرصي جي اعتقاد سان ان ۾ تقديس جو شان پيدا ٿي ويندو آهي ته ماڻهو ان کي شڪ ۽ شبهي کان مٿاهون سمجهڻ لڳندا آهن، ۽ عقل ۽ سمجهه جو ڪوبه دليل ان جي خلاف تسليم نه ڪندا آهن. قرآن انهيءَ کي "اسماءَ سميتموها انتم و آباؤڪم" (نالا آهن جيڪي توهان ۽ توهان جي ابن ڏاڏن گهڙي ورتا آهن) سڏيو آهي. جاڪاڻ ته ماڻهو انهن بنايل نالن کان سواءِ ڪابه حقيقت ۽ معقوليت پيش نٿا ڪري

سگهن.

دعوت اسلام جون تي خصوصيتون

سورت اعراف ۾ پيغمبر اسلام جي دعوت جون ٽي خصوصيتون بيان ڪيون ويون آهن.

يامرهم بالمعروف وينها هم عن المنڪر....

"(پيغمبر اسلام، جنهن جو صفتون توريت ۽ انجيل ۾ هيئن لکيل هيون ته) هو نيڪيءَ جو حڪم ڏيندو، برائيءَ کان روڪيندو. (انساني مزاج کي) وڻندڙ شيون حلال ٻڌائيندو ۽ گنديون شيون حرام بيهاريندو. انهيءَ بار کان نجات ڏياريندو جنهن جي هيٺان اهي دٻيل هوندا. ۽ انهن ڦاهن کان ڪين ٻاهر ڪڍندو جن ۾ هو ڦاٿل هوندا." (آيت-١٥٦)

هتان پيغمبر عليہ السلام جي دعوت جون ٽي ڳالهيون واضح ٿي سامهون اچن ٿيون!

١- نيڪيءَ جو حڪم ڏئي ٿو، برائي کان روڪي ٿو.

٢- وڻندڙ شين جو استعمال جائز ٻڌائي ٿو ۽ اڻوڻندڙ شين جي استعمال کان روڪي ٿو. قرآن انهيءَ معنيٰ ۾ "طيبات" ۽ "خبائث" جو لفظ اختيار ڪيو آهي.

٣- جيڪو بار اهل ڪتاب تي پئجي ويو هو ۽ جن ڦاهن ۾ اهي ڦاٿل هئا، انهن کان نجات ڏياري ٿو.

اهو ٻوجهه ڇا هيو ۽ اهي ڦاها ڇا هئا، جن کان قرآن نجات ڏياري؟ قرآن ٻين هنڌن تي ان کي واضح ڪيو آهي. مذهبي حڪمن جون اجايون سختيون- مذهبي زندگيءَ جو ناقابل عملٰ پابنديون- سمجهه کان پري عقيدن جو ٻوجهه- وهم پرستين جا انبار- فقيهن جي تقليد جون ڏنڊا ٻيڙيون ۽ پيشوائن جي پرستش جون زنجيرون. پيغمبر اسلام جي دعوت انسانيت کي انهن سڀني کان نجات ڏياري ۽ سچائيءَ جي اهڙي سولي ۽ آسان واٽ ڏيکاري، جنهن ۾ عقل جي لاءِ ڪوئي بوجهه ۽ عمل جي لاءِ ڪائي سختي ڪانهي.

ٻهڪندڙ حقيقتون

١ـ قرآن وٽ ڪنهن گروهه جي مسلمان هئڻ جي عملي سڃاڻپ ٻه ڳالهيون آهن. هڪ نماز جو اهتمام. ٻيو زڪوات جو نظام. جيڪا جماعت هي ٻه عمل ڇڏي ڏيندي (اها عملاً) مسلمان نه ليکي ويندي. زڪوات جي نظام مان مراد آهي ته حڪومت اهو انتظام نه ڪري سگهي يا ڪنهن هنڌ مسلمان خدا نه ڪري جو محڪوم ٿي وڃن ته اهي خود زڪوات جو نظام سنڀالن.

٢ـ معتبرائپ ۽ بزرگيءَ جا رسمي منصب ڪا شيءِ ڪونهن. بزرگي انهيءَ لاءِ آهي جيڪو عمل ۽ ايمان جي بزرگي رکي ٿو.

٣ـ قرآن وٽ سڀني کان وڏو درجو انهن انسانن جو آهي جيڪي ايمان ۽ حق پرستيءَ جي رستي ۾ قربانيون ڪرڻ وارا آهن. رواجي نيڪين ۽ رسمي نمائشن ۾ سرگرم نظر ايندڙ ماڻهن جو گذر اتان ڪونهي.

۴ـ مومن اهو آهي جنهن جي ايمان واري محبت تي دنيا جي ڪابه محبت غالب نه اچي سگهي.

۵ـ اجتماعي زندگي ۾ فتح ۽ ڪاميابين لاءِ انهيءَ کان وڌيڪ ڪابه خطرناڪ ڳالهه ڪونهي ته لڏندڙ. لمندڙ. ٻڏتر ۽ ٻن دلين وارا ماڻهو ان ۾ موجود هجن.

٦ـ حق جي وهنوار ۾ دارومدار شخصيتن تي ناهي. شخصيت انهيءَ جي لاءِ آهي ته ٻج پوکي. باقي رهيا ميوا ملهار، ته ٿي سگهي ٿو انهيءَ جي زندگيءَ ۾ ئي نڪتڙي نروار ٿين. ٿي سگهي ٿو ڪجهه زندگيءَ ۾ ۽ ڪجهه ان کان بعد ٿين. ان ۾ دير ٿي ته ان سان حق جي وهنوار تي ڪو اثر نه پوندو.

٧ـ شين جي حلال ۽ حرام هجڻ جي لاءِ قرآن جا چار اصول مسلم رهندا.

پهريون: جسيتائين وحي الاهي ڪنهن شيءِ کي حرام نه ٿو سڏي تيستائين اصل شيءِ جو جواز ۽ اجازت آهي، نه حرمت.

ٻيون: ڪنهن شيءِ کي حرام ليکڻ جو حق خدا جي شريعت کي آهي.

ٽيون: مڙئي پنهنجي راءِ ۽ قياس سان ڪنهن شيءِ کي حرام ليکڻ افترا علي الله، يعني الله تي بهتان ٻڌڻ آهي.

چوٿون: انسان جي عقيدن ۽ عملن جو بنياد وهم ۽ گمان جي بجاءِ علم ۽ يقين تي هجڻ گهرجي.

واڪا ڪرڻ مون وس

پيغمبر جو ڪم بيان ۽ پرچار، خوشخبري ڏيڻ ۽ ديجارڻ آهي. هو داعي ۽ استاد آهي. وڪيل يا نگهبان ڪونهي جو زبردستيءَ ڪنهن واٽ تي ونـي هلي ۽ پوءِ ان تان هٽڻ يا نڪرڻ نه ڏئي. سورت يونس ۾ آهي وما انا عليڪم بوڪيل "(مان توهان تي نگهبان ناهيان- آيت- ۱۰۷) ٻي جاءِ تي پيغمبر اسلام کي مخاطب ڪندي ساڳيو مطلب هيئن ادا ڪيو ويو آهي: وما انت عليهم بجبار "تون انهن ماڻهن جي مٿان ڏاڍي حاڪم وانگر مسلط ناهين جو ڏاڍ سان ڳالھ مڃرائين." (ق-۴۵) وڏيڪ فرمايل آهي: لست عليهم بمصيطر "توکي انهن جي مٿان داروغو بڻائي نه ويهاريو ويو آهي جو مڃين يا نه مڃين ليڪن تون انهن کي حق جي واٽ تي ونـي هلڻ جو ذميدار هجين." (غاشيه-۲۳) وري فرمايائين: فانما عليڪ البلاغ وعلينا الحساب "جيڪو ڪجھ تنهنجي ذمي آهي سو آهي ته پيغام پڄايو وڃي. انهن ڪان سندن ڪمن جو حساب ونڻ اسان جو ڪم آهي." (رعد-۳۹)

قرآن صاف صاف چئي ٿو ته خدا جي رسولن جو منصب سڏاري لاءِ واڪا ۽ تبليغ ڪرڻ تائين محدود هو. حالانڪ هو خدا جي طرف کان مقرر هئا. پوءِ ظاهر آهي ته ٻئي ڪنهن شخص لاءِ قرآن ڪيئن گوارا ڪندو ته اُهو وڪيل، داروغو ۽ زوراور بنجي وڃي.

"بيان ۽ پرچار جو حق" ۽ "پسند ۽ قبوليت جو حق"

حقيقت ۾ انساني عملن جي سيـني گوشن ۾ اصل سوال حدن جو آهي ۽ هر هنڌ انسان هتي اچي ٿاٻڙيو آهي. يعني هر ڳالھ جي جيڪا حد آهي انهيءَ جي اندر ٽڪو رهڻ گهري. ٻه حق آهن. ٻنهي کي پنهنجي پنهنجي حدن جي اندر رهڻ گهرجي. هڪ حق آهي بيان ۽ پرچار (تبليغ) جو ۽ هڪ حق آهي پسند ۽ قبوليت جو. هر انسان کي انهيءَ جو حق آهي ته جنهن ڳالھ کي هو درست سمجهي ٿو. اها ٻين کي به سمجهائي.

ليڪن ڪيس اهو حق حاصل ڪونهي ته ٻين جي حق واري پرچار تي باهڙجي. يعني هي ڳالهه نه وساري ته جهڙي طرح ڪيس هڪ ڳالهه ڪي مڃڻ يا نه مڃڻ جو حق حاصل آهي، ساڳي طرح ٻين کي به مڃڻ يا نه مڃڻ جو حق حاصل آهي.

تاريخ کي ٻارهن صدين تائين انهيءَ ڳالهه جو انتظار ڪرڻو پيو ته هڪ انسان ٻئي انسان کي رڳو عقيدي جي اختلاف جي ڪري ذبح نه ڪري. ماڻهو صرف اها ڳالهه سمجهي ونيءَ ها ته "بيان" ۽ "وڪالت" ۾ فرق آهي. هينئر گذريل ڏيڍ سؤ سالن کان هي ڳالهه دنيا جي عقلي ميڄائن مان ليکي وڃي ٿي. پر ڇا ماڻهن کي اهو معلوم آهي انهيءَ فرق جي اعلان جي تاريخ آمريڪا ۽ فرانس جي "انساني حقن واري اعلان" کان شروع نه ٿي آهي پر انهيءَ اعلان کان ٻارهن سؤ سال پهريائين (قرآن جي نزول سان گڏ) شروع ٿي چڪي هئي.

خوف ۽ غم

قرآن ايمان وارن جي متعلق جيڪو ڪجهه چيو آهي ان ۾ سڀ کان وڏيڪ چٽي ڳالهه "لا خوف عليهم ولا هم يحزنون" آهي. يعني اهي خوف ۽ ڏک ٻنهي کان محفوظ ٿي ويندا. قرآن ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي اها ڳالهه چيل آهي.

حقيقت هي آهي ته انساني زندگيءَ جي سعادت جي لاءِ انهيءَ کان وڏيڪ ڪجهه نه ٿو چئي سگهجي. ڇاڪاڻ ته ان جي بدبختيءَ جي سموري ڪٿا هنن ٻن لفظن ۾ سميٽيل آهي. خوف ۽ ڏک. جيئن ئي انهن ٻنهي ڳالهين کان ڪيس نجات ملي، سموريون سعادتون سندس قبضي ۾ اچي وينديون. زندگيءَ جا جيترا ڪنڊا به ٿي سگهن ٿا، سيني کي هڪ هڪ ڪري ڳڻيو، توڙي اهي جسم ۾ چڀيل هجن توڙي دماغ ۾، توڙي موجوده زندگيءَ جي آرام ۾ خلل وجهندڙ هجن توڙي آخرت جي زندگيءَ ۾، اوهان ڏسندؤ اهي ڪنڊا ٻنهي ڳالهين کان ٻاهر ناهن يا خوف جو ڪنڊو آهي يا غم جو. قرآن چوي ٿو ته ايمان جي واٽ سعادت جي واٽ آهي. جنهن جا پير انهيءَ واٽ تي ڄمي ويا انهي لاءِ ٻئي ڪنڊا بي اثر ٿي ويندا. انهيءَ جي لاءِ نه ڪا ڳڻتي هوندي ۽ نه ڪنهن قسم جي

غمگيني.

عقل ۽ عقل کان مٿاهان

قرآن انهيءَ ڳالھ جي بہ مذمت ڪري ٿو تہ علم ۽ دانائي کان سواءِ ڪا ڳالھ مڃي وڃي ۽ انهيءَ ڳالھ کي بہ ننديو ٿو تہ ڇڙو عدم ادراڪ جي بنياد تي ڪا ڳالھ نہ مڃي وڃي. جيڪڏهن غور ڪندؤ تہ معلوم ٿيندو تہ انسان جي فڪري گمراهين جو سرچشمو اهائي ڳالھ آهي. يا تہ هو عقل ۽ ديد کان اڳڀرو ٿي وڃي ٿو جو هر ڳالھ بنا سمجهڻ ۽ پرجهڻ جي مڃي وٺي ٿو ۽ هر واٽ تي اکيون ٻوٽي هلندو رهي ٿو يا وري سمجھ جو غلط استعمال ڪري ٿو. پر جتي بہ ڪا حقيقت ان جي شخصي سمجھ کان مٿانهين ٿي تہ پوءِ همراھ جو مڃڻ کان انڪار، اصلي ڪڙين تي پڳو پيو ويندو. اهڙي طرح سان تہ حقيقت جي اثبات ۽ وجود جو مدار صرف هڪ خاص فرد جي سمجھ تي منحصر رهجي ويندو.

صورتون بہ آهن ۽ ٻنهي جي نوعيت هڪ ناهي، هڪ هيءَ تہ ڪا ڳالھ عقل جي خلاف هجي. هڪ هيءَ تہ توهان جي عقل کان مٿاهين هجي. ڪيتريون ڳالهيون اهڙيون ٿي سگهن ٿيون جن جو احاطو توهان جي سمجھ نٿي ڪري سگهي. ليڪن توهان هي فيصلو نٿا ڪري سگهو تہ اهي منديئون عقل جي خلاف آهن. اهو هن ڪري بہ جو هڪ تہ فردن جي عقلي سگھ هڪ جهڙي ڪونهي. ٻيو هي تہ انساني عقل لڳاتار اوسر ۽ ارتقا جي حالت ۾ آهي، ان ڪري هڪ دور جو عقل جن ڳالهين جو اثبات نٿو ڪري ٻئي دور لاءِ اهي عقلي مڃتائون ٻڌجي وڃن ٿيون. ٽين ڳالھ هي تہ انساني عقل جو ادراڪ هڪ خاص حد کان اڳتي نٿو وڌي سگهي. ۽ عقل جو فيصلو بہ ساڳيو آهي تہ حقيقت انهيءَ حد تي ختم نٿي ٿئي.

مرد ۽ عورت جي اخلاقي مساوات

قرآن مرد ۽ عورت ٻنهي جو مساوي حيثيت سان ذڪر ڪيو آهي، ۽ مرتبن ۽ خصلتن جي لحاظ کان هو ٻنهي ۾ ڪا تفريق نٿو ڪري. سورت نساءِ ۾ جتي ازدواجي زندگيءَ جي حڪمن جي تشريح آهي اتي چٽن

لفظن ۾ واضح ڪيل آهي ته مرتبن ۽ چڱاين جي لحاظ کان ٻئي هڪ جهڙائيءَ سان پنهنجي پنهنجي واٽ تي آهن ۽ ٻنهي لاءِ هڪ ئي طرح جي مرتبن وارو دروازو کليل آهي:

وللرجال نصيب مماڪتسبت.....

"(جيئن) مرد کي پنهنجي عملن ۽ ڪمائيءَ جي ڦل تي حق ۽ حصو آهي (تيئن) عورت کي به پنهنجي عمل ۽ ڪمائيءَ جي ڦل تي حق ۽ حصو آهي." (نساءَ-٣٢)

اهوئي سبب آهي جو قرآن جهڙي طرح نيڪ مردن جي مرتبن کي ٻڌائي ٿو، ساڳي طرح نيڪ عورتن جا مرتبا به ٻڌائي ٿو يعني جهڙي طرح مردن ۾ مسلم ۽ مومن آهن اهڙي طرح عورتن ۾ به قانت (الله جون فرمانبردار) عورتون آهن. جهڙي طرح مردن ۾ سچار مرد آهن، اهڙي طرح عورت ۾ به سچار عورتون آهن. جهڙي طرح مردن ۾ الله جو خوف رکڻ وارا ۽ ان جو ڪثرت سان ذڪر ڪرڻ وارا آهن، اهڙي طرح عورتن ۾ به الله جو خوف رکڻ واريون ۽ ان جو ڪثرت سان ذڪر ڪرڻ واريون آهن.

قرآن جي شاهدي

مردن جي لاءِ فرمايو ويو:

التائبون العابدون....

"(پنهنجي ڪمزورين ۽ خطائن کان) توبه ڪرڻ وارا، عبادت ۾ سرگرم رهڻ وارا، الله جو حمد ۽ ثنا ڪرڻ وارا، سير سياحت ڪرڻ وارا، رڪوع ۽ سجدي ۾ جهڪڻ وارا، نيڪيءَ جو حڪم ڏيڻ وارا، برائين کان روڪڻ وارا ۽ الله جي بيهاريل حدن جي حفاظت ڪرڻ وارا." (توبه-١١٢)

عورتن جي لاءِ به فرمايو ويو:

مسلمات مومنات قانتات...

"مسلم عورتون، مومن عورتون، فرمانبردار، توبه ڪرڻ واريون،

عبادت ڪرڻ واريون، سير سياحت ڪرڻ واريون.“ (تحريم-٥)

منافقن جو ذڪر ڪيو ويو ته ٻنهي جنسن جو ذڪر ڪيو ويو:

المنافقون والمنافقات بعضهم....

”منافق مرد ۽ منافق عورتون سڀ هڪ ٻئي جي جنس آهن. برائين جو حڪم ڏين ٿا ۽ چڱين ڳالهين کان روڪن ٿا. ۽ (حق جي راهه ۾ خراچ ڪرڻ کان) پنهنجو مٺيون بند رکن ٿا. حقيقت هي آهي ته هنن الله کي وساري ڇڏيو آهي. تنهن ڪري الله تعاليٰ به کين وساري ڇڏيو آهي. (يعني کين ڊگهو رستو ڏنو آهي) بيشڪ اهي منافق ئي آهن جيڪي (حق جي دائري کان) ٻاهر نڪري ويا آهن.“ (توبه-٦٧)

وري فرمايائين:

ان المسلمين والمسلمات...

مسلمان مرد ۽ مسلمان عورتون، ۽ مومن مرد ۽ مومن عورتون، ۽ فرمانبردار مرد ۽ فرمانبردار عورتون ۽ سچائي تي پختا مرد ۽ سچائيءَ تي پختيون عورتون، صبر ڪرڻ وارا مرد ۽ صبر ڪرڻ واريون عورتون. نماٽا مرد ۽ نماٽيون عورتون، صدقا ڏيندڙ مرد ۽ صدقا ڏيندڙ عورتون، روزا رکندڙ (پرهيزگار) مرد ۽ روزا رکندڙ (پرهيزگار) عورتون، پاڪدامن مرد ۽ پاڪدامن عورتون. الله کي گهڻو ياد ڪندڙ مرد ۽ الله کي گهڻو ياد ڪندڙ عورتون، (ٻنهي لاءِ) بخشش ۽ وڏو اجورو تيار ڪري رکيو ويو آهي. (احزاب-٣٥)

غور ڪيو ته قرآن مرد ۽ عورت جي ڪنهن وصف ۾ به فرق ناهي ڪيو. ڪنهن مرتبي ۾ به امتياز ڪونهي. ڪنهن معتبرائپ ۾ عدم مساوات ڪونهي، پوءِ اهو ڪيئن ممڪن آهي ته جنهن قرآن مردن ۽ عورتن جي اخلاقي مساوات جو ايڏو لحاظ رکيو هجي اهو روين ۽ حقن ۾ مردن جي جنس جي مقابلي ۾ عورتن جي جنس سان زيادتي ڪندو.

صبر ۽ شڪر

"صبر" جي معنيٰ آهي مشڪلاتن ۽ مصيبتن جي مقابلي ۾ جميل رهڻ. "شڪر" جي معنيٰ آهي ته الله تعاليٰ جي بخشيل سگهه ۽ نعمتن جو قدر ڪرڻ ۽ انهن کي صحيح طرح ڪم آڻڻ. هي خدا جو مقرر قانون آهي ته جيڪا قوم مشڪلاتن ۽ مصيبتن جي مقابلي ۾ ثابت قدم ۽ اڏول رهي ٿي ۽ خدا جي عطا ڪيل نعمتن جو قدر ڪري ٿي ۽ انهن نعمتن کي سهڻي نموني استعمال ڪري ٿي ته خدا کين اڃان به وڌيڪ نعمتون عطا ڪري ٿو. ليڪن جيڪا قوم انهن نعمتن جو شڪر ۽ قدر شناسي نه ٿي ڪري ته اها محرومي ۽ نياڻپ جي عذاب ۾ ونجي وڃي ٿي. ۽ اهو الله جو سخت عذاب آهي جيڪڏهن ڪنهن انساني گروهه جي حصي ۾ پلئه پئجي وڃي.

غور ڪريو. هي تاريخ جو سڀ کان وڏو سچ آهي ته جيڪو فرد يا قوم خدا جي بخشيل نعمتن جو قدر ڪري ٿو. مثلاً خدا ان کي فتحمندي ۽ ڪامراني عطا ڪئي ته هو ان نعمت کي سڃاڻي ان کي چڱي طرح ڪم آڻي ها ۽ ان جي حفاظت کان غافل نه رهي ها. اهڙي صورت ۾ هو وڌيڪ نعمتن جو مستحق ٿي وڃي ها. ۽ جيڪو ائين نٿو ڪري ان جي نامرادي ۽ تباهيءَ ۾ پلا ڪهڙو شڪ ڪري سگهجي ٿو.

مال ڪمائڻ ۽ خرچ ڪرڻ

هر انسان جي ذهني ۽ جسماني سگهه هڪ جهڙي نٿي ٿئي. انهيءَ ڪري معيشت جي وسيلن کي حاصل ڪرڻ جي لحاظ کان سڀني جي حالت هڪ جهڙي ناهي. ڪنهن کي ڪمائڻ جي لاءِ وڌيڪ موقعا حاصل ٿي ويا ته ڪنهن کي ٿورا. پهريائين طاقت جو مقابلو ٿيو جنهن ۾ طاقتور ڪمزور کي ڊاهي وڌو. پوءِ وري ذهن ۽ جسم جو مقابلو شروع ٿيو جنهن ذهني قوت جسماني قوت کي نهوڙي رکيو.

قرآن انهيءَ صورتحال جي مزاحمت نٿو ڪري ته حيثيت جي لحاظ کان سڀني انسانن جي حالت هڪ جهڙي ناهي. ليڪن هيءَ ڳالهه برداشت نٿو ڪري سگهي ته رزق جي لحاظ کان ماڻهن جي حالت هڪ جهڙي نه هجي. ڪنهن کي ملي ۽ ڪنهن کي نه ملي. قرآن چوي ٿو ته هر

انسان جيڪو دنيا ۾ پيدا ٿيو آهي دنيا جي رزق وارن وسيلن مان حصو ماڻڻ جو هڪجهڙو حقدار آهي.

قرآن جي هن گهرائي ۾ هي بنيادي وٽ سمايل آهي ته اهو انسان ذات جي مختلف فردن ۽ جماعتن کي هڪ ٻئي کان الڳ ۽ ورهايل تسليم نٿو ڪري. بلڪ سيني کي هڪ ئي گهراڻي جا مختلف فرد ليکي ٿو. اهڙا فرد جيڪي پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان جڙيل آهن ۽ هڪ ٻئي سان حال پائي آهي.

قرآن چوي ٿو ته "ڪمائيءَ جي حق" جو ڏاڳو "خرچ ڪرڻ جي ذميداري" سان ٻڌل آهي. اهي ٻئي لازم ملزوم آهن. توهان انهن کي هڪٻئي کان الڳ نٿا ڪري سگهو. قرآن جي مطابق ڪمائي ڪرڻ جي معنيٰ آهي ته خرچ ڪرڻ جي ذميداري کنئي وڃي. توهان جيترو ڪمائي سگهو ٿا ڪمايو. ليڪن هي نه وساريو ته "زياده ڪمائڻ، زياده خرچ ڪرڻ جو نالو آهي." قرآن چئي ٿو ته ماڻهن جا هٿ ڪمائيءَ جي لاءِ آهن ليڪن سماج جا هٿ (حق) خرچ ڪرائڻ لاءِ آهن. مطلب ته معيشت جي نظام ۾ قرآن، مال ڪمائڻ جو معاملو، مال کي خرچ ڪرڻ سان ٻڌل رکيو آهي. جيڪڏهن مال کي خرچ ڪرڻ جو انڪار سامهون اچي ٿو ته ان صورت ۾ ڪابه ڪمائي جائز تسليم نٿي ڪري سگهجي. هر اها ڪمائي جيڪا رڳو دولت جمع ڪرڻ لاءِ هجي ۽ ان ۾ (حقدارن لاءِ) خرچ جو دروازو کليل نه هجي ته قرآن وٽ اها دولت ناجائز، ناپاڪ ۽ پڪڙ لائق آهي.

بدعمليءَ جو وڏو مرڪز

انفرادي زندگيءَ ۾ بدعمليءَ جو وڏو مرڪز، دنياوي زندگيءَ جي عياشي آهي. خوشحالي ۽ دولتمندي جي حالت جيڪڏهن ڪنهن سماج ۾ ڦهلجي وڃي ته انهيءَ کان وڏي ڪان برڪت ڪونهي. ليڪن جيڪڏهن اها صرف چند هٿن ۾ هٿيڪي ٿي وڃي انهيءَ کان وڌيڪ ڪو فتنو ڪونهي. ڇاڪاڻ ته دولت جيڪڏهن چند فردن جي قبضي ۾ اچي وئي ۽ باقي سوسائٽيءَ جا فرد ان کان محروم رهيا ته پاڻ هرتو هر قسم جي برتري ۽ قبضو چند ماڻهن جي هٿن ۾ اچي ويندو ۽ اهڙي برتري

۽ قبضي جو نتيجو باطل غرور ۽ حق کان منهن موڙڻ آهي. انهيءَ صورتحال جا ڏڪائيندڙ مثال هر طرف موجود آهن. اهوئي سبب آهي ته قرآن جنهن اجتماعي خوشحاليءَ کي الله جو سڀ کان وڏو فضل قرار ڏئي ٿو، انهيءَ کي انفرادي حالت ۾ "فتنو" ۽ "متاع غرور" (حراميائپ جو اثاثو) به سڏي ٿو.

اڄ سموري دنيا ۾ شور متل آهي ته انفرادي سرمائيداري دنيا جي لاءِ مصيبت آهي ليڪن قرآن چوڏهن سؤ سال پهريائين ان کي "فتنو" قرار ڏئي چڪو ۽ انهيءَ جي لاءِ "اڪتناز" (ميڙڻ) جو لفظ ڳالهائي چڪو آهي.

والذين يكنزون الذهب والفضة ولا ينفقونها....

"۽ جيڪي ماڻهو چاندي ۽ سون پنهنجي ذخيرن ۾ گڏ ڪري رکندا رهن ٿا ۽ ان کي الله جي راهه ۾ خرچ نٿا ڪن، تن کي دردناڪ عذاب جي خوشخبري ٻڌائي ڇڏ." (توبه-٣٤)

عجب جي ڳالهه آهي ته جيستائين قرآن جي صدا، قرآن جي صدا آهي ته اوهان جي نظرن ۾ اڻڄاڻي نٿي. جڏهن ساڳي ڳالهه وقت جي ذهن ۽ فڪر مان اٿڻ لڳي ٿي ته فوراً ان کي پوڄڻ ٿا شروع ڪيو.

فضيلت ۽ ڪامرانيءَ جا طريقا

سورت اعراف ۾ آهي:

وان تدعوهم الي الهديٰ لا يسمعوا وتراهم ينظرون اليک وهم لايبصرون- خذالعفو وامر بالمعروف واعرض عن الجاهلين.

"(اي پيغمبر!) جيڪڏهن تون انهن ماڻهن کي سڌي رستي ڏانهن سڏين ته هو ڪڏهن به تنهنجو سڏ نه ٻڌندا. توکي ائين ٿو ڏسڻ ۾ اچي ته هو تنهنجي طرف نهاري رهيا آهن پر حقيقت هي آهي ته هو توکي ڪونه ٿا ڏسن. (بهرحال) نرمي ۽ درگذر کان ڪم وٺ، نيڪيءَ جو حڪم ڏي ۽ جاهلن کان مڙي لنگهه." (آيت- ١٩٨-١٩٩)

غور ڪريو ته قرآن ٿورڙن لفظن ۾ زندگيءَ جي اخلاقي مشڪلاتن

جو پورو حل. فضيلت ۽ ڪامرانيءَ جا سمورا طريقا واضح ڪري ڇڏيا آهن. "خذالعفو". "امر بالمعروف" ۽ "اعراض عن الجاهلين" يعني "ناسمجهن جي ناسمجهيءَ کي بخشي ڇڏڻ". "چڱاين جي پرچار ۾ سرگرم رهڻ" ۽ "جاهلن جي پچر ڇڏي ڏيڻ." هن ڳالهه کي اڃا ترو ڏسندؤ ته پتو نه پوندو. چڱيءَ طرح ۽ وري وري غور ڪيو. انفرادي ۽ اجتماعي زندگيءَ جو ڪهڙو گوشو آهي جنهن جون سموريون عملي ڏکيائيون هنن ٽن اصولن سان حل نٿيون ٿين؟ مٿي پهرين آيت ۾ فرمايل آهي ته "حقيقت هي آهي ته توکي ڪوڙ تا ڏسن. (جيڪڏهن ڏسن ها ته ڪڏهن به انڪار نه ڪن ها) سو هڪ ڏسڻ سلمان فارسيءَ جو هو جنهن کان پهرين نظر ۾ رڙ نڪري وئي ته والله ما هذا لوجه ڪذاب- (خدا جو قسم هيءَ صورت ڪوڙي ماڻهوءَ جي نٿي ٿي سگهي) ۽ هڪڙو ڏسڻ ابوجهل جو هو جو چوي پيو ته "هي ڪهڙو نبي آهي جو ماڻهن وانگر کاڌي جو محتاج آهي ۽ بازار ٿو گهمي." (الفرقان-٧)

عهد نباهڻ ۽ قرآن

جاهليت واري دور جا عرب عهد نباهڻ جي اخلاقي قدر ۽ اهميت کان بي خبر نه هئا. انهن ۾ اهڙا ماڻهو به هئا جيڪي پنهنجي قبيلي جي فخر وارين ڳالهين ۾ سڀ کان اڳري حيثيت عهد نباهڻ کي ڏيندا هئا. ليڪن جيستائين اجتماعي معاهدن جو تعلق آهي ته انهن وٽ عهد نباهڻ جو عقيدو ڪا به عملي حيثيت نه رکندو هو. اڄ هڪ قبيلو ٻئي قبيلي سان معاهدو ڪندو هو ۽ سڀاڻي ڏسندو هو ته ان جا نوان مخالف وڌيڪ طاقتور ٿي ويا آهن ته امالڪ وڃي انهن سان ملي پنهنجي پوئين حليف تي حملو ڪري ڏيندو هو. اهو جيڪڏهن دشمن ذر سان امن جو معاهدو ڪندا هئا ۽ ڏسندا هئا ته هاڻي ان جي ڪمزوريءَ جو فائدو وٺڻ جو موقعو پيدا ٿي پيو آهي ته معاهدي جو احترام هڪ گهڙيءَ لاءِ به کين حملي ڪرڻ کان نه روڪيندو هو ۽ بي خبريءَ ۾ دشمن تي وڃي ڪڙڪندا هئا.

قرآن. ايمانداري. سچائي ۽ ديانتداريءَ جو جيڪو روح پيدا ڪرڻ گهري پيو. اهو هڪ گهڙيءَ لاءِ به اهڙي بداخلاقي برداشت نه پيو ڪري

سگهي. ان عهد نباهڻ، معاهدي وارن شرطن ۽ واعدي جي حترام جو جيڪو معيار مقرر ڪيو آهي، اهو ان حد تائين مثاهون، قطعي، بي لچڪ ۽ عالمگير آهي جو انساني عملن جو ڪوبہ گوشو ان کان ٻاهر نٿو رهي سگهي. قرآن چئي ٿو تہ فرد هجي يا گروهہ ذاتي معاملا هجن يا سياسي، عزيز هجن يا اجنبي، پنهنجي قوم ۽ مذهب جا هجن يا ڌاري قوم ۽ مذهب جا. دوست هجن يا دشمن، امن جي حالت هجي يا جنگ جي، ڪنهن بہ حالت ۾ عهد ٽوڙڻ جائز ناهي. اهو هر حالت ۾ جرم آهي، خطا ۽ گناهہ آهي، الله سان هڪ ڳالھ ڪري ان کي ٽوڙڻ آهي ۽ پنهنجو پاڻ کي سخت عذاب جو مستحق ڪرڻ آهي.

اهو ئي سبب آهي جو قرآن هر هنڌ عهد نباهڻ تي زور ڏنو آهي ۽ جتي بہ مومنن جي ايماني معتبرائين جي تصوير ليکي آهي، هيءَ وصف سڀني کان وڌيڪ اڀريل نظر اچي ٿي.

والموفون بعدهم اذا عاهدوا.

”۽ جڏهن زبان ڏين ٿا تہ انهيءَ کي پورو ڪري ڏيکارن ٿا.“
(بقره-١٧٧)

والذين هم لامانتهم وعهدهم راعون.

”۽ جن جي حالت اها آهي پنهنجي امانتن ۽ عهدن جو لحاظ رکن ٿا.“

حديثن ۾ منافق جي هيءَ سڃاڻ ٻڌائي وئي آهي تہ ”جڏهن واعدو ڪري تہ ان کي پورو نہ ڪري.“

ولا تكونوا كالتي نقضت غزلها....

”(واعدو ۽ عهدنامون ٽوڙي) توهان انهيءَ عورت وانگر نہ ٿيو جنهن وڏيءَ محنت سان سٽ ڪتيو ۽ پوءِ ان کي پاڻ ئي چني ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو. توهان هڪ ٻئي جي معاملن ۾ پنهنجي قسمن کي مڪر ۽ فساد جو ذريعو بنايو ٿا، هن لاءِ تہ هڪڙي جماعت (يا قوم) ٻيءَ جماعت کان (طاقت ۾) وڌي ويئي آهي. (ياد رکو تہ) الله تعاليٰ هن معاملي ۾ توهان جي

(سچائي، ايمانداري ۽ استقامت) جي آزمائش ٿو وٺي (ته توهان طاقت واري قوم جي پاسخاطري ڪرڻ ٿا لڳو يا پنهنجي عهدنامي تي قائم ٿا رهو) جن جن ڳالهين ۾ توهان اختلاف ٿا ڪريو تن جي حقيقت ضرور قيامت جي ڏينهن توهان جي مٿان چٽي طرح ظاهر ڪئي ويندي.“ (نحل-٩٢)

رسول اڪرم صه جو مهرباني ۽ رحمت وارو شان

سورت توبہ جي آخري ٻن آيتن ۾عرب جي انهيءَ نسل سان خطاب آهي جيڪو انهيءَ وقت مخاطب هو.
فرمايائين:

لقد جاءَ ڪم رسول من انفسڪم...

”توهان وٽ (الله جو) هڪ رسول اچي ويو آهي جيڪو توهان منجهان ئي آهي. توهان جو ڏک ۽ تڪليف ۾ پوڻ هن کي ڏاڍو ڏکارو ٿو ڪري، هو توهان جي ڀلائيءَ جو ڏاڍو خواهشمند آهي. هو مومنن جي لاءِ شفقت رکندڙ (مهربان) ۽ رحمت رکڻ وارو آهي. (اي پيغمبر) جيڪڏهن انهيءَ هوندي به هي ماڻهو منهن موڙين (۽ غفلت ڪن) ته کين ٻڌائي ڇڏ ته الله جو سهارو ڪافي آهي. ڪوبہ معبود ڪونهي مگر فقط سندس ذات. مان انهيءَ تي ئي ڀروسو رکيو. هو (سڄي ڪائنات جي شهنشاهي جي) عرش عظيم جو خداوند آهي.“(توبہ ١٢٨، ١٢٩)

هتي ڏوڻيو ويو آهي ته الله جو رسول ڪنهن ٻي جڳهه تان اوهان ۾ اچي نہ نڪتو آهي. سنت الاهي جي مطابق خود توهان مان ئي پيدا ٿيو. ۽ ڇاڪاڻ ته توهان مان ئي آهي ان ڪري منڍ کان آخر تائين سندس زندگيءَ جون سموريون ڳالهيون توهان جي اکين آڏو رهيون آهن. ان جو ٻاروتڻ به اوهان ۾ گذريو، سندس جوانيءَ جا ڏينهن به اوهان ۾ گذريا. وري هن نبوت جو اعلان ڪيو ته اوهان کان لڪي زندگي ڪونہ گذاريائين، سندس سموريون ڳالهيون اوهان اکين سان ڏسندا رهيؤ. پوءِ جو ڪجھ مٿس گذرڻو هو سو گذريو. اوهان سندس مظلومي ۽ بيڪسيءَ جا ڏينهن به ڏٺا،

فتح ۽ ڪاميابيءَ ۾ به ان کي پرکيو. توهان مان ڪوبه اهڙو ڪونهي جيڪو سنڌس بي داغ زندگيءَ جو شاهد نه هجي ۽ ڪو به اهڙو ڪونهي جنهن هن جي هڪ هڪ ڳالهه جي سچائيءَ کي نه آزمايو هجي.

وري رسول ڪريم جي هڪ اهڙي صفت تي زور ڏنو ويو جيڪا رسالت جي منصب لاءِ ۽ هر انهيءَ انسان جي لاءِ جيڪو قوم جي رهنمائي ۽ قيادت جو منصب رکي ٿو، سڀ کان وڌيڪ ضروري آهي. يعني پنهنجي جنس وارن جي لاءِ شفقت ۽ رحمت. فرمايائين: انهيءَ کان وڌيڪ ڪا ڳالهه اوهان لاءِ يقيني نٿي ٿي سگهي ته هو مٿي کان پيرن تائين شفقت ۽ رحمت آهي. هو توهان جو ڏک برداشت نٿو ڪري سگهي. توهان جي هر تڪليف، توڙي جسم لاءِ هجي توڙي روح لاءِ، سنڌس دل جو درد ۽ غم بڻجي وڃي ٿي. هو توهان جي ڀلائيءَ جي خواهش سان ٽمٽار آهي. ۽ انهيءَ جي لاءِ اهڙي بي چين دل رکي ٿو، جو وس پڄيس ته هدايت ۽ سعادت جون سموريون نيڪيون ڀهرين ڏينهن گهوٽي پياري ڇڏي. وري هن جي اها شفقت ۽ محبت صرف اوهان لاءِ ناهي بلڪ هو ته سڀني مومنن لاءِ، اهي عرب جا هجن توڙي عجم جا، تن لاءِ شفقت ۽ رحمت وارو آهي.

انهيءَ کانپوءِ فرمايو ويو ته تنهنجا مخاطب هي سڀ ڪجهه ڏسڻ ۽ تجربي ڪرڻ کان پوءِ به پنهنجو فرض ادا ڪرڻ کان لنوائن ته اي پيغمبر تون آخري اعلان ڪري ڇڏ ته منهنجي لاءِ الله جو سهارو اڳ به هو ۽ هينئر به آهي. اهو پنهنجي حق واري ڳالهه جو محافظ آهي ۽ سنڌس مشيت جيڪو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي، اهو هرحالت ۾ ٿيڻو آهي. الله جي پائيداري ۽ عروج ڪنهن خاص قوم ۽ ملڪ جي ٽيڪ تي بيٺل ڪونهي. منهنجو ڀروسو الله تي هيو ۽ انهيءَ تي آهي، مان پنهنجي فرض کان آجو ٿي ويس.

انساني تاريخ جا نوادر

ڪوبه ماڻهو ڇو نه مخالفاڻي ارادي سان مطالعو ڪري، ليڪن اسلامي تاريخ جا چند واقعا ايترا ته واضح ۽ قطعي آهن جو انهن کان انڪار ممڪن ئي ناهي. جيڪي ڏريون پيغمبر اسلام جو مخالف هيون، انهن جا منڍ کان وٺي آخر تائين سڀ ڪم ظلم ۽ ڏاڍ، ننگي ۽ ڏيکي.

وحشت ۽ تشدد تي بدل هئا. ۽ پيغمبر اسلام ۽ سندس ساٿين جو هڪ هڪ فعل صبر ۽ تحمل، سچائي ۽ ديانت، معافي ۽ درگذر جو مثالي نمونو هو. ڏٺو وڃي ته:

١- مظلوميءَ ۾ صبر
٢- مقابلي ۾ پختگي
٣- معاملن ۾ ديانتداري
۴- طاقت ۾ اختيار ۽ درگذر

انساني تاريخ جا اهڙا نوادر آهن جيڪي ڪنهن به هڪ زندگيءَ ۾ ڪڏهن اهڙي طرح جمع نه ٿيا جهڙي طرح رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي شخصيت اندر جمع ٿيا ۽ نبوت جو سمورو دور انهن نوادرن جي روشنيءَ سان روشن رهيو.

نذير ۽ بشير

انسان جي هڪ عالمگير گمراهي هي رهي آهي ته جڏهن ڪو انسان روحاني عظمت سان ظاهر ٿيندو آهي ته چاهيندو آهي ته کيس انسانيت ۽ عبديت جي سطح کان مٿاهون ڪري ڏٺو وڃي. ليڪن قرآن پيغمبر اسلام جي حيثيت اهڙي طرح صاف ۽ قطعي لفظن ۾ واضح ڪري ڇڏي جو هميشه لاءِ انهيءَ گمراهيءَ جو ازالو ٿي ويو. صرف هيءَ ڳالهه ئي قرآن جي صداقت جي اثبات لاءِ ڪافي آهي.

جيڪا دنيا رهبرن کي خدا ۽ خدا جو پٽيلو بنائڻ جي خواهشمند هئي، اسلام جي پيغمبر صلي الله عليه وسلم ان کان ايتري تقاضا به نه ڪئي ته ڪاهن (١) وانگر مون کي غيب دان تسليم ڪريو. وڌ ۾ وڌ پنهنجي متعلق جيڪا ڳالهه ٻڌائي سا هئي ته مان انڪار ۽ بدعمليءَ جي نتيجن کان خبردار ڪرڻ وارو "نذير" ۽ ايمان ۽ نيڪ عملي جي برڪتن جي بشارت ڏيڻ وارو "بشير" هڪ عبد آهيان. جيڪڏهن غيب دان هجان ها ته زندگيءَ جو ڪوبه صدمو ۽ تڪليف مون کي نه پهچي ها.

---

(١) ڪاهن: جنن کان معلومات وٺي ڳجهيون خبرون ٻڌائڻ وارو.

سورت فاتحه جو تعليمي روح

سورت فاتحہ "ام القرآن" آهي يعني قرآن جو بڻ بنياد آهي. قرآن جي سيني سورتن ۾ دين جا جيڪي مقصد تفصيل سان بيان ڪيا ويا آهن، سورت فاتحہ ۾ انهن جو اجمالي شڪل ۾ بيان موجود آهي. ان جو بيان دعا وارو آهي ۽ ان کي روز جي پنج وقتي نماز جو لازمي حصو قرار ڏنو ويوآهي. اچو تہ ٿورو ان جي تعليمي روح کي ڏسئون:

١ـ سورت فاتحہ ۾ انسان الله جي حمد ۽ ثنا جهونگاري ٿو. هو ان خدا جي حمد ۾ نٿو جهونگاري جيڪو نسلي ۽ مذهبي گروهہ بندين جو خدا هجي، بلڪ ان "رب العالمين" جو حمد ڪري ٿو جيڪو ڪائنات جي سموري خلقت جو پالڻهار آهي ۽ سموري انسانذات جي لاءِ هڪ جهڙي پروردگاري ۽ رحمت رکي ٿو. هتي انسان جو عالمي فڪر سان لاڳاپو ٿئي ٿو.

٢ـ وري انسان خدا کي ان جي صفتن سان پڪارڻ چاهي ٿو تہ "رحمت" ۽ "عدالت" جون صفتون ڪيس ورد ۾ اچن ٿيون. جڻ تہ خدا جي هستيءَ جو اظهار ان لاءِ سراسر رحمت ۽ عدالت جو اظهار آهي. جنهن جو مظهر انسان کي پاڻ بہ ٿيڻو آهي. ڇو تہ ان جو حساب ڪتاب ڪيس ڏيڻو آهي.

٣ـ انسان پنهنجي سيس نوائي پنهنجي ٻانهپ جو اقرار ڪري ٿو. ڇئي ٿو صرف تنهنجي هڪ ذات آهي جنهن جي اڳيان ٻانهپ ۽ نوڙت سان مٿو جهڪي ٿو ۽ صرف تون ئي آهين جو اسان جي سمورين، مصيبتن، تڪليفن ۽ محتياجين ۾ مددگاريءَ جو سهارو آهين. انسان پنهنجي عبادت ۽ مددگاري، ٻنهي کي صرف هڪ ذات سان وابستہ ڪري ڇڏي ٿو ۽ دنيا جي سمورين قوتن ۽ هر طرح جي انساني حڪمرانين کان بيپرواهہ ٿي وڃي ٿو.

٤ـ پوءِ انسان خدا کان سڌي رستي تي هلڻ جي توفيق گهري ٿو. هيءَ گهرَ اهڙي هوندي آهي جنهن کان زبان بہ اڻ واقف هوندي آهي. اها ڪهڙي سڌي وات؟ ڪنهن خاص شخص، نسل يا مذهبي حلقي جي سڌي وات؟ هرگز نہ! بلڪ اها وات جيڪا دنيا جي سيني مذهبي اڳواڻن ۽ سيني سچار ۽ ديانتدار انسانن جي متفق وات آهي.

٥ـ اهڙي طرح انسان محرومي ۽ گمراهيءَ جي انهن واٽن کان پناهه گهري ٿو، جيڪي دنيا جي سيني محروم ۽ گمراهه انسانن جون واٽون رهي چڪيون آهن.

٦ـ اهڙي طرح انسان جنهن ڳالهه جو طلبگار آهي اها به انسانذات جي عالمگير چڱائي آهي ۽ جنهن ڳالهه کان پناهه گهري ٿو اها به انسانذات جي عالمگير برائي آهي. نسل يا مذهبي گروهه بنديءَ جي تفرقي ۽ امتياز جو سايو به هن جي دل ۽ دماغ تي نظر نٿو اچي.

غور ڪيو مذهبي تصور جي هيءَ نوعيت انسان جي ذهن ۽ راين جي لاءِ ڪهڙي قسم جو سانچو مهيا ڪري ٿي. جنهن انسان جو دل ۽ دماغ اهڙي سانچي مان گهڙجي نڪرندا اهو ڪهڙي قسم جو انسان هوندو؟ گهٽ ۾ گهٽ ٻن ڳالهين کان اوهان انڪار نٿا ڪري سگهو. پهرين ڳالهه ته ان جي خدا پرستي خدا جي عالمگير رحمت ۽ جمال جي تصور واري خدا پرستي هوندي. ٻيو هي ته اهو انسان ڪنهن معنيٰ ۾ به نسل ۽ گروهه بندين جو انسان نه هوندو، بلڪ عالمگير انسانيت جو انسان هوندو ۽ اهو ئي قرآن جي دعوت جو اصل روح آهي.

(ترجمان القرآن تان ورتل)

شڪ ۽ يقين

ٻه بنيادي بيماريون

قلب ۽ روح جون جيڪي ٻه بيماريون آهن انهن جو اصل بنياد ٻه مرض آهن، هڪ الحاد ۽ انڪار جو مرض ۽ ٻيو وهم ۽ سوفسطائيت جو مرض. باقي ٻيون سڀ بيماريون، ان جي پوئواري ۽ نتيجي ۾ اسرن ٿيون. ٻنهي قسم جي مرضن ظاهر ٿيڻ جون علامتون ۽ آثار مشترڪ آهن. يعني ٻنهي جو نتيجو شڪ، جاهلاڻو ضد ۽ بي چيني آهي. اهڙي طرح فطرتي اطمينان، قلب جو سرور ۽ راحت، ۽ قرآن جي اصطلاح ۾ "مطمئن نفس" جي ڪيفيت ٻه انهن مرضن جي ڪري پيدا نه ٿيون ٿين.

انهيءَ لحاظ کان هي مرض هڪ روڳ آهي جيڪو هن جهان ۾ وحي الاهي ۽ نبوت جي حڪمن نه مڃڻ ڪري انسان کي وڪوڙي وٺي ٿو، جنهن ڪري ماڻهو يقين، قطعي دليل، دل جي روشني ۽ تميز کان وانجهو ٿي وڃي ٿو. قرآن مجيد ۾ اهڙن ماڻهن لاءِ چيو ويو آهي :

مالهم بذالڪ من علم...

"انهي ٻه نسبت هنن کي علم آهي ئي ڪونه. هو فقط اٽڪلون ٿا ڊوڙائين" (جاثيه- ٢٤)

بل هم في شڪ يلعبون.

"ڳالهه هيئن آهي ته اهي (جاهل) شڪن (۽ وهمن) ۾ کيل تماشا ڪري رهيا آهن." (دخان- ٩)

ومن الناس من يجادل في الله...

"۽ ڪجھ ماڻهو اهڙا آهن جو نہ انهن وٽ علم جي روشني آهي نہ ڪنهن قسم جي رهنمائي، نڪو روشن ڪتاب پوءِ بہ آڪڙ ڪندي الله جي باري ۾ جهڳڙا (بحث مباحثا) تا ڪن. انهيءَ لاءِ تہ ماڻهن کي الله جي راه کان هٽائي گمراه ڪري ڇڏين. اهڙن ماڻهن لاءِ دنيا جي زندگيءَ ۾ بہ خواري خرابي آهي ۽ قيامت جي ڏينهن بہ اسان کين باه جي عذاب جو مزو چکائينداسون." (حج_ ٨_٩)

افمن ڪان علىٰ بينة ....

"پوءِ ڇا جيڪو (خدا جو پاڻهو) پنهنجي پالڻهار وٽان مليل روشن دليل (۽ واٽ) تي هلندڙ آهي، سو انهن جي برابر ٿي سگهي ٿو جن کي پنهنجي عملن جو برايون سهڻيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، ۽ جيڪي پنهنجي خواهشن جي پيروي ڪندڙ آهن." (محمد_ ١۴)

مالهم به من علم...

"انهيءَ بابت هنن کي ڪجھ بہ علم ڪونهي. هو فقط گمان جي پوئتان لڳي پيا آهن ۽ سچائيءَ جي مقابلي ۾ گمان ڪنهن بہ ڪم جو ناهي ۽ ڪجھ بہ فائدو نہ ٿيندو. سو جن ماڻهن اسان جي نصيحت .کان منهن موڙي ڇڏيو آهي ۽ دنيائي زندگيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجھ بہ نٿا چاهين تن کان تون بہ منهن موڙي ڇڏ." (نجم_ ٢٨_٢٩)

قل هٰذه سبيلي ادعوا الي الله...

"(اي پيغمبر) تون چئي ڏي تہ منهنجي واٽ تہ هيءَ آهي جو مان انهيءَ روشنيءَ جي مدار تي جيڪا منهنجي سامهون آهي، الله جي طرف ماڻهن کي سڏيان ٿو ۽ (انهيءَ واٽ تي) جن ماڻهن منهنجي پٺيان قدم کنيون آهي سي بہ (ساڳي طرح خدا جي طرف ماڻهن کي) سڏين ٿا. وڏي مرتبي ۽ عظمت واري ذات

آهي الله جي ۽ مان ان سان شرڪ ڪرڻ (وهم گمان ڳنڍڻ) وارن مان ڪونہ آهيان.“ (يوسف ١٠٨)

بل ڪذبوا بما لم يحيطوا...

نہ نہ، (اها ڳالهہ تہ آهي ئي نہ، اصل حقيقت هي آهي تہ) جنهن ڳالهہ کي پنهنجي علم سان پروڙي نٿا سگهن ۽ جنهن ڳالهہ جو نتيجو اڃا پيش نہ آيو اتن تنهن کي ڪوڙو سمجهي رد ڪرڻ لاءِ تيار بيٺا آهن بلڪل اهڙي ئي طرح انهن ماڻهن بہ (حق کي) ڪوڙو ليکيو هو جيڪي اڳي ئي گذريا آهن، پوءِ ڏسو تہ انهن ظالمن جي پڇاڙي ڪهڙي نہ (خراب) ٿي.“ (يونس- ٣٩)

مٿين سيني آيتن ۾ اهڙن وهمي، شڪي ۽ منڪر قسم جي ماڻهن جي ڪيفيت چٽي طرح بيان ڪئي ويئي آهي ۽ اهو بہ ٻڌايو ويو آهي تہ انهن جو جاهلاڻو ضد ڪين ڪيڏانهن ورتيون وڃي ٿو. چاڪاڻ تہ جنهن نالي ماتر معلومات جو نچوڙ خود اونداهي، شڪ، ڪوري وهم ۽ راءِ کان وڌيڪ ڪونهي تنهن لاءِ واٽون ويهہ ٽيون وڃن ۽ جيڪو پاڻ پٽڪيل ۽ مت جو موڙهيل آهي اهو ٻين رستن ٽڙيلن جي ڪهڙي رهنمائي ڪري سگهندو.

جوهر طينيت آدم ز خمير دگرست

تو توقع ز گل کوزه گران مي داري

آدم جنهن مٽيءَ جي خمير مان جڙيل هو، تون ڪونئري جي مٽيءَ مان ساڳي توقع ڪيئن ٿو رکي سگهين.

قرآن چوائي ”هو ان بنسبت شڪ ۽ گمان جي اونده ۾ رهندڙ آهن، بلڪ ان بنسبت بلڪل انڌا آهن.“ (نمل- ٦٦)

مرض کي مٽائڻ جو طريقو:

مرض کي، مرض پيدا ڪرڻ واري شيءِ سان نہ بلڪ ان کي دوا سان مٽائي سگهبو آهي. جيڪڏهن دنيا جو اصل مرض ”يقين“ ۽ ”بصيرت“ کان محرومي آهي ۽ جيڪڏهن ڪو شڪ ۽ گمان جي هلاڪ ڪندڙ مرض ۾ مبتلا آهي تہ ان جو علاج اهي ڪيئن ڪري سگهندا جيڪي پاڻ

چوندا آهن ته اسان جو ادراڪ انهيءَ ڪان وڌيڪ ڪونهي ته "لا ادري ولا اعلم" اسان نه ڄاڻون ٿا ۽ نه چئي سگهئون ٿا ته ڇا آهي ۽ ڇا جي لاءِ آهي ۽ هڪ مرحلي تي اهي پاڻ چوندا ته اسان جي سوچ جاهلاڻي ضديت جي ور چڙهي وئي:

فمن اظلم ممن افتريٰ...

"پوءِ اهڙي شخص کان ڪير وڌيڪ ظالم ٿي سگهي ٿو جو الله تي ڪوڙ مڙهي ۽ سندس حڪمن کي ڪوڙو (يا اجايو) ليکي رد ڪري. انهن ماڻهن جي نصيب ۾ جيڪي لکيل آهي سو کين (هن دنيا ۾) ملندو. تان جو جڏهن اسان جا موڪليل (موت جا ملائڪ) سندن جانيون قبض ڪرڻ لاءِ وٽن پهچي ويندا تڏهن کين (اهي ملائڪ) چوندا ته توهان الله کي ڇڏي جن (ديوتائن ۽ فلسفين) کي پڪاريندا (۽ حجت ٻڌائيندا هيئو) سي ڪٿي آهن. هو جواب ۾ چوندا ته اسان کي ڇڏي گم ٿي ويا ۽ اهي پاڻ پنهنجي خلاف شاهدي ڏيندا ته سچ پچ اسان انڪار ڪرڻ وارن مان هياسين." (اعراف- ٢٧)

انهيءَ شڪ ۽ گمان جو علاج ۽ نسخو "شفاءُ لما في الصدور" يعني دلين جي شفا ته صرف انهيءَ خلقت جي سڀ کان وڌيڪ ڄاڻو الله جي وحي واري شفاخاني ۾ ملي سگهي ٿو. جيڪو شڪ جي بجاءِ علم ۽ دل جي بينائي، شبهي ۽ گمان جي بجاءِ چٽائي ۽ حجت جو پندار آهي. جيڪو "لا ادري" [١] ۽ "لا اعلم" [٢] جي جاءِ تي "اني اعلم" [٣] ۽ "اني اشهد" [٤] بلڪ "رئيت ۽ سمعت" [٥] جي دعويٰ ۽ اعلان ڪري رهيو آهي. جيڪو سموري انساندات کي هنن لفظن سان سڏي رهيو آهي ته منهنجي واٽ ته هيءَ آهي جو مان انهيءَ روشنيءَ جي مدار تي، جا منهنجي سامهون آهي، الله جي طرف ماڻهن کي سڏيان ٿو ۽ (انهيءَ واٽ تي) جن ماڻهن منهنجي پنيان قدم کنيو آهي سي به (ساڳي طرح خدا جي طرف ماڻهن کي) سڏين ٿا."

(١) سمجهه ۾ ئي نٿو اچي (٢) خبر ئي نٿي پوي (٣) مان ڄاڻان ٿو (٤) مان شاهدي ٿو ڏيان (٥) مون ڏٺو به آهي ۽ ٻڌو به آهي.

علم ۽ لاعلمي:

علم ۽ لاعلمي ٻئي برابر نٿا ٿي سگهن. قرآن چوي ٿو ته ڇا اهو جيڪو اکيون ٻوٽيل آهي ۽ حقيقت کي ڄاڻڻ لاءِ ڪوبه علم ۽ يقين نٿو رکي ۽ ٻيو جيڪو دانا ۽ بصير آهي جو انهيءَ سان حقيقت جي روشني ڏسي رهيو آهي، ٻئي برابر ٿي سگهن ٿا؟ ۽ ڇا علم وارن ۽ واٽ منجهيلن جو درجو برابر ٿي سگهي ٿو؟ هڪڙو چوي ٿو ته مون وٽ اڇو ته مان توهان کي شڪ سان سٺي ڇڏيان، ٻيو چوي ٿو ته مون وٽ يقين ۽ قطعي دليل کان سواءِ ٻيو ڪجھ به ڪونهي. جيئن قرآن چوي ٿو:

لا ياتيه الباطل من بين يديه...

"ڪابه باطل (يعني ڪوڙي يا غلط) ڳالھ اڳئين طرف کان يا پٺئين طرف کان ان جي ويجهو اچي نٿي سگهي. اهو ڪتاب انهيءَ وٽان نازل ٿيو آهي جو وڏي حڪمت وارو آهي ۽ سيني اعليٰ صفتن سان موصوف آهي." (حمٰ سجده- ۴۲)

قرآن چوي ٿو مان بصيرت يعني حقيقت جي روشني آهيان، علم جي دعوت آهيان، حجت ۽ دليل آهيان. حقيقت جيڪا هڪ ڪان وڏيڪ نٿي ٿي سگهي ان جي هڪ ئي واٽ آهيان. پڪو پختو طريقو، کليل ۽ چٽي واٽ ۽ سڌو سنئون رستو آهيان:

ان هٰذا صراطي مستقيما....

"اهائي واٽ منهنجي بيهاريل سڌي واٽ آهي سو انهيءَ (واٽ) تي هلو. ٻين واٽن تي نه هلو، متان اهي واٽون اوهان کي خدا جي سڌي واٽ کان جدا ڪري ڇڙوڇڙ ۽ گمراھ ڪري ڇڏن." (انعام- ١۵٢)

پوءِ ٻلا دنيا کي، جيڪا اطمينان ۽ دل جي قرار جي اڃايل آهي، ڪنهن جو سات ڏيڻ گهرجي؟ انهيءَ جو، جيڪو ٻاڻ شڪ ۽ شبهي جي اونداهين ۾ ٿابا کائي رهيو آهي! هڪ اونداهيءَ مان نڪرڻ لاءِ ٻي اونداهيءَ ۾ ڦاسي ٿو ۽ اونداهي به اهڙي جو ڪيس پنهنجو هٿ به نظر نٿو اچي. هڪ ڳنڍ سلجهائڻ گهري ٿو ته ڏھ نوان مونجهارا مٿي ۾ لڳن ٿا.

او كظلمات في بحر...

"اهي (پـليل ماڻهو) گويا هڪ تمام اونهي سمنڊ جي اونده ۾ آهن، جنهن تي لهر مٿان لهرون چانئجي ويون آهن ۽ انهن جي مٿان وري ڪڪر آهن، يعني اونده مٿان اونده جا طبقا چڙهيل آهن. (ايتري قدر جو) جيڪڏهن ڪو ماڻهو پنهنجو هٿ ٻاهر ڪڍي ته ان کي ٻه ڏسي نه سگهي. (هيءَ حقيقت آهي ته) جنهن کي خدا (سندس جهل ۽ خود غرضيءَ سبب) روشني نه عطا ڪري، تنهن لاءِ ڪا به روشني آهي ئي ڪانه." (نور- ۴۱)

انهن سيني ڪوشش، طلب ۽ ڳولا جو، جيڪا حقيقت تائين پهچڻ لاءِ ڪئي وڃي ٿي، حال هي آهي جو هر نئون مرحلو هڪ نئين گمراهيءَ جو پيام آهي ۽ هر منزل هڪ نئين فاصلي ۽ وڃائجڻ جي مايوسي آهي. جنهن نظريي تي اچي تڪي ٿو ۽ جنهن ٿيوريءَ کي فاتح سمجهي پوڄي ٿو، جڏهن اوستائين پهچي ٿو ته يقين جي جاءِ تي خود هڪ نئون شڪ منهن ڪڍي بيهي ٿو ۽ جواب جي جاءِ تي اهو خود هڪ سوال بڻجي بيهي ٿو. اهڙي طرح ان جون سموريون اميدون ۽ سموريون خوشيون ان اجايل جي اميد وانگر ثابت ٿين ٿيون جيڪو آفريقا جي ريگستان کي فرات ندي سمجهي ڊوڙي ٿو.

ڪنهن جو پلوُ پڪڙڻ گهرجي

پوءِ ڇا وڃائجي ويلن کي دليل ۽ هدايت جي طلب ۾ پاڻ جهڙن وڃالن جو پلوُ پڪڙڻ گهرجي. هن صورت ۾ ضعف الطالب والمطلوب "طلبگار به ويچارو ۽ مطلوب به ويچارو."

يا وري انهيءَ جو ساٿ ڏيڻ گهرجي جنهن جو سڏ ئي اهو آهي ته مان اونداهي ناهيان بلڪ پوري جو پوري روشني آهيان. مان اونداهيءَ ۾ هيڏي هوڏي ڀٽڪڻ وارو قدم ۽ خود پنهنجي هٿن کي نه ڏسي سگهڻ واري اک ناهيان، بلڪ سچائي ۽ گواهيءَ جو سوجهرو آهيان.

بل هو آيات بينات...

"حقيقت هي آهي تہ جن ماڻهن کي علم (۽ سمجهہ) ڏني ويئي آهي تن جي دلين کي اهي چٽيون ۽ روشن آيتون (قرآن مجيد جون الله جي طرفان آيل) ڏسڻ ۾ اچن ٿيون ۽ اسان جي (چٽين) آيتن کان فقط انهن کي انڪار آهي جيڪي زيادتيءَ تي سندرو ٻڌي بيٺا آهن." (عنڪبوت- ۴۹)

ايمان ۽ يقين جي الاهي وات تي هٽ هٽ ۾ وٺي هلائيندڙ اها شخصيت ڏسو جنهن لاءِ قرآن شهادت ڏني:

مازاغ البصر وما طغيٰ- لقد رايٰ...

"تڏهن (حضرت جن جي حقيقت ڏسندڙ) نگاهہ نڪي ٻئي طرف ڦري، نڪي حد کان ٻاهر نڪري وئي. (يعني حضرت جن حقيقت کي پوري طرح سمجهيو نہ گهٽ نہ وڌ). يقينا هن پنهنجي پروردگار جون وڏيون وڏيون نشانيون ڏٺيون." (نجم-١٧، ١٨)

انهيءَ کان وڌيڪ مشاهدي جي رهبري اوهان کي ڪٿي ملندي؟

ٻيلي پنهنجي لاچاريءَ کان عاجز اچي يقين جي وات کي مافوق ادراڪ ۽ غيب جو نالو نہ ڏيو ڪجهہ پسڻ جي نيت ڪريو تہ ضرور ماڻيو وٺندؤ. قرآن کي غور ۽ فڪر سان پڙهو يقين جون واٽون اوهان تي کُلنديون وينديون.

سنڌيڪا جي چوئيتاليهين اشاعت

قرآن مجيد

سولو سنڌي ترجمو ۽ تفسير

- قرآن مجيد دانائي، حڪمت ۽ علم جو ڀنڊار
- انسانيت لاءِ هدايت جو سڀ کان وڏو سرچشمو
- زندگيءَ جي رازن کي کوليندڙ ڪتاب
- ڪائنات جي عجائب ۽ ڳجهن کي نروار ڪندڙ ڪتاب
- خداشناسي ۽ خودشناسيءَ کان آگاهه ڪندڙ ڪتاب
- چڱاين ۽ مداين کي نکيڙيندڙ ۽ انجي نتيجن کان خبردار ڪندڙ ڪتاب
- قومن جي عروج ۽ زوال جي سببن تي شاهدي ڏيندڙ ڪتاب

ان کي سنڌي ٻوليءَ جو اهڙو ته سليس ۽ عام فهم قالب ڏنو ويو آهي جو هر ماڻهو قرآن جي تعليم مان سڌي سنئين رهنمائي حاصل ڪري سگهي ٿو.

فرقيواريت کان پري اسلام جي اصل خداپرست - انسان دوست فڪر جي روشنيءَ کي ڦهلائيندڙ تفسيري ترجمو

اڄو نه دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ پڙهجندڙ ڪتاب قرآن کي سڌو سنئون محاوري سان پنهنجي ٻوليءَ ۾ پڙهي ڏسو نه اهو انسانيت کي کهڙو پيغام ڏئي ٿو

اسلامي ۽ جديد انگريزي علمن جي عالم، سيد تاج محمود امروٽيءَ جي صحبتي ۽ سنڌ جي پهرئين مسلمان ايم اي

علامہ علي خان ابڙي

جو علمي شاهڪار جيڪو هن مولانا ابوالڪلام آزاد جي ترجمان القرآن جي طريقي تي ترتيب ڏنو. سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون تفسيري ترجمو.

هديو 300 رپيا

ملڻ جا هنڌ

سنڌيڪا اڪيڊمي

B-24 نيشنل آٽو پلازا، مارسٽن روڊ
ڪراچي- 74400 فون: 7737290
مڪتبہ برهان- اردو بازار ڪراچي
ڪاٺياواڙ بڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي
شاهه لطيف ڪتاب گهر گاڏي کاتو حيدرآباد
عزيز ڪتاب گهر بنراج روڊ سکر - ڪاٺياوار بوڪ اسٽور لاڙڪاڻو

سنڌيڪا جا ڇپايل ڪتاب

نوان رستا نيون راهون	عبدالسلام سلامي	(ڪيريئر پلاننگ)	60 رپيا
سنڌ پيپلز پارٽي ڪان ڇام صادق علي تائين	ف- م لاشاري	(سياست)	90 رپيا
منهنجي مٽڙي سنڌ	ڪرشن کٽواڻي	(ناول)	45 رپيا
سنڌ جي زينت	نرنجن دوداڻي	(ناول)	30 رپيا
نئون عالمي نظام	سهيڙيندڙ: اسلم خواجه	(عالمي سياست)	ختم ٿيل
جنس جي سائنسي ڄاڻ	علي مرتضيٰ ڏاريجو	(ميڊيڪل سائنس)	30 رپيا
منهنجو تخليقي سفر	خيرالنساءِ جعفري	(فڪشن)	75 رپيا
ٽين دنيا ۽ فوجي آمريتون	سهيڙيندڙ: رئوف نظاماڻي	(عالمي سياست)	75 رپيا
بند اکين ۾ ڪجھ يادون ڪجھ سپنا	طارق اشرف	(ڪهاڻيون)	60 رپيا
ڏور ٻہ اوڏا سپرين	تاجل بيوس	(سفرنامو)	30 رپيا
ڀٽ جو شاھ	ايڇ- ٽي سورلي	(لطيفيات)	165 رپيا
Bhutto: The Man and the Martyr	سيد غلام مصطفيٰ شاھ	(شخصيت) (انگريزي)	150 رپيا
ڏيئا ڏيئا لاٽ اسان	سهيڙيندڙ: مظفر چانڊيو	(شاعري)	90 رپيا
شاھ لطيف بحثيت مفڪر	سهيڙيندڙ: آفتاب ابڙو	(لطيفيات)	60 رپيا
رسالہ شاھ عبداللطيف	مترجم: شيخ اياز	(لطيفيات- اردو)	300 رپيا
شاھ جو رسالو	غلام محمد شاهواڻي	(لطيفيات)	250 رپيا
عرفات ڪان فلسطين تائين	سنڌيڪار: اسلم خواجه	(شخصيت)	120 رپيا
ڇاتين جي سائنسي ڄاڻ	علي مرتضيٰ ڏاريجو	(ميڊيڪل سائنس)	75 رپيا
نفسيات ۽ تعليم	عبدالغفار دائود پوٽو	(تعليم)	75 رپيا
سنڌين جي شڪست جا ڪارڻ	اڪرام ساگر عباسي	(تاريخ)	30 رپيا
سنڌوءَ جو سفر 1831ع	اليگزينڊر برنس	(سفرنامو- تمدن)	100 رپيا
سنڌوءَ جو سفر 1989ع	بدر ابڙو	(سفرنامو- عمدن)	230 رپيا
خطن جو سوانحي مطالعو	ڪليم لاشاري	(تحقيق- تنقيد)	120 رپيا
سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو	پروفيسر عبدالله مگسي	(تاريخ)	100 رپيا
ڇپر جا سونهان (ف م لاشاري)	سهيڙيندڙ: نور احمد ميمڻ	(شخصيت)	100 رپيا
الف بي وار شاھ جو رسالو ۽ رسالي جي ڏسڻي	عبدالغفار دائود پوٽو	(لطيفيات)	200 رپيا
ٻارن لاءِ سائنس سيريز 6 حصا	سهيڙيندڙ: نور احمد ميمڻ	(نيچرل ۽ سوشل سائنس)	20 رپيا في حصو

[illegible]

ڪم ڪري؟

* هي مخلوق ڪيئن ٺي رهي؟
* شين جي ابتدا ڪيئن ٿي؟
* بنيادي سائنس
* ڪائنات جو مطالعو
* سائنس ۽ ايجاد جي دنيا

شخصيت سيريز 6 حصا	سهيڙيندڙ: نور احمد ميمڻ	(شخصيتون)	20 رپيا في حصو

* مشهور پيغمبر ۽ سڌارڪ
* مشهور عالم ۽ مفڪر
* مشهور اڳواڻ
* مشهور فاتح ۽ سورما
* مشهور حڪمران
* مشهور سنڌي سپوت

ٻارن لاءِ روشن تارا گيت	سهيڙيندڙ: ابراهيم جويو، اعجاز قريشي، ادل سومرو	(گيت ۽ ٻول)	15 رپيا
آزاديءَ جو امام (سيد تاج محمود امروٽي)	سيد محمود شاهه بخاري		150 رپيا
گيتانجلي	رابندرناٿ ٽئگور	(شاعري/ ڏاهپ)	50 رپيا
مذهب جو فلسفو	مولانا عبيدالله سنڌي	(اسلاميات)	40 رپيا
جديد صحافت	امين لغاري ۽ سعيد ميمڻ	(صحافت)	100 رپيا
سدا سوئيتا ڪاپڙي	ممتاز مرزا	(يادگيريون)	120 رپيا
قرآن مجيد جو سنڌي ترجمو ۽ تفسير	علامہ علي خان ابڙو	(قرآنيات)	300 رپيا
ٿر (تاريخ ۽ آثار، ثقافت ۽ ادب، سائنس ۽ تحقيق)	عبدالقادر منگي	(سنڌشناسي)	150 رپيا
سوچ جو سفر	انعام شيخ	(ڏاهپ)	150 رپيا
سنڌ ڪوٽ ۽ قلعا	اشتياق انصاري	(قديم آثار)	230 رپيا
ٻاراڻا ٻول (ڇهه ڀاڱا)	احمد خان آصف مصرائي	(ٻول ۽ گيت)	30 رپيا في ڀاڱو
ٻارن لاءِ لوڪ ڪهاڻيون (ٽي ڀاڱا)	فضل الرحمان ميمڻ	(ڪهاڻيون)	30 رپيا في ڀاڱو

مذهب جو فلسفو

مولانا عبيدالله سنڌي

دين اسلام جي اصل خدا پرست - انسان دوست فڪر جي اپٽار ڪندڙ ڪتاب.

جنهن ۾
انساني هيڪڙائي
انسانيت جا بنيادي اخلاق
تصوف
تمدن جو نظريو
دين، ايمان ۽ عمل
۽ قرآن جي تعليم - انقلاب جي تعليم
جهڙن موضوعن تي
مشهور انقلابي اڳواڻ ۽ عالم دين مولانا عبيدالله سنڌيءَ
جا فلسفياڻا ۽ علمي بحث شامل آهن.

با بار پڙهڻ تي آماده ڪندڙ ڪتاب
صفحا ٢٠٨
ملهہ: چاليھ رپيا

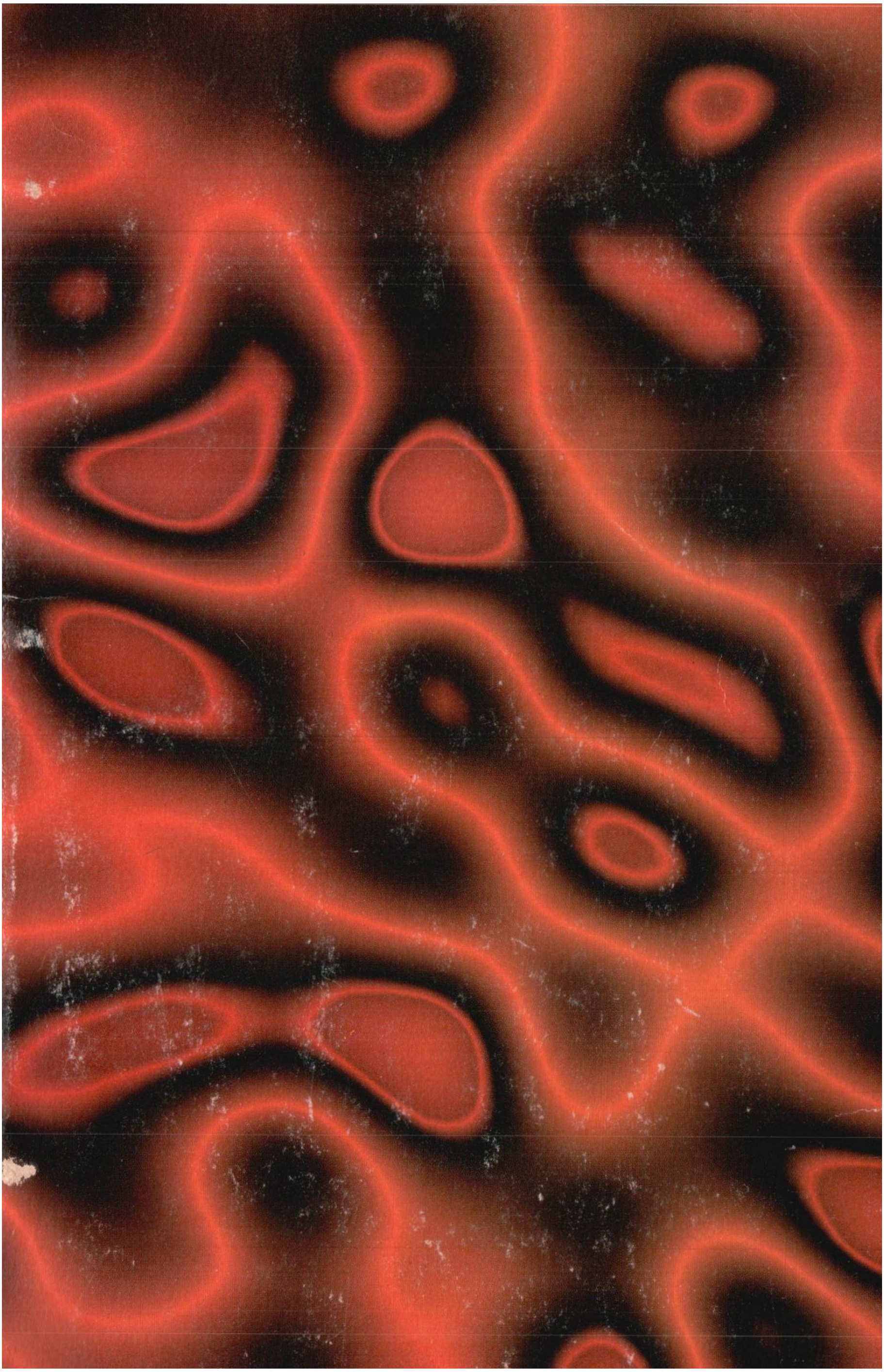

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، ياڙي، ڪائو، ياجوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنی e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسُل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعویٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ کا خُصوصي ۽ تالي لڳل کِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪٻئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، جاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڏي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڻجاڻائي کي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناڏانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻجاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين

ڪتابن ڪي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني ڪي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)